

શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભા ગ્રન્થમાળા અંક ૬૬ એ

સિદ્ધ હેમગત

અપભ્રંશ વ્યાકરણ

વિસ્તૃત ભૂમિકા, ગુજરાતી
ભાષાંતર અને ટિપ્પણ સહિત
સુધારેલી ખીજી આવૃત્તિ

સંપાદક

હરિવલ્લભ ચૃનીલાલ ભાયાણી

ભાષાવિજ્ઞાનના અધ્યાપક

ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભા

૩૬૫, વિક્રમભાઈ પટેલ રસ્તો,

મુંબઈ ૪

૧૯૭૧

"Social Sciences Today" Editorial Board

VISSR Academy

પ્રકાશક :

જયોતીન્દ્ર હ. દવે

માનાઈ મંત્રી

શ્રી કાર્પાસ ગુજરાતી સભા

૩૬૫, વિક્રમભાઈ પટેલ રોડ,

મુંબઈ ૪

૧૯૭૧-૭૨

૨૫

૧૨૫૬

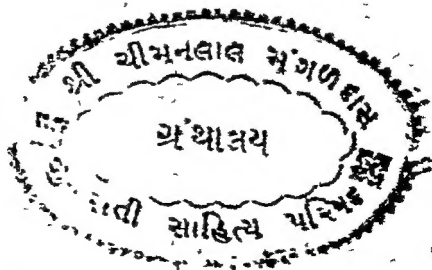
૧૭, ૨૮-૩

10293

સુધારેલી ખીલ આવૃત્તિ ૧૯૭૧]

[મૂલ્ય રૂ. ૭

મુદ્રક :

પ્રાકૃત્યન

(પહેલી આવૃત્તિ)

આપણાં પ્રાચીન સાહિત્ય અને ભાષામાં સંપાદનસંશોધન યોગ્ય વિદ્વાનો પાસે કરાવી પ્રકાશિત કરવાનું કાર્ય કાર્જીસ ગુજરાતી સભા આરંભથી જ કરતી આવી છે. અત્યાર સુધીનાં સભાનાં પ્રકાશનોમાં સદ્ગત નરસિંહરાવનાં ભાષાશાસ્ત્રીય વ્યાખ્યાનો, ગ્રીઅર્સનની ભારતીય ભાષા-સન્નીક્ષાના ગુજરાતી વિભાગની ભૂમિકાનો અનુવાદ, હેમચંદ્રની દેશીનામ-માલા તથા શાસ્ત્રીજીની ગુજરાતી રૂપરચના પ્રાચીન ગુજરાતી અને અપ-ભ્રંશના અધ્યયનની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ ધરાવે છે. પ્રસ્તુત પુસ્તક પણ અપ-ભ્રંશના અભ્યાસને વેગ આપવાની દૃષ્ટિએ પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું છે. ગુજરાતી વગેરેના ઐતિહાસિક અધ્યયન માટે અપભ્રંશનું, મહત્ત્વ અને અપભ્રંશ માટે હેમચંદ્રના પ્રાકૃત વ્યાકરણના અપભ્રંશવિભાગનું મહત્ત્વ જાણીતું છે. પ્રાચીન સાહિત્ય ને ભાષાશાસ્ત્રના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન શ્રી. ભાયાણીએ ખૂબ પરિશ્રમ લઈ વિદ્યાર્થીઓને તેમ જ દૂર અભ્યાસીઓને ઉપયોગી બને એ દૃષ્ટિએ આ પુસ્તક તૈયાર કરી આપ્યું છે. ખાસ કરીને ભૂમિકામાં આપેલી અપભ્રંશ સાહિત્ય અને ભાષા વિશેની મૂલ્યવાન સામગ્રી આટલા વ્યવસ્થિત રૂપમાં ગુજરાતીમાં પહેલી જ વાર અપાઈ છે. પૃષ્ઠમર્યાદાએ તેમને અહીં વધારે વિસ્તાર કે જાંડાણમાં જતાં રોક્યા છે. પ્રસ્તુત પ્રકાશનથી જોડેલે અંશે અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં રસ વધશે તેટલે અંશે તેનું પ્રયોજન સિદ્ધ થયું ગણાશે.

જૂન ૨૦, ૧૯૬૦

કાર્જીસ ગુજરાતી સભા
૩૬૫, વિક્રમભાઈ પટેલ રસ્તા,
મુંબઈ ૪

જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે

માનાઈ મંત્રી

શ્રી કાર્જીસ ગુજરાતી સભા

અપભ્રંશ ભાષા અને સાહિત્ય
વરસથી આગળ નથી જતું. ૧૯૧
પ્રકાશમાં આવ્યું ન હોવાથી વ્યાકરણ
આપવા પૂરતા જ પ્રયત્નો થતા. એ
મહત્વની કૃતિઓનું સંપાદન વધતી .
સાહિત્યની દૃષ્ટિએ પણ અધ્યયન ।
અપભ્રંશસંબંધી પ્રાચીન વ્યાકરણોના
પીશેલ, ગ્રીચર્સન, ત્રિવેદી, શુક્લેરી, દેસ
વ્યાકરણના વિષયમાં પીશેલ, યાદાખી,
નીતી દોલ્લી, સેન, ભાયાણી, સ્વાત્સર્ક
હોર્નલે, ભાંડારકર, ખીમ્સ, ગ્રીચર્સન
ટર્નર, નરસિંહરાવ, દોશી વગેરેએ; શ
બેનર્જી, રામાનુજસ્વામી, શેઠ, એનટ
વગેરેએ; સાહિત્યકૃતિઓના સંપાદનના
મોદી, ગાંધી, શાસ્ત્રી, આલ્ફ્રેડોર્ફ, ઘે
બિનવિજયજી, ભાયાણી વગેરેએ; સાહિ
ત્યકૃતિના વિષયમાં દલાલ, યાદાખી,
દેસાઈ, બિનવિજયજી, શાસ્ત્રી, ભાયાણી
વગેરેએ કામ કર્યું છે.

અપભ્રંશના પ્રાચીન વ્યાકરણસા
પાસે જળવાઈ રહ્યું છે. તેમાં હેમચંદ્રના
વિભાગ સૌથી વધુ વિસ્તૃત અને મહત્વ
હિસાબની દૃષ્ટિએ જેમ તેનું ઘણું મૂલ્ય
હિસાબરણપદોની સાહિત્યિક ગુણવત્તા

હેમચંદ્રના વ્યાકરણના અપભ્રંશવિ
ગ સ્વરૂપે કે પ્રાકૃતવિભાગ સાથે,

પીશેલે જર્મનમાં, વૈલે અંગ્રેજીમાં. ગુલેરીએ હિન્દીમાં અને મો. દ. દેસાઈ, ડી. ર. કાપડિયા, કે. કા. શાસ્ત્રી તથા જ. પટેલ અને હ. ખૂચે ગુજરાતીમાં લાપાંતર કરેલું છે. કેટલાંક પદોનો અર્થ ચર્ચાતા કે ઘટાવતા છૂટક પ્રયાસો પણ આલ્ફ્રેડોર્ફ, બેચરદાસ, દ ત્રીસ વગેરેએ કર્યા છે. પ્રસ્તુત પ્રયાસ પણ એ જ દિશામાં છે. વૃત્તિને અનુસરીને અપભ્રંશની નિયમાવલિ, ઉદાહરણોનું ગુજરાતી લાપાંતર, ટિપ્પણ તથા અપભ્રંશ લાપા અને હેમચંદ્રીય અપભ્રંશને લગતી ભૂમિકા એટલી સામગ્રી આપી છે.

ગુજરાતી લાપાના ઉદ્ભવની દૃષ્ટિએ અને ગુજરાતી સાથેના સંબંધની દૃષ્ટિએ અપભ્રંશના વ્યાકરણનો પરિચય ગુજરાતીના વિદ્યાર્થીઓ માટે અપેક્ષિત છે. તે પરિચય એટલે અપભ્રંશ વ્યાકરણની મુખ્ય હકીકતો જાણવી. હેમચંદ્રે તારવેલી લાક્ષણિકતાઓ અહીં ક્રમબદ્ધ સ્વરૂપમાં રજૂ કરી છે. આ માહિતી મુલલ થવામાં સૂત્રશૈલીથી તો હવે ગિલટો જગજગ સમાવેશ ગિભો થાય છે. આથી પહેલી આવૃત્તિમાંથી મૂળ સૂત્રો ૨૬ કર્યા છે, અને વૃત્તિને અનુસરીને નિયમો તારવી આપ્યા છે. શબ્દસૂચિ અને અપભ્રંશ સાહિત્યને લગતી સામગ્રી પણ કમી કરી છે, પણ ભૂમિકામાં આપેલા નિયમોમાં ઉદાહરણો ઉમેર્યા છે. આશા છે કે આ પ્રયાસ અપભ્રંશના અભ્યાસીઓને ઉપયોગી અને પ્રોત્સાહક નીવડશે.

પુનઃપ્રકાશન માટે હું શ્રી કાર્જસ ગુજરાતી સભાનો આભાર માનું છું.

અમદાવાદ

૧૫મી મે, ૧૯૭૧

હરિવલ્લભ ચૂ. બાયાણી

અનુક્રમ

વિષય

પૃષ્ઠ

પ્રાકૃત્યન	...	...	...	...	...	
પ્રાસ્તવિક	...	...	...	...	...	
ભૂમિકા	...	...	...	...	...	૧- ૫૧

૧. અપભ્રંશ લાપા	...	...	...	...	...	૧- ૧૫
-----------------	-----	-----	-----	-----	-----	-------

અપભ્રંશના સ્વરૂપવિષયક પ્રાચીન ઉલ્લેખો. અપભ્રંશના
સ્વરૂપની વિચારણા મૂળ સંદર્ભો ...

૨. હિંમત્યંદ્રીય અપભ્રંશ	...	...	...	...	...	૧૫- ૫૧
--------------------------	-----	-----	-----	-----	-----	--------

ધ્વનિવિકાસ. અપભ્રંશનાં કેટલાંક લાક્ષણિક ધ્વનિવલણો.

છંદોમૂલક પરિવર્તન. આખ્યાતિક અંગ. સંયોજક સ્વર.

નિર્દેશાર્થ વર્તમાન. નિર્દેશાર્થ લવિધ્ય. આજ્ઞાર્થ વર્તમાન.

આજ્ઞાર્થ લવિધ્ય. કૃદંતો. શબ્દસિદ્ધિ. કૃતપ્રત્યયો, તદ્ધિત પ્રત્યયો.

નામિકરૂપતંત્ર. અકારાંત પુંલિંગ. નપુંસકલિંગ. ઇકારાંત-ઉકારાંત.

સ્ત્રીલિંગ. સાર્વનામિક રૂપો. અનુગો. પ્રયોગો. ઉપસંહાર ...

સિદ્ધહિંમ અનુસાર અપભ્રંશના લાક્ષણિક નિયમો	...	...	...	...	...	૧- ૧૧
---	-----	-----	-----	-----	-----	-------

સિદ્ધહિંમનાં અપભ્રંશ ઉદાહરણો	...	...	...	...	...	૧૨- ૫૨
------------------------------	-----	-----	-----	-----	-----	--------

ટિપ્પણ	...	...	...	...	...	૫૩-૧૦૮
--------	-----	-----	-----	-----	-----	--------

પરિશિષ્ટ	...	...	...	...	...	૧૦૮-૧૨૦
----------	-----	-----	-----	-----	-----	---------

ભૂમિકા

૧. અપભ્રંશ ભાષા

(૧) અપભ્રંશના સ્વરૂપવિષયક પ્રાચીન ઉલ્લેખો

અલંકાર, વ્યાકરણ વગેરે વિષયના પ્રાચીન ગ્રંથો વગેરેમાંથી અપભ્રંશને લગતા ઉલ્લેખો યથાએવ્ય મૂળ કે ભાષાંતર રૂપે, ‘અપભ્રંશ’ સંજ્ઞાના અર્થાનુસાર પ્રથમ આપીને પછી અપભ્રંશના સ્વરૂપની વિચારણા કરી છે, અને અંતે મૂળ સંદર્ભો ટાંક્યા છે.

(૧). ‘અપભ્રંશના’ અર્થો

૧. ઇષ્ટ કે માન્ય સ્થાનથી—ધોરણથી ચ્યુત થવું, નીચા પડવું તે. આ પતન એટલે લાક્ષણિક અર્થમાં ‘સ્ખલન,’ ‘ભ્રષ્ટતા’ કે ‘વિકૃતિ’ (આચારવિચારના પ્રદેશમાં) : જેમ કે

(૧) ‘મોટાઓ માટે પણ બહુ ચડવાનું પરિણામ અપભ્રંશમાં આવે છે.’ (કાલિદાસ).

(૨) ‘દ્વારની આણી પાસની સાંકળ ઉઘાડવી એના હાથમાં હતી. પેલી પાસની સાંકળ કૃષ્ણકલિકાએ ઉઘાડી હતી—વાસી ન હતી; આ તેલું સખીકૃત્ય કુમુદસુંદરીના અપભ્રંશને અતિ અનુકૂળ.....લાગ્યું.’

‘આ સેવકભાવ નવીનચંદ્રને પવિત્ર ચિત્તનો અપભ્રંશકર લાગ્યો,’

‘આ અપભ્રંશ અને પાતકતાના હેતુ ઉગમ ભાવના સ્વભાવભૂત—પ્રકૃતિસ્થ—લાગ્યાં’ (ગોવર્ધનરામ).

૨. ભાષાની ‘ભ્રષ્ટતા’ કે ‘વિકૃતિ,’ ‘ભ્રષ્ટ’ ‘વિકૃત’ ‘અશિષ્ટ’ રૂપ કે

૧. ભરત ‘સમાન શબ્દ,’ ‘વિભ્રષ્ટ’ ને ‘દેશીગત’ એમ ત્રિવિધ પ્રાકૃત ગણાવે છે. અને ‘જે અનાદ્ય વર્ણો સંયોગ, સ્વર કે વર્ણનું પરિવર્તન કે લોપ પામે તેમને વિભ્રષ્ટ કહે છે,’ એવી વ્યાખ્યા આપે છે (નાટ્યશાસ્ત્ર, ૧૭-૩, પ. ૬).

શબ્દપ્રયોગ (સરખાવો, 'અપભાષા,' 'અપશબ્દ,' 'અપપ્રયોગ' વગેરે) :

(૩) 'ભાષામાં અપભ્રંશ જેવું કંઈ છે જ નહિ, ભાષામાં ભ્રંશ થતો જ નથી.' (ઉમાશંકર).

(૪) ' (દરેક) અપભ્રંશની પ્રકૃતિ સાધુ (= વ્યાકરણશુદ્ધ) શબ્દ હોય છે' (વ્યાઙ).

(૫) 'અપશબ્દો (જ) ઘણા હોય છે, (જ્યારે) શબ્દો (તો) થોડા હોય છે. કેમ કે એકએક શબ્દના અનેક અનેક અપભ્રંશ હોય છે. જેમ કે 'ગૌ' એ શબ્દનાં 'ગાવી', 'ગોણી', 'ગોતા', 'ગોપોતલિકા' વગેરે અનેક અપભ્રંશ છે.' (પતંજલિ.)

(૬) ' (શુદ્ધ શબ્દ) જેની પ્રકૃતિ ન હોય એવો કોઈ સ્વતંત્ર અપભ્રંશ (અપભ્રષ્ટ શબ્દ) નથી. જ્યાં અપભ્રંશની સાધુ શબ્દ જ પ્રકૃતિ હોય છે, પણ પ્રસિદ્ધિને લઈને રૂઢ બની જતા કેટલાક અપભ્રંશો સ્વતંત્ર પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી 'ગૌ' એમ પ્રયોગ કરવાનો હોય ત્યાં અશક્તિ કે પ્રમાદ વગેરેને કારણે તેના 'ગાવી' વગેરે અપભ્રંશો પ્રચલન થાય છે.' (ભર્તૃહરિ).
૩. ભ્રષ્ટ, વિકૃત બોલી કે ભાષા—તે તે સમયની દેશભાષા (આ અર્થમાં 'અપભ્રષ્ટ'—'અવહટ્' પણ વપરાયો છે) :

(૭) 'શાસ્ત્રોમાં, સંસ્કૃતથી જુદું હોય તેને અપભ્રંશ કહ્યું છે.' (દંડી).

(૮) ' "ભાષા" એટલે સંસ્કૃતનો અપભ્રંશ; "ભાષા"નો અપભ્રંશ તે " વિભાષા." એ તે તે દેશમાં ગૃહવરવાસીઓની ને પ્રાકૃત જનોની.....' (અભિનવગુપ્ત) 'પણ અપભ્રંશોનો શો નિયમ છે ?' એના ઉત્તરમાં કહે છે કે...' (પ્રાકૃત પાઠ્યનું વિવરણ કરતાં અભિનવગુપ્ત).

(૯) ' ને ત્રાંજુ' તે અપભ્રષ્ટ. હે રાજા, દેશભાષાના ભેદો અનુમાર તે અનંત છે.' (વિષ્ણુધર્મોત્તર).

૨. 'અપશબ્દ' માટે પણ આવી જ કહેવાયું છે : ત એવ શક્તિવૈકલ્યપ્રગા-
દાલસતાદિભિઃ અન્યથોન્યરિતાઃ શબ્દા અપશબ્દા ઇતીરિતાઃ (ભર્તૃ-
હરિ) ' અશક્તિ, પ્રમાદ, આળસ વગેરે કારણે જુદી રીતે ઉચ્ચારેલા શબ્દો,
તે જ અપશબ્દો કહેવાય છે,'

(૧૦) 'તે તે દેશોમાં જે શુદ્ધ બોલાતું હોય તે અપભ્રંશ' (વાગ્લાટ, ૧૧મી શતાબ્દી). 'જે તે તે દેશોમાં, એટલે કે કણ્ઠાટ, પાંચાલ વગેરેમાં શુદ્ધ, એટલે કે બીજી ભાષાઓના મિશ્રણ વિના બોલાતું હોય તે અપભ્રંશ છે, એમ અર્થ છે' (સિંહદેવગણિ).

(૧૧) 'દેશી વચનો સૌ લોકોને મીઠા લાગે છે, તેથી તે અવલોકે હુ કહું' (મૈથિલ કવિ વિદ્યાપતિ, ૧૪મી શતાબ્દીનો અંતભાગ).

(૧૨) 'કથામાત્ર એ નહપપરાની અપભ્રંશ એ દાખી' (ભાલણ, સોળમી શતાબ્દીનો આરંભ).૧

(૧૩) 'અપભ્રંશશબ્દપ્રકાશ' (=૧૮૮૦ સ. પ્રકાશિત. પ્રભાકર રામચંદ્ર પંડિતકૃત ગુજરાતીના વ્યુત્પત્તિદર્શક કોશનું નામ),

(૧૪) 'આમાં છઠ્ઠો તે દેશ વિશેષ પ્રમાણે અનેક ભેદ ધરાવતો અપભ્રંશ.' (રુદ્રટ, ૧૧મી શતાબ્દી).

(૧૫) 'આ તથા દેશબોલી પ્રાયઃ અપભ્રંશની નીચે આવે છે.' (રામચંદ્ર, ૧૨મી શતાબ્દી.)

(૧૬) 'ગીત દ્વિવિધ કહેવાય છે: સંસ્કૃત અંતે પ્રાકૃત. હે નરપતિ, ત્રીજું અપભ્રંશ છે. તે અનંત છે. દેશભાષાના ભેદ અનુસાર તેનો અહીં અંત નથી.' (વિષ્ણુધર્મોત્તર).

૧. સાથે પદ્મનાભ (ઈ. સ. ૧૪૫૬), ભાલણ. અખો, પ્રેમાનંદ. શામળ વગેરે 'પ્રાકૃત', 'ગુજરભાષા', 'ગુજરાતી ભાષા' એવી સંજ્ઞાઓ પણ ગુજરાતી માટે યોગ્ય છે. 'સગ્ગ મંથ પ્રાકૃત કવિ' (કાન્હડદે-પ્રમંથ ૧-૧); 'પ્રાકૃતમંથ કવિતમતિ કરી' (કા. પ્ર., ૪/૩૫૨): 'ગુજરભાષાએ નલરાજના ગુણ મનોહર ગાડે' (નલાખ્યાન. ૧-૧): 'સંસ્કૃત બોલ્યે શું થયું. કાઈ પ્રાકૃતમાથી નાશી ગયું?' (અખાના છંપા, ૨૪૭); 'સંવાદ શુક-પરિક્ષિતરાજનો, કહું પ્રાકૃત પદ્યમંથ' (દશમસ્કંધ. ૧-૭): 'માહજ્ઞસુત રખીદાસ કહે; પ્રાકૃતમાં એ પુરાણી કરે' (સિંહાસનખત્રીશી, વહાણની

૪. એ નામની સાહિત્યલાપા :

(૧૭) ' (કાવ્યના) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત ને ઉપરાંત અપભ્રંશ—એમ ત્રણ પ્રકાર છે.' (ભામહી, આ. છઠી શતાબ્દી).

(૧૮) ' એ પ્રમાણે આર્યેએ આ વિશાળ વાઙ્મય સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને મિશ્ર—એમ ચતુર્વિધ હોવાનું કહ્યું છે. '

આભીર વગેરેની ભાષાઓને કાવ્યમાં અપભ્રંશ કહેવાની રીત છે, પણ શાસ્ત્રમાં સંસ્કૃતથી જુદું હોય તે અપભ્રંશ કહેવાય છે, ' (દંડી, સાતમી શતાબ્દી)

(૧૯) ' સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ને અપભ્રંશ એ ત્રણ ભાષામાં નિબદ્ધ એવા પ્રબંધોની રચનામાં જેનું અંતઃકરણ નિપુણતર હતું. ' (વલ્લભીના ધરસેન દ્વિતીયનું બનાવટી દાનપત્ર, આ. સાતમી શતાબ્દી).

(૨૦) (સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશના ઉલ્લેખ પછી) 'અરે, એક ચોથી ભાષા પૈશાચી પણ છે. તો આ એ જ'. (ઉદ્યોતનસૂરિ, ઇ. સ. ૭૭૮).

(૨૧) ' (હે કાવ્યપુરુષ,) શબ્દાર્થ તારું શરીર છે, સંસ્કૃત, મુખ, પ્રાકૃત બાહુ, અપભ્રંશ જઘન, પૈશાચ ચરણ, મિશ્ર વક્ષઃસ્થળ' (રાજશેખર, નવમી શતાબ્દી).

(૨૨) 'મહાકાવ્ય, પદ્યાત્મક અને ઘણુંખરું સંસ્કૃત, અપભ્રંશ ને ગ્રામ્ય ભાષાનિબદ્ધ...' (હિમચંદ્ર બારમી શતાબ્દી).

(૨૩) 'અવહટ્ઠય (=અપભ્રંષ્ટક), સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને પૈશાચિક ભાષામાં જેમણે લક્ષણ ને જોદોનાં આભરણ વડે સુકવિત્વને ભૂષિત કર્યું' (અબ્દલ રહમાન, આ. તેરમી શતાબ્દી).

(૨૪) 'સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને ભૂતભાષા એ ચારેય ભાષાઓ કાવ્યશરીર તરીકે પ્રયોજાય છે.' (વાગ્ભટ, બારમી શતાબ્દી).

(૨૫) 'ભાષાભેદ અનુસાર (કાવ્ય)ના છ ભેદ સંભવે છે. પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, માગધ, પિશાયભાષા, અને શોરસેની, તથા જોડો દેશવિશેષ અનુસાર અનેક ભેદવાળો અપભ્રંશ' (રુદ્ર, નવમી શતાબ્દી).

(૨૬) ‘અમુક અર્થ’ સંસ્કૃત દ્વારા રચવો શક્ય છે, ખીજો પ્રાકૃત દ્વારા તો ઢાઈ અપભ્રંશ દ્વારા; તેમ ઢાઈ પૈશાચી, શૌરસેની કે માગધીમાં ગૂંધી શકાય છે.’ (આ રાજશેખર ને અનુસરીને આપેલું છે.) (ભોજ, દશમી શતાબ્દી).

(૨૭) ‘જગતના સકળ પ્રાણીઓનો વ્યાકરણ વગેરે સંસ્કારથી રહિત એવો સહજ વાણીવ્યાપાર તે પ્રકૃતિ. તેમાંથી ઉદ્ભવ પામેલું કે તે જ, પ્રાકૃત. તે જ દેશવિશેષ પ્રમાણે, અને સંસ્કારથી વિશિષ્ટતા પ્રાપ્ત કરીને સંસ્કૃત વગેરે પછીના સ્વરૂપભેદોને પામે છે...વળી પ્રાકૃત તે જ અપભ્રંશ છે. તેને ખીજાઓએ ઉપનામર, આભીર ને ગ્રામ્ય એમ ત્રિવિધ કહ્યો છે, તેના નિરસન માટે (સૂત્રકારે) “જૂરિભેદ” એમ કહ્યું છે. કઈ રીતે? “દેશવિશેષને કારણે”. તેના લક્ષણોનો યોગ્ય નિર્ણય લોકા પાસેથી કરવો’ (નમિસાધુ, અગિયારમી શતાબ્દી).

(૨૮) ‘સંસ્કૃત વગેરે છ લાપા’—‘સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, માગધી, શૌરસેની, પૈશાચી અને અપભ્રંશ એવા પ્રકારની તે લાપા કહેવાય છે’ (હિમચંદ્ર, બારમી શતાબ્દી).

(૨૯) ‘ગૌડ વગેરે સંસ્કૃતસ્થિત છે, લાટદેશના કવિઓ પ્રાકૃતમાં દૃઢ રુચિવાળા છે, સકળ મરુભૂમિ, ટક્ક ને લાદનકના કવિઓ અપભ્રંશવાળા પ્રયોગ કરે છે, અવન્તી, પારિયાત્ર ને દશપુરના કવિઓ પૈશાચીનો આશ્રય લે છે, બ્યારે મધ્યદેશવાસી કવિ સર્વલાપાસેવી છે’ (રાજશેખર, નવમી શતાબ્દી).

(૩૦) ‘(રાજસનની) પશ્ચિમે અપભ્રંશ કવિઓ’ (રાજશેખર).^૧

(૩૧) સંસ્કૃતદ્રેષી લાટવાસીઓ મનોમ્ન પ્રાકૃતને સાલળવાનું પસંદ કરે છે. ગુજરાતે અન્યના નહીં પણ પોતાના જ અપભ્રંશથી સંતુષ્ટ થાય છે’ (ભોજ, દશમી શતાબ્દી).

(૩૨) ‘અપભ્રંશ લાપામાં ગૂંથાયેલા સંધિબંધવાળાં મહાકાવ્યો તે “અબિધ-

૧. રાજશેખરમાં ખીજા પણ આ પ્રકારના ત્રણચાર ઉદાહરણો ‘કાવ્યમામાંસ’માં અને એક ‘બાલરામાયણ’માં છે.

મથન” વગેરે—ગ્રામ્ય અપભ્રંશ ભાષામાં ગૂંચાયેલ અવસ્કન્ધકબંધવાળાં મહાકાવ્ય તે “લીમકાવ્ય” વગેરે’ (હેમચંદ્ર).

(૨). અપભ્રંશના સ્વરૂપની વિચારણા

જ્યારે કોઈ સંજ્ઞા શતાબ્દીઓ સુધી વપરાતી રહે ત્યારે તેના અર્થવર્તુળમાં સમયે સમયે પરિવર્તન પણ થતું રહે એ સ્વાભાવિક છે. ‘પ્રાકૃત’ એટલે (૧) સાહિત્ય ને શિષ્ટ વ્યવહારની સંસ્કૃત ભાષાથી જુદી તરી આવતી જનસાધારણની ભાષા, (૨) મહારાષ્ટ્રી, (૩) મહારાષ્ટ્રી, શૌરસેની ને મગધી એ ભાષાઓ, (૪) મહારાષ્ટ્રી, શૌરસેની, મગધી, અર્ધમાગધી, પૈશાચી ને અપભ્રંશ એ ભાષાઓ, (૫) એક તરફ સંસ્કૃત અને ખીજી તરફ ગુજરાતી, હિન્દી વગેરે ઉત્તરભારતીય ભાષાઓ—એમની વચ્ચેની ભાષાઓ, (૬) લોકભાષા ગુજરાતી, અવધી, બ્રજ, વગેરે. આ ઉપરાંત પણ જે ત્રણ અર્થ નોંધી શકાય. ‘અપભ્રંશ’ એ સંજ્ઞાનું પણ એવું જ છે. ઇંચુ પહેલાની ખીજીથી માંડીને ઈસુની વીશમી શતાબ્દી સુધી એકના એક અર્થમાં ‘અપભ્રંશ’ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે એમ માની જેસાનાર પોતાને માટે પાર વગરનો ગૂંચવાડો ઊભો કરવાનો. હકીકતમાં એવો હીકીક ગૂંચવાડો ઊભો થયેલો જ છે: અપભ્રંશને લગતાં પ્રાચીનોનાં રામયે સમયે અને અલગ અલગ સંદર્ભમાં કરાયેલાં કથનો એ શબ્દના અમુક એક નિયત અર્થને અનુલક્ષીને છે, એમ પહેલેથી સ્વીકારી લઈને કેટલાક અર્વાચીન વિકાનોએ અપભ્રંશ વિશે ભ્રમભરેલા મતો બાંધ્યા છે. અને એથી એમને કેટલીક આધારભૂત સામગ્રીને એ મતોના ચોકઠામાં મારીમચડીને જેસાડવી પડી છે.

‘અપભ્રંશ’ના અર્થો વિશે ઉપર ટાંકેલા પ્રમાણો ઉપરથી જોઈ શકાશે કે ‘અપભ્રંશ’નો સાધારણ યૌગિક અર્થ છે, ‘છૂટ કે માન્ય સ્થાનથી—ધોરણથી ન્યુત થવું’, નીચા પડવું’તે. લાક્ષણિક અર્થમાં આ પતન એટલે ‘સ્ખલન’, ‘ભ્રષ્ટતા’, ‘વિકૃતિ’: પછી એ આચારવિચારના પ્રદેશમાં હોય કે ભાષા-વ્યવહારના પ્રદેશમાં. દેહ આપણા સમય સુધી આ અર્થમાં ‘અપભ્રંશ’ સંજ્ઞા વપરાતી રહી છે.

૨. અને અપશબ્દો—એટલે કે સાધુ અથવા વ્યાકરણશુદ્ધ, શિષ્ટ અને અજ્ઞાત અથવા અશુદ્ધ, અશિષ્ટ શબ્દો વિશેની ચર્ચામાં, પત-

જલિ (આ. ઇ. પૂ. ૧૫૦)ની પણ પહેલાંથી શિષ્ટ, સંસ્કારી વર્ગના 'સંસ્કૃત'ના વિરોધમાં જનસમૂહની સંસ્કારહીન મનાતી લાપા તે 'પ્રાકૃત' અને તેના 'બ્રષ્ટ', 'ગ્રામ્ય' પ્રયોગો તે 'અપભ્રંશ' કહેવાતા. અને પછીથી સમયેસમયે લોકલાપાનું સ્વરૂપ પલટાતું રહ્યું તે અનુસાર 'અપભ્રંશ' એ એક સામાન્ય સંજ્ઞા તરીકે જુદીજુદી બોલીઓને લાગી છે. પ્રાકૃતો, પ્રાકૃતનું વિશિષ્ટ રૂપ કે રૂપવિશેષો, મધ્યકાલીન દેશભાષાઓ અને અર્વાચીન મૈથિલી, ગુજરાતી આદિ ભાષાઓ, સમયભેદે કે સંદર્ભભેદે 'લાપા,' 'પ્રાકૃત' 'અપભ્રંશ' ને 'અપભ્રષ્ટ' એવા નામનિર્દેશ પામી છે. તેમ 'દેશી' ને 'સામાન્ય લાપા' એવી સંજ્ઞાઓ પણ દસમી શતાબ્દી પહેલાં વ્યવહારગત લોકબોલીઓ માટે વપરાતી.

શરૂઆતમાં સંસ્કૃતના વિરોધમાં ગ્રામ્ય, અશિષ્ટ ગણાતી પ્રાકૃત બોલીઓ માટે 'અપભ્રંશ' શબ્દનો વ્યવહાર થતો, પણ પછીથી સાહિત્યિક પ્રાકૃતો વધુને વધુ રૂઢ સ્વરૂપ પામીને વ્યવહારની બોલીઓથી દૂર ને દૂર જવા લાગી, તે અરસામાં 'અપભ્રંશ' સામાન્ય નામમાંથી વિશેષ નામ બન્યું. ટાઈપણુ ગ્રામ્ય, 'વિકૃત' ભાષા માટે નહીં, પણ ભાષાવિશેષ માટે 'અપભ્રંશ' સંજ્ઞા વપરાવા લાગી. ભામહી (ઈ. ૭મી શતાબ્દી) તથા દંડી (આ. ઇ. સાતમી શતાબ્દી) સાહિત્યની ત્રણ ભાષાઓ તરીકે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત ને અપભ્રંશનાં નામ આપે છે. આશરે સાતમી શતાબ્દીના એક તામ્રપત્રમાં, વલ્લભીરાજ ગુહસેન સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ એ ત્રણ ભાષાઓમાં ગૃંથાયેલા સાહિત્યપ્રબંધ રચવામાં નિપુણ હોતો એવો ધરસેન (ખીજ)ને નામે ઉલ્લેખ છે. આ ઉલ્લેખોમાં અપભ્રંશ એ અમુક એક વિશિષ્ટ સાહિત્યભાષા તરીકે નિર્દિષ્ટ થયેલી છે. આગળ જતાં ઉદ્યોતન (આઠમી શૈ.) સ્વયંભૂ (નવમી શૈ.), પુષ્પદંત (દસમી શૈ.) વગેરે અનેક અપભ્રંશ કવિઓ, તથા રાજશેખર (નવમી શૈ.), હેમચંદ્ર અને ખીજ ઘણા અપભ્રંશને એક સાહિત્યભાષા તરીકે ઓળખતા હોવાનું તેમના ઉલ્લેખ, વ્યવહાર, નિરૂપણ આદિ દ્વારા આપણે જાણીએ છીએ. પણ ખીજે પછે રૂઢ (નવમી શૈ.), નમિસાધુ (અગિયારમી શૈ.) તથા પુરુષોત્તમ (૧૧-૧૨મી શૈ.), રામશર્મા ને માંકડેય જેવા પ્રાકૃત વ્યાકરણકારો અપભ્રંશ એક નહીં પણ અનેક હોવાનું જણાવે છે. તો અપભ્રંશની એકતા ને અનેકતાને વચાનક નિર્દેશો તે અપભ્રંશની સાચી વિગતો સમજાવે છે.

આમાં ઝોંક વસ્તુ તો સ્પષ્ટ છે કે સાહિત્યશાસ્ત્રીઓ અને વૈયાકરણોને અપભ્રંશની વાત કરવાનું એટલા માટે પ્રાપ્ત થાય છે કે તે સાહિત્યમાં વપરાય છે. જનસાધારણમાં કેવળ બોલચાલના વ્યવહારમાં જ વપરાતી બોલીઓ સાથે એમને કશી નિસ્ખત નહતી. પ્રાચીન સમયમાં સંસ્કૃતનું જ્ઞાન ધરાવતો શિષ્ટજન રાજસભામાં કે વિદ્યગોષ્ઠીમાં કવિયશ મેળવવા જે કાવ્યરચના કરતો તેના ઉપયોગ માટે—તેના શિક્ષણ માટે કાવ્યશાસ્ત્ર, કાશ ને વ્યાકરણ રચાતાં. નાટકના વિષયમાં એવી પ્રથા પડી ગયેલી કે તેમાં ઉચ્ચ પાત્રોની ભાષા સંસ્કૃત હોય, ખીજની પ્રાકૃત. રંગભૂમિ ઉપર રજૂ થતાં, સમાજના સંસ્કારવંચિત વર્ગોમાંથી ને ભિન્ન ભિન્ન પ્રાદેશિક વિસ્તારોમાંથી લીધેલાં પાત્રોને સહેજ વાસ્તવિકતાનો પુટ આપવા તેમની ઉક્તિઓમાં, લોકદૃષ્ટિએ ચડેલી ઉચ્ચારણોની તથા પ્રયોગોની બેચાર લાક્ષણિકતાઓનો છંટકાવ થતો. આમાં વાસ્તવિક જીવનમાં જેવી બોલીઓ વપરાતી તેવે જ રૂપે તેમને પાત્રાક્રિતોમાં મૂકવાનો કાઈ પ્રશ્ન નહોતો—વાસ્તવિકતામાં રાચતા અર્વાચીન યુગમાં પણ એટલે સુધી કાઈ નથી જતું, જવું શક્ય પણ નથી. પ્રાકૃતના સંસ્કૃતથી ભિન્ન એવાં થોડાંક વ્યાપક લક્ષણો તારવી તેમાં બોલીવિશેષ પ્રમાણે સહેજસાજ ફેરફાર કરી લેવાતો. ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં આવી પ્રાકૃત બોલીઓમાં માગધી, આવંતી, શૌરસેની વગેરે સાત ‘ભાષાઓ’ અને શાખરી, આબીરી વગેરે અનેક ‘વિભાષાઓ’ ગણાવેલી છે. તથા અમુક પ્રદેશની ઉકારવાળી બોલી, અમુક પ્રદેશની તકારવાળી—એમ પ્રાદેશિક વિશિષ્ટતાઓની યાદી આપી છે. કયા પાત્રની ભાષા કેવી બનાવવી તે અંગેના નાટકકારને ધ્યાનમાં રાખવાના નિયમો લેખે આ માહિતીને સ્થાન મળ્યું છે, અને આવા જ હેતુથી સંસ્કૃતમાં ઉચ્ચારણાદિમાં કેવા કેવા ફેરફાર કરવા, જેથી નટોનું સંસ્કૃત પ્રેક્ષક જનતાને પ્રાકૃત બોલીઓ જેવું લાગે, તે માટેના નિયમો તત્તત્કાલીન પ્રાકૃત વ્યાકરણો આપતાં.

ભરતની પરંપરાને અનુસરનારા પુરુષોત્તમ, રામશર્મા, માર્કંડેય વગેરે ગ્રામ્ય વૈયાકરણો વિસ્તાર પૂર્વક ‘ભાષાઓ’ ને ‘વિભાષાઓ’નાં લક્ષણ આપે છે. ‘ભાષાઓ’નાં નામ મુખ્યત્વે પ્રદેશમૂલક તથા ‘વિભાષાઓ’નાં 1તિમૂલક છે તે ઉપરથી કેટલાક અભ્યાસીઓએ એમ માની લીધું કે

વૈયાકરણોએ તે તે પ્રદેશ અને જાતિની વાસ્તવિક બોલીનું નિરૂપણ કર્યું છે. પણ ઉપરની અર્થાથી સ્પષ્ટ થશે કે વરતુત: તો તેમણે તે તે બોલીના લોકદૃષ્ટિએ ભેદને આંખે વળગે તેવાં થોડાંક સ્થૂળ કામચલાઉ લક્ષણો જ રંગભૂમિ આદિના ઉપયોગ અર્થે નોંધ્યાં છે. એટલું જ નહીં, સમય જતાં એ લક્ષણો રૂઢ ને પરંપરાગત બનતાં ગયાં. એટલે પછી તો ઘણી બાબતમાં તેમને તત્કાલીન વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ સાથે કશી ચં લેવાદેવા ન રહી. પાત્રપ્રકારોની યાદી બદલાતી ગઈ તેમ બોલીઓનાં નામોમાં અને લક્ષણોમાં વધઘટ ને ફેરફાર થતાં રહ્યાં, પણ પ્રયોજન અને નિરૂપણની દૃષ્ટિ એનાં એ જ રહ્યાં.

પણ આ બોલીઓનો નાટક ઉપરાંત સાહિત્યમાં અન્યત્ર પણ ઉપયોગ થતો. ભરતે જેમને ‘વિલાપાઓ’ અને દેશભાષાઓ કહી અને અભિનવ-ગુપ્તે જે વિલાપાઓની ‘ભાષાનો અપભ્રંશ તે વિલાપા’ એવી વ્યાખ્યા આપી, તેમાંથી જેમનો નાટક બહાર પ્રયોગ થતો તેમને ત્યારે ‘અપભ્રંશ’ નામ આપવાની પ્રથા પ્રાચ્ય વ્યાકરણકારોમાં સ્થપાઈ. જૂની-સાતમી શતાબ્દીથી અપભ્રંશ કથાઓ—ગદ્યમય તેમ જ પદ્યમય—ના અને પ્રબંધોના ઉલ્લેખો મળે છે. અને કાવ્યશરીર તરીકે વપરાતી એક ભાષા તરીકે અપભ્રંશના વિશિષ્ટ બંધો ને છંદોની વાત સાહિત્યશાસ્ત્રીઓ કરે છે. આ પ્રકારની સંસ્કૃત ને પ્રાકૃતની એક સમકક્ષ સાહિત્યભાષા લેખે વ્યાકરણકારો તેનું નિરૂપણ કરે છે, અને અપભ્રંશમાં રચના કરવા ઈચ્છનાર વિદ્વંધો માટે સંસ્કૃતમાંથી અપભ્રંશ કેમ બનાવવું તેના નિયમો આપે છે.

મહાકાવ્ય, કથા, આખ્યાયિકા, સંઘાન વગેરે જેવા વિશિષ્ટ પ્રબંધો ઉપરાંત અપભ્રંશ અન્યત્ર પણ સાહિત્યવિનોદ અર્થે વપરાતું. પ્રાંતપ્રાંતના લોકોની ભાષાને વેશભૂષાને લગતી કૌતુકમય રચનાઓ કરવાની રૂઢિ સાતમી શતાબ્દીથી ચાલુ થયેલી. કીડા, ગોષી વિગેરેમાં વિનોદ માટે થતી ભાષાચિત્ર રચનાઓમાં પણ ભાષાઓનું ‘મિશ્રણ વપરાતું’. ઉદ્યોતનની ‘કુવત્રયમાલા’માં પ્રાદેશિક ભાષાવૈચિત્ર્યનું એક કૌતુકચિત્ર આપણને મળે છે. તેરમી શતાબ્દી લગભગના ધારંમાંથી પ્રાપ્ત એક શિલાલેખમાં મળતાં નારિકાઓનાં છ નખશિખ વર્ણનમાં પણ પ્રાદેશિક બોલીછંદોનો પ્રયોગ

આમાં એક વસ્તુ તો સ્પષ્ટ છે કે સાહિત્યશાસ્ત્રીઓ અને વैयाકરણોને અપભ્રંશની વાત કરવાનું એટલા માટે પ્રાપ્ત થાય છે કે તે સાહિત્યમાં વપરાય છે. જનસાધારણમાં કેવળ બોલચાલના વ્યવહારમાં જ વપરાતી બોલીઓ સાથે એમને કશી નિરુણત નહીતી. પ્રાચીન સમયમાં સંસ્કૃતનું જ્ઞાન ધરાવતો શિષ્ટજન રાજસભામાં કે વિદ્યગોષ્ઠીમાં કવિયશ મેળવવા જે કાવ્યરચના કરતો તેના ઉપયોગ માટે—તેના શિક્ષણ માટે કાવ્યશાસ્ત્ર, કાશ ને વ્યાકરણ રચાતાં. નાટકના વિષયમાં એવી પ્રથા પડી ગયેલી કે તેમાં ઉચ્ચ પાત્રોની ભાષા સંસ્કૃત હોય, ખીજની પ્રાકૃત. રંગભૂમિ ઉપર રજૂ થતાં, સમાજના સંસ્કારવંચિત વર્ગોમાંથી ને લિન્ગ લિન્ન પ્રાદેશિક વિસ્તારોમાંથી લીધેલાં પાત્રોને સહેજ વાસ્તવિકતાનો પુટ આપવા તેમની ઉક્તિઓમાં, લોકદષ્ટિએ ચડેલી ઉચ્ચારણોની તથા પ્રયોગોની ખેચાર લાક્ષણિકતાઓનો છંટકાવ થતો. આમાં વાસ્તવિક જીવનમાં જેવી બોલીઓ વપરાતી તેવે જ રૂપે તેમને પાત્રોક્તિઓમાં મૂકવાનો કોઈ પ્રશ્ન નહોતો—વાસ્તવિકતામાં રાચતા અર્વાચીન યુગમાં પણ એટલે સુધી કોઈ નથી જતું, જવું શક્ય પણ નથી. પ્રાકૃતના સંસ્કૃતથી લિન્ગ એવાં થોડાંક વ્યાપક-લક્ષણો તારવી તેમાં બોલીવિશેષ પ્રમાણે સહેજસાજ ફેરફાર કરી લેવાતો. ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં આવી પ્રાકૃત બોલીઓમાં માગધી, આવંતી, શૌરસેની વગેરે સાત ‘ભાષાઓ’ અને શાળરી, આલીરી વગેરે અનેક ‘વિભાષાઓ’ ગણાવેલી છે. તથા અમુક પ્રદેશની ઉકારવાળી બોલી, અમુક પ્રદેશની તકારવાળી—એમ પ્રાદેશિક વિશિષ્ટતાઓની યાદી આપી છે. કયા પાત્રની ભાષા કેવી બનાવવી તે અંગેના નાટકકારને ધ્યાનમાં રાખવાના નિયમો લેખે આ માહિતીને સ્થાન મળ્યું છે, અને આવા જ હેતુથી સંસ્કૃતમાં ઉચ્ચારણાદિમાં કેવા કેવા ફેરફાર કરવા, જેથી નટોનું સંસ્કૃત પ્રેક્ષક જનતાને પ્રાકૃત બોલીઓ જેવું લાગે, તે માટેના નિયમો તત્ત્કાલીન પ્રાકૃત વ્યાકરણો આપેતાં.

ભરતની પરંપરાને અનુસરનારા પુરુષોત્તમ, રામશર્મા, માર્કંડેય વગેરે પ્રાચ્ય વैयाકરણો વિસ્તાર પૂર્વક ‘ભાષાઓ’ ને ‘વિભાષાઓ’નાં લક્ષણ આપે છે. ‘ભાષાઓ’નાં નામ મુખ્યત્વે પ્રદેશમૂલક તથા ‘વિભાષાઓ’નાં તિમૂલક છે તે ઉપરથી કેટલાક અભ્યાસીઓએ એમ માની લીધું કે

વૈયાકરણોએ તે તે પ્રદેશ અને જાતિની વાસ્તવિક બોલીનું નિરૂપણ કર્યું છે. પણ ઉપરની ચર્ચાથી સ્પષ્ટ થશે કે વસ્તુતઃ તો તેમણે તે તે બોલીના લોકદષ્ટિએ જોડીને આંખે વળગે તેવાં થોડાંક સ્થૂળ કામચલાઉ લક્ષણો જ રંગભૂમિ આદિના ઉપયોગ અર્થે નોંધ્યાં છે. એટલું જ નહીં, સમય જતાં એ લક્ષણો રૂઢ ને પરંપરાગત બનતાં ગયાં. એટલે પછી તો ઘણી બાબતમાં તેમને તત્કાલીન વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ સાથે કશી યે લેવાદેવા ન રહી. પાત્રપ્રકારોની યાદી બદલાતી ગઈ તેમ બોલીઓનાં નામોમાં અને લક્ષણોમાં વધઘટ ને ફેરફાર થતાં રહ્યાં, પણ પ્રયોજન અને નિરૂપણની દષ્ટિ એનાં એ જ રહ્યાં.

પણ આ બોલીઓનો નાટક ઉપરાંત સાહિત્યમાં અન્યત્ર પણ ઉપયોગ થતો. ભરતે જેમને ‘વિલાપાઓ’ અને દેશભાષાઓ કહી અને અભિનવગુપ્તે જે વિલાપાઓની ‘ભાષાનો અપભ્રંશ તે વિલાપા’ એવી વ્યાખ્યા આપી, તેમાંથી જેમનો નાટક બહાર પ્રયોગ થતો તેમને ત્યારે ‘અપભ્રંશ’ નામ આપવાની પ્રથા પ્રાચ્ય વ્યાકરણકારોમાં સ્થપાઈ. જૂઠી-સાતમી શતાબ્દીથી અપભ્રંશ કથાઓ—ગદ્યમય તેમ જ પદ્યમય—ના અને પ્રબંધોના ઉલ્લેખો મળે છે. અને કાવ્યશરીર તરીકે વપરાતી એક ભાષા તરીકે અપભ્રંશના વિશિષ્ટ બંધો ને જોડોની વાત સાહિત્યશાસ્ત્રીઓ કરે છે. આ પ્રકારની સંસ્કૃત ને પ્રાકૃતની એક સમકક્ષ સાહિત્યભાષા લેખે વ્યાકરણકારો તેનું નિરૂપણ કરે છે, અને અપભ્રંશમાં રચના કરવા ઈચ્છનાર વિદ્વંષો માટે સંસ્કૃતમાંથી અપભ્રંશ કેમ બનાવવું તેના નિયમો આપે છે.

મહાકાવ્ય, કથા, આખ્યાયિકા, સંઘાત વગેરે જેવા વિશિષ્ટ પ્રબંધો ઉપરાંત અપભ્રંશ અન્યત્ર પણ સાહિત્યવિનોદ અર્થે વપરાતું. પ્રાંતપ્રાંતના લોકોની ભાષાને વેશભૂષાને લગતી કૌતુકમય રચનાઓ કરવાની રૂઢિ સાતમી શતાબ્દીથી ચાલુ થયેલી. ક્રીડા, ગોષ્ઠી વિગેરેમાં વિનોદ માટે થતી ભાષાચિત્ર રચનાઓમાં પણ ભાષાઓનું મિશ્રણ વપરાતું. ઉદ્યોતનની ‘કુવત્રયમાલા’માં પ્રાદેશિક ભાષાવૈચિત્ર્યનું એક કૌતુકચિત્ર આપણને મળે છે. તેરમી શતાબ્દી લગભગના ધારમાંથી પ્રાંત એક શિલાલેખમાં મળતાં નાર્યિકાઓનાં છ નખશિંખ વર્ણનમાં પણ પ્રાદેશિક બોલીજટાઓનો પ્રયોગ

પ્રયેસો છે. ભોજના 'સરસ્વતીક' હાલરણુ' વગેરે જેવાં પ્રાચીનાં ભાષાચત્રનું વિગતે નિરૂપણ થયું છે. આવી રચનાઓમાં ત્યાં પ્રદેશિક ભોલીઓની છાંટવાળી ભાષા વપરાતી, ત્યારે તે પછી કેટલીક વાર અપભ્રંશ કે અપભ્રષ્ટ કહેવાતી. આ દૃષ્ટિએ અપભ્રંશનાં અનેક ભેદો ગણાતા. વિષ્ણુ-ધર્મોત્તર અને વાગ્ભટની 'અપભ્રંશ'ની વ્યાખ્યા આ જ રીતે ઘટાવી શકાયે. તેમ જ ઉપનાગર, આભીર ને ગ્રામ્ય એવાં નમિસાધુએ નોંધેલા ભેદો, કે નાગર, વ્રામ્ય ને ઉપનાગર (તથા પાંચાલ, માગધ, વૈદર્ભ વગેરે ખીજ વીશ). એ ગ્રામ્ય વૈયાકરણોએ આપેલા ભેદો, અથવા તો રુદ્રે કહેલા દેશવિશેષ પ્રમાણેના જૂરિભેદો ઉક્ત પ્રકારની રચનાઓને અનુલક્ષીને હોય એ ઘણું સંભવિત છે,

પણ આ પ્રકારે સમયે સમયે જુદાજુદા અર્થોમાં 'અપભ્રંશ' એ સંજ્ઞા પ્રસિદ્ધિત બનવાને કારણે અપભ્રંશના સ્વરૂપ વિશે સારો એવો ગૂંચવાડો ઊભો થતો રહ્યો છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને પૈશાચિક એ પ્રકારનું વર્ગીકરણ દંડી, ઉદ્યોતનસૂરિ, રાજશેખર અને ગ્રામ્ય વયાકરણોમાં સ્ત્રી-કારાયું છે, તો ખીજે પછે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, માગધી, શૌરસેની, પૈશાચી અને અપભ્રંશ એ જાતની ભાષાવ્યવસ્થા પણ રુદ્રે; ભોજ, હેમચંદ્ર. અમરચંદ્ર વગેરેમાં મળે છે.

દંડી અપભ્રંશને આભીર વગેરેની ભાષા તરીકે ઓળખાવે છે. અને પછાથી પણ વિરહાંક વગેરે આભીરી ભાષા કે આભીરોક્તિ તરીકે જ નમૂના આપે છે તે અપભ્રંશના જ હોય છે. આભીરી સાથે અપભ્રંશનો ગાઢ સંબંધ હોવાનાં ખીજ પછી અનેક પ્રમાણો છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં ખીજી શતાબ્દીમાં સૌરાષ્ટ્રમાં આભીરરાજ ઈશ્વરસેનનું શાસન હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે. પુરાણોમાં ઉત્તરના, વાયવ્ય કે પશ્ચિમના પ્રદેશો સાથે આભીરોનો સંબંધ બતાવ્યો છે. મહાભારત (સભાપર્વ) ને અહ્યાંડપુરાણ આભીરોને સિંધુપ્રદેશમાં મૂકે છે. આભીરોની વસાહતો ક્રમે કરીને દક્ષિણ તરફ ખસી હોવાના પુરાવા મળે છે. 'બૃહત્સંહિતા'માં આભીરો આનર્ત ને સૌરાષ્ટ્રમાં હોવાનું તેમ જ કેંકણમાં હોવાનું કહ્યું છે. આમ સિંધ, રાજસ્થાન, મજબૂમિ, માળવા, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, ખાનદેશ ને વરાહ નીનો પ્રદેશ સમયેસમયે આભીરો સાથે સંકળાયેલો જણાય છે. અપભ્રંશનાં

વિસ્તૃત મહાકાવ્યો વિદ્વર્ષ આસપાસના દિગંથર જેન કવિઓનાં અને ગુજરાત-રાજસ્થાનના સ્થાનાંથર જેન કવિઓનાં, અપભ્રંશ સાહિત્યરચનાનો શિક્ષણભગત પ્રાચીન ઉચ્ચેષ સારાદ્રના વલ્લભીનો. ઉપલબ્ધ સવિસ્તર નિરૂપણ ગુજરાતના હેમચંદ્રનું વગેરે ઉદ્ધૃતો જોતાં તેમ જ અર્વાચીન હિંદી, રાજસ્થાની ને ગુજરાતીનો અપભ્રંશ સાથેનો ઘનિષ્ઠ સંબંધ જોતાં ઉર્પયુક્ત કથન સમર્થિત થાય છે.

ભાષાવિકાસની દૃષ્ટિએ અપભ્રંશનું સ્થાન પ્રાકૃત પછી અને અર્વાચીન ઉત્તર ભારતીય ભાષાઓની પહેલાં છે. ભારતીય ભાષાઓનો-ભારતીય-આર્ય ભાષાનો વેદથી લઈને આજ સુધીનો ઇતિહાસ અભ્યાસની સગવડ ખાતર સ્થૂળ રીતે ત્રણ ભૂમિકામાં વહેંચી નખાવ્યા છે. પ્રાચીન ભારતીય-આર્ય (વૈદિક ભાષા, પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત), મધ્યમ ભારતીય-આર્ય (પાલિ, પ્રાકૃતો, અપભ્રંશ), નવ્ય ભારતીય-આર્ય (હિંદી, ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી વગેરે). આમાંથી મધ્યમ ભારતીય-આર્ય ભૂમિકાના પ્રાચીન (અશોકકાલીન બોલીઓ, પાલિ વગેરે), મધ્યમ (સાહિત્ય, નાટક વગેરેની પ્રાકૃતો) અને અંતિમ (અપભ્રંશ) એવા પેટાવિભાગ પાડી શકાય. એ રીતે જોતાં અપભ્રંશ મધ્યમ અને અર્વાચીન ભૂમિકા વચ્ચેની સંક્રમણ દશા રજૂ કરે છે. અપભ્રંશ અમુક અંશે પ્રાકૃત જ હોવા છતાં તેની પોતાની આગવી વિશિષ્ટતાઓ ધણી છે, જે આગળ જતાં અર્વાચીન ભૂમિકામાં ઊતરી આવે છે.

અપભ્રંશનું ઉચ્ચારણ મુખ્ય વિગતોમાં પ્રાકૃત ભૂમિકાનું ચાલુ રહ્યું હોવાનું કહી શકાય. અંત્ય સ્વરોને હ્રસ્વ ઉચ્ચારવાનું પ્રણય વક્ષણ, અનાદ્ય સ્થાને રહેલા ‘એ-ઓ’નું પણ હ્રસ્વ ઉચ્ચારણ, અનુનાસિક સ્વરોની બહુલતા, નાસિક્ય વકાર, જે સ્વર વચ્ચેના ‘સ’નો ‘હ’, ‘-વ્-’ > (પૂર્વસ્વ-રહીર્ધત્વ)+‘-વ્-’ એ પ્રક્રિયા, પ્રદેશભેદે અધોરેક વાળા સંયુક્ત વ્યંજનો જનનથી રાખવા અને કવચિત્ (આઘાક્ષરમાં) રકારનો પ્રદેશ—વગેરે વિગતોમાં અપભ્રંશ પ્રાકૃતથી જુદી પડે છે. રૂપાખ્યાનમાં સાર્વનામિક પ્રત્યયોમાંથી ઊતરી આવેલા પ્રત્યયો નાસિક રૂપાખ્યાનમાં પણ સાદસ્યબળ વપરાતા ચર્ચ ગયા છે. અને અકારાંત અંગોનો પ્રસાવ સર્વપ્રાપી છે. પ્રથમા-દ્વિતીયા, તૃતીયા-સપ્તમા અને પંચમી-પદ્મીની ભેળસેળ થતાં ચારેક

વિલક્ષિતઓ અલગ પાડી શકાય છે અને પરિણામે અનુગોનો પ્રચાર વધ્યો છે. આ ઉપરાંત જે કેરફાર ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે તે વિલક્ષિતના વિશિષ્ટ પ્રયોગો, અને રૂઢેકિતઓ. એ દષ્ટિએ અપભ્રંશ પ્રાકૃત કરતાં અર્વાચીન ભાષાઓની વધુ નિકટ છે. શબ્દલંઘનના વિષયમાં પણ આજ વસ્તુ જણાઈ આવે છે. પ્રાકૃતેની તુલનામાં અપભ્રંશમાં દેશ્ય શબ્દોનો વપરાશ વધ્યો છે અને તેમાંથી કેટલાયે અર્વાચીન ભાષાઓમાં ઊતરી આવ્યા છે.

અપભ્રંશ સાહિત્યની ઉપલબ્ધ કૃતિઓમાં જે ભાષા મળે છે, તે સ્થૂળ દષ્ટિએ એકરૂપ ગણી શકાય તેવી છે, પણ અર્વાચીન પૃથક્કરણની દષ્ટિએ જોતાં સમય અને પ્રદેશ અનુસાર તેમાં કેટલીકે ભિન્નતા તરત જ તરી આવે છે. દ્વિગંજરો અને શ્વેતાંજરોની અપભ્રંશ કૃતિઓની ભાષા—મૂળે તો પ્રાદેશિક ભેદને કારણે—કેટલીક પોતપોતાની વિશિષ્ટતા ધરાવે છે; તેમ સ્વયંજ, પુષ્પદંત, હરિભદ્ર વગેરેના શિષ્ટ, ઉચ્ચ, પાંડિત્યપ્રચુર અપભ્રંશની તુલનામાં ‘પરમાત્મપ્રકાશ’, ‘દોહાકાશ’ વગેરેનો તથા હેમચંદ્રમાં ઉદ્ધૃત થયેલા કેટલાક દોહાઓનો કાંઈક આ તરફનો ને લૌકિક અપભ્રંશ જુદો પડે છે.

(૩) મૂળ સંદર્ભો

(૧) અત્યારુદિર્ભવતિ મહતામપ્યપભ્રંશનિષ્ઠા । (શાકુન્તલ, ૪, ૫) (૨) સર-સ્વતીચંદ્ર, ૧ (નવમી આવૃત્તિ, ૧૯૩૪), ૩૧૦, ૨૧૯. (૩) ઉમાશંકર જોષી ‘જનમભૂમિ’ ક્લમક્રિતાળ, ૧૨-૫-૧૯૪૯. (૪) શબ્દપ્રકૃતિરપભ્રંશ इति सग्रहकारः । (ભર્તૃહરિકૃત વાક્યપદીય, ૧, ૧૪૮ વાર્તિક). (૫) મૂયાંસોડ-પગ્ગદા અલ્પીયાંમ. શબ્દા इति । एकैकस्य शब्दस्य बहुवोऽपभ्रंशाः यथा गौरित्यस्य शब्दस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिकेत्यादयो बहुवोऽपभ्रंशा, (મહા-ભાષ્ય, ૧-૧-૧). (૬) નાપ્રકૃતિરપભ્રંશ. स्वतंत्रः कश्चिद्विद्यते । सर्वस्यैव हि साधुरेवापभ्रशस्य प्रकृतिः । प्रसिद्धिस्तु रुदितामापद्यमानाः स्वातंत्र्यमेव केचिदपभ्रंशा लभन्ते । तत्र गौरिति प्रयोक्तव्ये अशक्त्या प्रमादादिभिर्वा गाव्या द्यस्तत्प्रकृतयोऽपभ्रंशाः प्रयुज्यन्ते । वाक्यपदीय. ૧. ૧૪૮, વાર્તિક) (૭) શાસ્ત્રે તુ સંસ્કૃતાદન્યપભ્રંશતયોદિતમ્ । (દ્વેડી, કાવ્યલક્ષણ, ૧, ૩૬). (૮)

भाषा संस्कृतापभ्रंशः भाषापभ्रंशस्तु विभाषा । सा तत्तद्देशेऽप्येव गहवरवासिनां च । (भरतनाट्यशास्त्र, १७-४८-५० उपरनी अलिनवलारती) (८) अपभ्रष्टं तृतीयं च तदनन्तं नराधिप । देशभाषाविशेषेण ॥ (विष्णुधर्मोत्तर, ३, ३). (१०) अपभ्रंशस्तु यच्छुद्धं तत्तद्देशेषु भाषितम् । (वाग्भट्टाक्षर, २, ३); यत्तेषु तेषु कर्णाटपाञ्चालादिषु देशेषु जुद्धमपरभाषाभिरमिश्रितं भाषितं सोऽपभ्रंशः भवतीत्यर्थः । उपरनी श्लोकार्धं परनी सिद्धदेवगण्डिनी टीका). (११) देसिल वजना सबजन मिट्ठा । त तँसन जपओ अवहट्ठा (ईति लिता, १, १३). (१२) नक्षायान, १-११. (१४) पण्डोऽय भूरिभेदो देशविशेषादपभ्रंशः । (३५८. क्षात्राक्षर, २-१२). (१५) इयं च देशगोश्व प्रायोऽपभ्रंशं निपततीति । रामचन्द्र-गुण्यन्द, नाट्यदर्पण, १८५ अ.) (१६) संस्कृतं प्राकृतं चैव गीतं द्विविधमुच्यते ॥ अपभ्रष्टं तृतीयं च तदनन्तं नराधिप । देशभाषाविशेषेण तस्यान्तो नेह विद्यते ॥ (विष्णुधर्मोत्तर, ३, ३). (१७) संस्कृतं प्राकृतं चान्यदपभ्रंश इति त्रिधा, लामड, क्षात्राक्षर १-१६). (१८) तदेतद्वाङ्मयं भूयः संस्कृतं प्राकृतं तथा । अपभ्रंशश्च मिश्रं चेत्याहुरार्याश्र-तुर्विधम् ॥ ६९३, क्षात्राक्षर (॥=क्षात्राक्षर), १-३२; बामीरादिगिर. काव्येष्वपभ्रंश इति स्मृताः शास्त्रेषु संस्कृतादपभ्रंशतयोदितम् ॥ (क्षात्राक्षर, १-३६). (१९) संस्कृतप्राकृतापभ्रंशभाषात्रयप्रतिबद्धप्रवन्धरचनानि-पुणतरान्तःकरणः । (धरसेनना शक संवत् ४००ना पनायटी ताभ्रपत्रमां शुद्धसेननुं विशेषण, छिन्दिन अन्तिट्ठवर्ति, १०-२८४). (२०) कुवलयभाषा, पृ. ६६. (२१) शब्दार्थौ ते शरीरं, संस्कृतं मुख, प्राकृतं बाहुः, जवनमपभ्रंशः पैशाचं पादौ, उरो मिश्रम् । (शौशेण, क्षात्राक्षर, पृ. ८). (२२) पद्यं प्रायः संस्कृतप्राकृतापभ्रंश-ग्राम्यभाषानिवद्धं, ... महाकाव्यम् । (डिभ्यन्द, क्षात्राक्षर, ८-३३०) (२३) अवहट्टयसकयपाइयंभि पैसाइयमि भासाए । लवखणछंदाहरणे सुकइत्तं भूसियं जेहि ॥ (अष्ट २६मान, संदेशरासक, १-६). (२४) संस्कृतप्राकृतं तस्यापभ्रंशो भूतभाषिहम् । इति भाषाचतस्रोऽपि यान्ति काव्यस्य कायताम् । (वाग्भट्ट, वाग्भट्टाक्षर, २-१). (२५) भाषाभेदनिमित्तः षोढा भेदोऽस्य सम्भवति ॥ प्राकृतसंस्कृतमागधपिणाचभाषाश्च धूरसेना च । पण्डोऽय भूरिभेदो देशविशेषादपभ्रंशः । ३५८, क्षात्राक्षर, २११-१२. (२६) सङ्कस्तेनैव कोऽप्यर्थः प्राकृतेनैव चापरः । जकयो रचयितुं कचिदपभ्रंशेन वा पुनः पैशाच्या शौरसेन्या च मागध्याज्यो निबध्यते । (भोऽय, १-१३)

૨. હેમચંદ્રીય અપભ્રંશ

પુરુષોત્તમ, રામશર્મા, માર્ક'ડેય, ત્રિવિક્રમ, લક્ષ્મીધર વગેરેના પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં અપભ્રંશ વિશે વધતીઓછી માહિતી આપેલી છે, પણ ક્યાં તો તેઓ હેમચંદ્ર કરતાં અર્વાચીન કે તેના ઉપજીવી છે, અથવા તો તેમની માહિતી ટૂંકા ને અવ્યવસ્થિત છે. પ્રાચીનતાની તેમ જ વિસ્તાર અને વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ હેમચંદ્રનું અપભ્રંશનું નિરૂપણ સૌમાં આગળ પડતું, અને ઉદ્ભૂત ઉદાહરણોને લીધે પ્રામાણિકતાની સ્પષ્ટ છાપવાળું છે.

હેમચંદ્રે અપભ્રંશ એકરૂપ હોય તેવી રીતે તેનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેમણે ક્યાંક અપભ્રંશના વિવિધ ભેદોનો ઉલ્લેખ સરખાવે નથી કર્યો. તેઓ અપભ્રંશને એક સાહિત્યભાષા ગણવાની પરંપરાને અનુસરે છે. જેમશૌરસેની, માગધી, ગૈશાચી વગેરે પ્રાકૃતપ્રકારોની અને તેમનાં વ્યાવર્તક લક્ષણોની તેમણે સ્પષ્ટપણે નોંધી લીધી છે, તેવી રીતે અપભ્રંશપ્રકારો વિશે કશાંયે ઇશારો નથી કર્યો. તેમના 'ઠાવ્યાનુશાસન'માં એક સ્થળે ગ્રામ્ય અપભ્રંશનો અને તેમાં રચાયેલા કાવ્યના નામનો નિર્દેશ છે ખરો, પણ તે તો શિષ્ટ સર્વસાધારણ સાહિત્યભાષાના, સ્થાનિક અંશવાળા ભેળસેળિયા રૂપને ઉદ્દેશીને હોવાનું સમગ્રનય છે. એટલે એ સ્પષ્ટ છે કે હેમચંદ્રને 'અપભ્રંશ' નામ નીચે એક પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યભાષા જ અભિપ્રેત હતી. પણ બુદ્ધાબુદ્ધ સમયનાં પૂર્વરચિત વ્યાકરણો જુદાજુદા સમયની ને પ્રદેશની સાહિત્યરચનાઓ પર આધારિત હોવાથી હેમચંદ્રનિરૂપિત અપભ્રંશમાં ભાષાકીય પૃથક્કરણની દૃષ્ટિએ લિન્નગિન્ન દેશકાળની વિવિધ ભાષાસામગ્રીનો શંભુમેળો અનિવાર્ય બન્યો છે.

પહેલાં આપણે હેમચંદ્રે આપેલાં ઉદાહરણો પરથી હેમચંદ્રથી સ્વતંત્ર રીતે વ્યાકરણની રૂપરેખા તારવીએ.

ક. વ્યાકરણની રૂપરેખા

આ રૂપરેખા ધ્વનિવિકાસ, આખ્યાતિક રૂપતંત્ર, શબ્દસિદ્ધિ, નામિક રૂપતંત્ર અને પ્રયોગો એવા વિભાગોમાં વહેંચી છે.

(૧) ધ્વનિવિકાસ

પુન્યત્વે પ્રાકૃતની પરિસ્થિતિ અપભ્રંશમાં ચાલુ રહી છે. સંસ્કૃત ભૂમિ-
કામાંથી પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ભૂમિકાણે સિદ્ધ થયેલા ધ્વનિપરિવર્તનનો દ્રઢ
સાર અપભ્રંશની રડીખડી વિશિષ્ટતાઓ સાથે આ પ્રમાણે છે :

નિયમ ૧. મૂળના એકવડા સ્વરો સામાન્ય નિયમ તરીકે સર્વત્ર
એમ ને એમ જળવાઈ રહે છે. અપવાદો :

(૧) આદ્ય 'ઋ' નો 'રિ' : ઋપિ-રિસિ, ઋણુ-રિણુ, ઋદ્ધિ-રિદ્ધિ.
અનાદ્ય 'ઋ' નો 'અ', 'ઇ', (ઓખંચ સંદર્ભમાં) 'ઉ' : તૃણુ-તણુ, કૃણુ-
કણ, નૃત્યતિ-નચ્યઇ; ધૃત-ધિઅ, કૃત-કિય, ધૃષ્ટ-ધિક, તૃપા-તિસ,
અમૃત-અમિય, પૃચ્છતિ-પુચ્છઇ, પૃચ્છટ-પુક, ભૃષ્ટ-ભુક, મૃત-મુઅ.

(૨) સંયુક્ત વ્યંજનનો, કે અતુસ્વારનો, પૂર્વવર્તી (એટલે કે બંધ
અક્ષરમાં રહેલો) દીર્ઘ સ્વર હસ્વ થાય છે. ક્વચિત નાસિક્ય વ્યંજનની
પૂર્વેના 'ઐ' '઒', હસ્વ થાય છે, કાર્ય-કળળ, આર્ય-અળળ, એમ-ઇસઃ
કીર્તિ-કિત્તિ, તીક્ષ્ણ-તિકખ, પૂર્ણ-પુન્ન, જૂર્ણ-જુન્ન, ક્રોઠ-સેક,
ઓઠ-ઓક.

(૩) 'સ્સ' ને 'વ્વ' એકવડા બનતાં (જુઓ ૧૨) પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ
થાય છે. પાર્શ્વ-પસ્સ-પાસ, દક્ષ્યતે-દિસ્સઇ-દીસઇ, સર્વ-સન્વ-સાવ,
જાયતે-નન્વઇ-નાવઇ.

(૪) ક્વચિત આદ્ય સ્વર (મોટે ભાગે વાક્યસંધિના પરિણામે) લુપ્ત
થાય છે. અરણ્ય-અરન્ન-રન્ન, અન્યપક્ષ-અન્નવક્ષ-નવખ, ઉપવિશતિ-ઉવ-
વિસન્ન-અઇસઇ.

નિયમ ૨. સંયુક્ત સ્વરોમાં 'ઐ' > 'એ' કે 'અઇ' અને '઒'
> 'ઓ' કે 'અઉ' એવી પ્રક્રિયા છે: વૈર-વેર, વધર, ભૈરવ-ભેરવ; લાઇરવ,
વૈધ-વેળળ; ઔષધ-ઓસઢ, ગૌર-ગોર, ગહિર; સૌભાગ્ય-સોહગ્ગ.

નિયમ ૩. અપભ્રંશમાં અંત્ય સ્વર હરવ હોય છે, એટલે મૂળના અંત્ય
ધી સ્વર હસ્વ બને છે, અને 'ઐ' નો હરવ 'એ' કે 'ઈ', તથા '઒' નો હસ્વ
કે 'ઉ' થાય છે. ક્વચિત અંત્ય 'અ' નો 'ઉ' થાય છે: માલા-માલ, નાવા-નાવ.

આ-લીહ, નદી-નદી વાણી-વાણિ, વધુ-વહુ, તમે-તમે, તલિ, જણહો-જણહુ, જના:-જણો-જણ, અઘ-અઘજુ

વ્યંજનો. વ્યંજનોના પરિવર્તનો આધાર તેમના સ્વરૂપ, શબ્દગત ધ્વનિ ને સંદર્ભ ઉપર છે.

નિયમ ૪. એકવચ્ચ આઘ વ્યંજન જળવાઈ રહે છે અપવાદો :

- (૧) અપભ્રંશ હસ્તપ્રતોમાં આઘ 'ન' ને સ્થાને 'ણ' લખવાનું પ્રયત્ન વલણ છે.
- (૨) 'ચ' > 'જૂ': ય-જે, જુ, યથા-જહ, વાંચન-જેવણ
- (૩) 'ઝ', 'ખ' > 'ઝ' (કવચિત્ 'ઝ'); શબ્દ-સહ, શત-સય, ખોડશ-સોલહ, પામુખ-ઝમુહ, શાવ-છાવ
- (૪) કૃપાગિત અદ્યપ્રાણનો મહાપ્રાણ થાય છે. (વિશેષ સંકારના સંપર્ક); પનસ-કણસ, ક સ-ખાસ, ખિસ-લિસ.

યથ પ. એકવચ્ચ અંત્ય વ્યંજન સુત થાય છે.

મહત્-મહ, વિદુત્-વિન્હુ, ગિહિ-વણિ, પદ-છ

નિયમ ૬. એકવચ્ચ મધ્યવર્તી વ્યંજનોમા નીચે પ્રમાણે પરિવર્તન થાય છે :

- (૧) 'ક', 'ગ', 'ચ', 'જૂ', 'ત', 'દ', 'ચ' ઘણુંખરું લુપ્ત થાય છે. તેમની આગળનો (કે આગળનો તેમ જ પાછળનો) સ્વર 'અ' કે 'આ' હોય ત્યારે લુપ્ત થયેલા વ્યંજનોનું સ્થાન લઘુપ્રયત્ન વકાર (=યશ્રુતિ) લે છે. પ્રથમ સ્વર 'ઉ' કે 'ઐ' હોય ત્યારે લુપ્ત વ્યંજનનું સ્થાન કૃપચિત્ વશ્રુતિ લે છે. આ વશ્રુતિ અને વશ્રુતિની બાળનમાં હસ્તપ્રતોમાં ઘણી અનવસ્થા છે.

ક : લોક-લોક, વાલક-વાલક, કાર્ણિકાર-કાર્ણિકાર

ગૂ : ગગન-ગયણ, યોગ-જ્ઞેય, રાગ-રાય

ચૂ : વચન-વચણ, રચિત-રઘચ, સૂચિ-સૂધ

જૂ : ગજ-ગય, રાજ-રાય, રજની-રયણ

તૂ : ગલિત-ગલિચ, અસતી-અસધ, ગત-ગય, હસતિ-હસતુર-ચઉ

દૂ : વદન-વયણ, પાદ-પાય, મદ-મય, ઉદધિ-ઉદધિ, રોદિતિ-રોવધ

યૂ : નયન-નયણ, ક્ષય-ખય, લય-લય, પ્રિય-પિય.

(૨) ક્વચિત્ ઉપર્યુક્ત વ્યંજન છુત્ત ન થતાં, તેમાંથી ઘોષ સ્પર્શ વ્યંજનો હોય તે જળવાય છે, અને હોય તે ઘોષ બને છે:

જગત્-જગ, ભોગ-ભોગ, એક-એગ, ક્ષયકાલ-ખયગ, મતિ-મદિ, પ્રજાપતિ-પ્રયાવદિ, કૃત-કિદ.

(૩) 'ખૂ,' 'ધૂ,' 'ચૂ,' 'ધૂ,' 'ફૂ,' 'ભૂ'નો 'હ' થાય

ખૂ : મુખ-મુહ, રેખા-રેહ, સુખ-મુહ.

ધૂ : મેઘ-મેહ, માધ-માહ, અસ્તાધ-અથાહ, લધુ-લહુ

ચૂ : રથ-રહ, મચિત-મહિચ, કથયતિ-કહેધ

ધૂ : વિધવા-વિહવ, મધુ-મહુ, અધર-અહર, વધૂ-વહુ

ફૂ : સફલ-સહલ, નિરખફલ-નિ'ખહલ, વિફલ-વિહલ

ભૂ : લાલ-લાહ, ફુલ-ફુહ, વલ્લભ-વલ્લહ, લભતે-લહલ, શાલતે-સોહલ.

(૪) ક્વચિત્ (૩)માં ગણાવેલાનો 'હ' ન થતાં, તેમાંથી ઘોષ હોય તે જળવાય છે, અઘોષ હોય તે ઘોષ બને સુખ-મુધ, સફલ-સહલ, મેઘ-મેધ

(૫) 'દૂ' 7 'ડૂ'; 'દૂ' 7 'દૂ'.

દૂ : ધટિ-ધડ, કટિ-કડિ, તટ-તડ, ભટ-ભડ

૬: મઠ-મઢ, પઠતિ-પઢઇ, કઠિણ-કઠિણ.

(૬) 'ન' 7 'ણ'.

જન-જણ, વચન-વચણ, રજની-રયણિ

(૭) 'પ્' 7 'વ્'

દીપક-દીવય, મંડપ-મંડવ, તપતિ-તવઈ, કપાલ-કવાલ

(૮) 'મ્'નો ક્વચિત્ 'વ્' થાય છે.

કમલ-કવૈલ, ભ્રમર-ભવૈર, વાવત્-જનમ-જવૈ.

(૯) 'અ,' 'આ' સિવાયના સ્વરોની પછી 'વ્' ક્વચિત્
હોત થાય છે:

દેવ :-દેવો-દેઉ, દિવસ-દિઅહ, પરિવર્તિ-પરિઅટક,
ભુવન-ભુઆણ, પ્રવિશતિ-પખસઈ.

(૧૦) 'શ,' 'ષ' 7 'સ'.

કેશ-કેસ, દશ-દસ, વિનાશ-વિણાસ, લાપા-લાસ, વિષ-વિસ,
વિષમ-વિસમ

(૧૧) ક્વચિત્ 'સ', 'શ', 'ષ'નો 'હ' થાય છે. દિવસ-
દિઅહ, પાપાણુ-પાહણુ, દશ-દસ-દહ, દાસસ્તતિ-ગાહતરિ.
આ ઉપરાંત નામિક અને આખ્યાતિક વિલક્ષિતઓના
હકારવાળા પ્રત્યયા પાણુ આ પ્રક્રિયાનું પરિણામ છે.

(૧૨) ક્વચિત્ (સપ્રારના સા નેધ્યમાં વિશેષે) અદ્યપ્રાણનો
મહાપ્રાણ થાય છે.

કાસ-ખાસ, પનસ-કણસ, ખિસ-લિસ.

(૧૩) ક્વચિત્ 'ડ,' 'ઢ' નો 'લ્' થાય છે.

પીડ્યતિ-પીલજ, ક્રીડતિ-ક્રીલજ, ચૂડા-ચૂલા, ચરાણુ-ચલાણુ
કરુણ-કલુણ

(૧૪) ક્વચિત્ એકવડો વ્યંજન બેવડો થાય છે.

એક-એક, મજુક-ઉજુઅ, અધીન-અધ્ધિ-ન.

નિયમ ૭. અપભ્રંશમાં ક્વચિત્ આદ્ય કે મધ્યવર્તી ઐવડા 'ત' : વગેરેમાં રકારનો પ્રક્ષેપ થાય છે.

તં-તં, આન્તિ-ભ્રંતિ, વાધત-તદિચ, આસ-વાસ-
બુધ-શુધ.

નિયમ ૮. પ્રાકૃતમાં 'નહ', 'મહ' અને 'લહ' અને ક્વચિત્ ઉત્તરવર્તી 'વાળા સંયુક્ત વ્યંજનો બાદ કરતાં, ખીજા ટાઈ સંયુક્ત વ્યંજન દ્વારા આવતા નથી. પરિવર્તનના નિયમ પ્રમાણે પ્રાપ્ત સંયુક્ત વ્યંજનોમાંથી શબ્દારંભે માત્ર પાછળનો વ્યંજનવાચ્ય છે.

નિયમ ૯. સંયુક્ત મધ્યવર્તી વ્યંજનો કાં તો સાદૃશ્ય પામે છે, તો સ્વરાગમ થતાં વિશ્લેષ પામે છે. પરિણામે ઐવડા વ્યંજન અલ્પપ્રાણુ+મહાપ્રાણુ, અનુસ્વાર+વ્યંજન અને ઉત્તરવર્તી હ' સંયુક્ત અને રકાર-સંયુક્ત : એટલા જ વ્યંજનગુરુઓ પ્રા અપભ્રંશમાં હોય છે.

નિયમ ૧૦. સાદૃશ્યના નિયમો :

(૧) સંયુક્ત રૂપે રહેલા વ્યંજનો અતુલ્યબળ હોય, નિર્બળ વ્યંજન સખળ વ્યંજનને મળતો થાય છે. વ્યંજન તુલ્યબળ હોય તો આગલો વ્યંજન પાછલાને મળી જાય છે.

(૨) બળની ઊતરતી માત્રામાં વ્યંજનો ત્રીજે પ્રમાણે ગો શકાય .

૧. રપર્શ વ્યંજનો, ૨. નાસિક્ય વ્યંજનો, ૩. કુ
'લ', 'મ', 'વ', 'ચ', 'ર'. આમાં આગલોઆ-
પાછલોપાછલો કરતાં સખળ છે. ઉદાહરણો :

રક્ત-રત, સપ્ત-સત, શબ્દ-સદ, ઉત્પન્ન-ઉત્પ-
ઉત્કર-કર, ઉદ્ગમ-ઉગમ, વિશ્વાસ-વીસાસ કાવ્ય-ક

દશ્યતે-દીસા, વતર્મા-વટ્ટ, ગચ્યતે-ગામઠ, ચક્ર-ચક્ક, અગ્ર-અગગ, વજ્ર-વજ્જ, રાત્રિ-રત્તિ, નિદા-નિદ્દ, વિપ્ર-વિરપ, અર્દ-અક્ક, રવર્ગ-સગા, અર્થતિ-અચ્ચઠ, ગર્જતિ-ગજ્જઠ, નૃત્તિ-નુત્તિ, મર્દન-મદ્દણ, વર્ણ-વત્ત, સર્પ-સપ્પ, કર્મ-કમ્મ, સર્વ-સ-વ, જ્ઞેત્વ-ખિદલ.

(૩) બે ગહાપ્રાણુને બદલે અદ્યપ્રાણુ + મહાપ્રાણુ થાય છે :
ઉત્પન્નતિ-ઉત્તપ્પણ્ણ, માક્ષિકા-મક્કખિચ્ચા, લક્ષ-લક્કખ, લાક્ષા-લક્કખ, વિધન-વિગ્ધ, શીત્ર-શિગ્ધ, નદ-નદ્દ, કાઠ-કદ્દ, રાષ્ટ્રકટ-રટ્ઠકઠિઠ, હસ્ત-હત્થ, મરતક-મત્થય, પાપ-પપ્પ, મૃખ-મુક્ખ, મહાર્ધ-મહગ્ધ, વર્ધતે-વદ્ધઠ, અભ્ર-અબ્બલ, લશ્યતે-લલ્લસઠ.

(૪) મૂળનો દ્વિ સાથિત બેવડો 'ત્' કે 'ણ' (= 'ન્' કે 'ણ્') હરતપ્રતોર્મા 'ન્' તેમ જ 'ણ્' રૂપે મળે છે :
ધન્ય-ધન્ન, ધણ્ણ; ધાન્ય-ધાન્ન, ધણ્ણ; કણ્-કન્ન, કણ્ણ; વર્ણ-વન્ન, વણ્ણ; પ્રણ્-પ્રણ્ણ, પુન્ન; જૂર્ણ-જૂર્ણ્ણ, જૂન્ન.

(૫) 'જ્' > 'ન્' કે 'જ્જ'.

વિજ્ઞાન-વિન્નાણ, પ્રતિજ્ઞા-પઠન્ન, પઠજ્જ, યજ્-જન્ન.

(૬) દંત્ય સ્પર્શ+'ય્'=બેવડો તાલબ્ય સ્પર્શ.

ચત્ય-સચ્ચ, નૃત્યાત-નચ્ચઠ, શુદ્યતે-શુજ્જઠ, શુદ્યતે-શુજ્જઠ, સંધ્યા-સંઝ, વંધ્યા-વંઝ.

(૭) દંત્ય+'વ્' કે 'મ્'=બેવડો ઓષ્ઠ્ય :

આતમા-આપ્પ, મહત્વ-મહપ્પ, ઉદ્વરતિ-ઉવ્વરઠ.

(૮) ઉત્તરવર્તી રકારવાળા સંયુક્ત વ્યંજનો જળવવાનું પ્રાદેશિક વલણ :

હદ-હઠ, દ્રમ્મ, દ્રવક્ક, દ્રીદ, દ્રુવ, પ્રિચ્ચ, ગ્રાદમ્મ, ગ્રાદિ,

પ્રયાવદી, પ્રસસઠ, જીવઝ, બ્રંતી, પ્રત.

(૯) દંત્ય સ્પર્શ+રકાર > બેવડો મૂર્ધન્ય (કવચિત્): વર્તતે-વર્તઠ,
વર્તમા-વર્તા, જર્દતે-જર્દઠ, વર્ધતે-વર્ધઠ.

(૧૦) 'ત્સ', 'પ્સ' > 'સ્સ'.

વત્સ-વસ્ઝ, મત્સ્ય-મસ્ઝ, અપ્સરા-અવ્સરા, પરીપ્સતિ-
પરિવ્સઠ, જુગપ્સા-જુઠિવ્સા.

(૧૧) 'ક્ષ'નો, 'ક્ષ્' થવા ઉપરાંત કવચિત્ 'ગ્ધ', 'સ્ધ'
& 'જઝ્' થાય છે

પ્રક્ષરતિ-પગ્ધરઠ, પ્રક્ષિત-પધિત, ઋક્ષ-રિવ્ઝ, નિઃક્ષરતિ
-નિજઝરઠ, ક્ષાર-ખાર, જાર.

(૧૨) જીભ વ્યંજન+સ્પર્શ (કે અનુનાસિક) > અદ્યપ્રાણ +
મહાપ્રાણ (કે અનુનાસિક+ 'હ')

હસ્ત-હત્થ, દષ્ટ-દિદ્દઠ, નષ્ટ-નટ્ઠ, બાષ્પ-બપ્ડ, વસ્ત્ર-
વત્થ, કૃષ્ણ-કન્ઠ, પાર્ણિ-પન્ઠિ, ઉષ્ણ-ઉન્ઠ, જીભ-
ઊમ્ઠ, તીક્ષ્ણ-તિન્ઠ, અસ્મ-અમ્ઠ.

(૧૩) 'મ્' કે 'હ્' +નાસિક્ય વ્યંજન > નાસિક્ય વ્યંજન+ 'હ્' (પણ
કવચિત્ નાસિક્ય વ્યંજન+તેના વર્ગનો ઘોષ મહાપ્રાણ)
સ્નાન-ન્હાણ, પ્રભ->ખમ્ઠ, ખંભ; ચિહ્ન-ચિન્હ, ચિંધ.

(૧૪) 'ચ્', 'જ્', > 'જઝ્'.

શચ્ચા-સેજજ, કાર્ય > કજજ, આર્ય-અજજ, ભાર્યા-ભજજ.

(૧૫) 'હ્' > 'જઝ્', 'હ્વ' 7 'જઝ્'.

મુહ્યતે > મુજઝઠ, દુહ્યતે > દુજઝઠ, રુહ્યતે > રુજઝઠ,
બાહ્ય-બજઝ, બિહવા-બિજઝ.

નિયમ ૧૧. નીચેના સંયુક્ત વ્યંજનોમાં સ્વરખંડેષ કરીને વિખંડેષ કરવાનું વલણ છે. પ્રસિદ્ધિત સ્વર 'ઇ' ક્વચિત્ 'અ' અથવા (ઓષ્ઠ્ય સંદર્ભમાં) 'ઉ' હોય છે.

(૧) ગિખમ વ્યંજનનાસિક્ય વ્યંજન.

સ્નેહ-સિણેહ, સાણેહ.

સ્મરતિ-સુમરહ

કૃણુ-કસિણુ

(૨) ગિખમ વ્યંજન + 'રૂ', 'લ'.

શ્રી-સિરિ

શ્લોક-સિલોઅ

લાઘતે-સલહહ

(૩) રકાર+ગિખમ વ્યંજન

હર્ષ-હરિસ.

સ્પર્શ-ફરિમ

(૪) રકાર+ 'ચ', 'હ'

વીર્ય-વીરિઅ

આશ્ચર્ય-અચ્ચરિજા, અચ્છરિઅ.

ખર્ચિન્-ખરહિણુ

(૫) સ્પર્શ+નાસિક્ય વ્યંજન

રતન-રયણ.

પદ્મ-પહિમ.

રવન-સુવિણુ, સુમિણુ.

(૬) નાસિક્ય+ 'રૂ', 'લ'

અમ્લ-અળિલ.

તામ-તળિર.

નિયમ ૧૨. બેવડો 'સ્' (= 'સ્મ') કે 'વ્' (= 'વ્') (કે કવચિત્ અન્ય સંયુક્ત વ્યંજન) એકવડો થાય છે, અને ત્યારે પૂર્વવર્તી સ્વર કેટલીક વાર દીર્ઘ થાય છે.
 સહસ્ર-સહસ્ત્ર-સહસ્ર, સ્પર્શ-સ્પર્શ-સ્પર્શ, ગર્વ-ગર્વ-ગર્વ, હસિતવ્ય-હસિતવ્ય-હસિતવ્ય-હસિતવા
 પ્રસ્થાપયતિ-પ્રસ્થાપય-પ્રસ્થાપય,
 કટાર-કટાર, કણિકાર-કણિકાર
 બપિપ્પકય-બપિપ્પકય.

નિયમ ૧૩. વ્યંજનલોપને લીધે પાસે પાસે આવેલા સમાન સ્વર મળીને એક દીર્ઘ સ્વર બને છે.
 ભાંડાગાર-ભાંડાગાર-ભાંડાર
 પિયતર-પિયતર-પિયાર
 લોહકાર-લોહકાર-લોહાર
 પિતૃગૃહ-પિતૃગૃહ-પીઠર
 શુભુક્ષા-શુભુક્ષા-શુભુક્ષ.

નિયમ ૧૪. કવચિત્ 'અય્' > 'એ;' 'અવ્' > 'ઓ'.
 કથયતિ-કહેષ, નયતિ-નેષ-લેષ. ભવતિ-હવષ-હોષ.

નિયમ ૧૫. કવચિત્ વ્યંજન પછીના 'ય્' > 'ઇ,' 'વ્' > 'ઉ'.
 કરિષ્યતિ-કરિષિષ.
 ધ્વનિ-ઝુણિ.
 સ્વપ્ન-મુવિણ, મુમિણ.

અપભ્રંશનાં કેટલાંક લાક્ષણિક ધ્વનિવલણો.

૧. 'એ' નો 'એ' કે 'ઈ' અને 'ઓ' નો 'ઓ' કે 'ઉ' (અપભ્રંશમાં અંત્ય સ્વર હ્રસ્વ ઉચ્ચારવાના વલણનો જ આ ફલણો છે).
 ઉદાહરણો : અકારાંત પું. તૃ. એકવ. ના 'એણુ', 'ઈણુ', 'ઇ' પ્રત્યયો,
 ૧. બહુવ. ના 'એણિ' 'ઈણિ' પ્રત્યયો; સાતમી એકવ. નો 'એ', 'ઈ';

શ્રીલિંગ ત. એકવ. નો 'ઇ' તથા સંબોધન એકવ. નો 'ઈ'; સર્વનામના પુ. પ્રથમા બહુવ. નો 'એ' (જે, તે, અન્ને) કે 'ઇ' ('એઈ', 'ઓઈ'); આનાર્થ બીજા પુ. એકવ. નો 'એ', 'ઈ'; કિવં, જિવં, તિવં.

પું. પ્ર.-દિ. એકવ. નો 'ઉ'; પદ્મી એકવ. નો 'હુ'; શ્રીલિંગ પ્ર. દિ. બહુવ. નો 'ઓ', 'ઉ'.

૨. ઋકારની જાળવણી (ઉચ્ચારમાં 'ર'). ઉદાહરણો: કૃદંત, ગૃહ (ચાર વાર), ગૃહ, ઘૃણ (પાઠાંતરમાં), તૃણ (બે વાર), સુકૃદ.

સિદ્ધહેમનું સૂત્ર ૮/૪/૩૯૪ (=નિયમ ૬૪(૫)) ખાસ 'ગૃહ'ને લગતું છે.

૩. રકારની જાળવણી. ઉદાહરણો : અંત્ર, દ્રમ્મ, દ્રવક્ક, હ્રદ-દ્રહ, દ્રેહિ, દ્રુવ, પ્રાંગણ-પ્રંગણ, પ્રમાણિત-પ્રમાણિઅ, પ્રજાપતિ-પ્રયાવહી, પ્રાયઃધવ-પ્રાધવ, પ્રાધમ્વ; પ્રાયઃ-પ્રાહિ, પ્રિય-પ્રિઅ (૭ વાર), જુવ, બ્રા, બ્રાંતિ-બ્રંતી, બ્રંત્રિ, વત.

સિદ્ધહેમના નિયમ ૬૪ 'ર' (૪), ૬૭, ૮૨ (૨, ૯) (=સૂત્ર ૩૯૧, ૩૯૩, ૩૯૮, ૪૧૪, ૪૧૮) રકાર જાળવી રાખતા શબ્દોને લાગતા છે. પ્રાકૃતમાં પણ 'ર' એ સંયોગ જાળવી રાખતું પ્રાદેશિક વલણ હતું.

૪. રકારનો પ્રક્ષેપ. ઉદાહરણો : તુદ્ર (બે વાર), તં-ત્રં, દ્રું (?) (બે વાર), પશ્યતિ-પ્રસસદિ, બ્રાંતિ-બ્રંત્રિ, વ્યાસ-પ્રાસ.

નિયમ ૬૮ (=સૂત્ર ૩૯૯) રકારના પ્રક્ષેપને લગતો છે.

૫. માત્ર 'વૃજ્ઞ' (નિયમ ૬૪(૩)માં 'જ્ઞ' છે.

ઉપયુક્ત ૨. થી ૫. વલણો અપભ્રંશમાં પ્રાદેશિકતા કે પ્રાચીનતાનાં ઘોતક છે.

૬. 'ત' નો 'હ' (કે 'હૃ' ની જાળવણી). આ ઘોષલાવના વલણ એક ફળગો છે. ઉદાહરણો : ગદ, આગદ, કિદ, સુકૃદ, સુકિદ, કૃદં.

છંદામૂલક પરિવર્તન

આધીન-અદ્વિત, વિનાસિય-વિનાસિય, ફલ-ફલ, બિધ્વંભુજ-ઉદ્ભવમુચ્ચ;
કિ, કર્ત, ત; કષ્ (‘કાષ’ને બદલે) એ છંદ જાળવવા લીધેલી છંદનાં
વિદાહરણ છે.

આખ્યાતિક રૂપતંત્ર

આખ્યાતિક અંગ

અપભ્રંશમાં આખ્યાતિક રૂપ આખ્યાતિક અંગ અને પ્રત્યયોનું
બનેલું છે.

મૌલિક આખ્યાતિક અંગ (૧) આખ્યાતિક ધાતુમૂલક, (૨) યૌગિક કે
(૩) નામમૂલક હોય છે.

યૌગિક—(ક) ઉપસર્ગ ને આખ્યાતિક ધાતુના સંયોગવાળાં : આશુહર્, પવસ, પડિપેક્ષમ્, પરિહર્, વિકમ્ (તથા નિન્નિજ, પખ્તસ, પસર્, વિછોડ્, વિણુડ, વિણિમ્મવૂ, વિનામ્, સંપડ, સંપેસ, સંવલ વગેરે).

(લ) નામાદિના ને આખ્યાતિક ધાતુ(‘કર્’, ‘હો’)ના સંયોગ-
વાળાં : બલિકર્ (વસિકર્), ખસખ્સિહો, સુણણીહો, લહુઈહો.

નામમૂલક—એટલે કે મૂળ નામ, વિશેષણ વગેરે હોય તેવું : તિકખૂ, પદલવૂ, મહિલિઅ, ધણા.

આખ્યાતિક ધાતુમૂલક—ગાઠીના : કર્, આવ્, લહ, મિલ્, પડ્, જા, ખા, દે, હો, મુઅ વગેરે.

આ મૌલિક અંગો પરથી અંગસાપક પ્રત્યય વગેરે દ્વારા નીચે પ્રમાણે
સાધિત અંગો થયાં છે :

પ્રેરક અંગ—પ્રત્યયસાધિત પ્રકાર :

‘આવ્’ પ્રત્યય વાળાં : ઉજાવ્, કરાવ્, ઘડાવ્, નચ્યાવ્, પઠાવ્,
હરાવ્

‘અવૂ’ પ્રત્યયવાળાં : ઉલ્લવૂ, હવૂ, વિણિમ્મવૂ.

(બ)ને પ્રત્યય મૂળે સંસ્કૃત ‘આપ્’ પ્રત્યયાંથી થયા છે.)

વિકારસાધિત પ્રકાર :

કેવળ સ્વરવિકાર વાળાં : (અ > આ) પાહ, બાલ, માર
વાલ, વાહ, વિન્નાસ. (ઐ > ઓ) તોસ.

સ્વરના તથા વ્યંજનના વિકારવાળાં : ફેહ (મૂળ ‘ફિહ’),
વિછોહ (મૂળ ‘વિષ્ટુહ’), ફેહ (મૂળ ‘ફુહ’).

કર્મણિ અંગ—પ્રત્યયસાધિત પ્રકાર :

‘ઇઅ’ પ્રત્યયવાળાં : આણિઅ; તે જ પ્રમાણે જાણ, પાવ, બોલ,
માણ, વણ, પઠાવ સાથે ‘ઇઅ’.

‘(ઇ)જજ’ પ્રત્યયવાળાં : કપિજજ; તે જ પ્રમાણે ગિલ, અપ,
છોલ, દંસ, કુકર, મિલ, રસ.

લજજ, વિણહ, સુમર, જા, જો, કિ, છિ, દિ, પિ સાથે ‘જજ’.

‘જજ’ પ્રત્યયવાળાં : ખા.

(બ)ને પ્રત્યય મૂળે સંસ્કૃત કર્મણિના ‘ચૂ’માંથી થયા છે.

સિદ્ધ પ્રકાર : (સીધું સંસ્કૃત કર્મણિ અંગનું ધ્વનિપરિવર્તિત
રૂપ) : ઘેખ્પ, ડજખ્, લખ્ખ, સમખ્પ.

કર્મણિ અંગ મૌલિક અથવા પ્રેરક અંગ ઉપરથી સાધિત હોય છે.

લવિધ્ય અંગ—‘ઈચ્ચ’ (‘એચ્’, ‘ઇચ્ચ’), ‘ચ્ચ’ (સ્વરાંત પછી)વાળાં : કરીચ,
પઠસીચ, પાવીચ, છુડીચ, ડીચ, રસેચ, સહેચ, કુટિચ,
હોધચ, એચ, હોચ,

‘ઇહ’ કે ‘હ’ (સ્વરાંત પછી)વાળાં : ગમિહ, હોહ.

લવિધ્યના અંગસાધક પ્રત્યયો સંસ્કૃત ‘(ઇ)ચ્ચ’માંથી આવ્યા છે.

લવિષ્ય આગ્રાથ અંગ-‘એજ્’ (‘હજ્’) કે ‘જ્’ (સ્વરાંત પછી)વાળાં :

રજ્એજ્, લજ્એજ્; ચહજ્, દિજ્, લમિજ્, હોજ્.

અંગસાધક પ્રત્યયો વિધ્યર્થના ‘એજ્’માંથી આવ્યા છે.

સંયોજક સ્વર

કેટલાંક રૂપોમાં અંગ અને રૂપસાધક પ્રત્યય લગોલગ છે, તો કેટલાંકમાં તેમની વચ્ચે સંયોજક સ્વર છે. (૧) સ્વરાંત અંગો પછી, (૨) આગ્રાથ બીજા પુરુષ એકવચનના સ્વરાદિ પ્રત્યયો પહેલાં અને (૩) લવિષ્ય કાળના પહેલા પુરુષ એકવચનના પ્રત્યય પહેલાં સંયોજક સ્વર નથી, અન્યત્ર છે.

સંયોજક સ્વર ઘણુંખરું ‘અ’, તો ક્વચિત્ ‘આ’, ‘ઇ’, ‘ઐ’ કે ‘ઔ’ છે.

કાળ

વર્તમાનમાં નિર્દેશાર્થ અને અગ્રાથ તથા લવિષ્યમાં નિર્દેશાર્થ અને આગ્રાથ-એમ ચાર પ્રકારનાં રૂપો છે. આ રૂપો કર્તારિ તથા કર્મણિ પ્રયોગનાં મૌલિક તથા પ્રેરક અંગ ઉપરથી સધાયેલાં છે. લવિષ્ય માટે ખાસ અંગ છે. હેમચંદ્રે આપેલાં ઉદાહરણો સ્વરૂપ અને પ્રમાણની દૃષ્ટિએ સુકાળે મર્યાદિત હોવાથી તેમાં આમાંના અમુક જ રૂપપ્રકારના નમૂનાઓ છે. આ સિવાયના કાળ વગેરેના ભાવ ઉક્ત કાળનાં રૂપો દ્વારા, કૃદંતો દ્વારા કે બીજા કાઈ રીતે વ્યક્ત થયા છે. તેમને માટે વિશિષ્ટ રૂપો નથી.

નિર્દેશાર્થ વર્તમાન

સંયોજક સ્વર : વ્યંજનાંત અંગ અને પ્રત્યય વચ્ચે સંયોજક ‘અ’ હોય છે. છંદવશ વપરાયેલાં આગલી ભૂમિકાનાં કેટલાંક રૂપોમાં સંયોજક ‘એ’ કે ‘આ’ છે. પ્રત્યયો અને રૂપો : લાક્ષણિક અપભ્રંશ રૂપો ઉપરાંત ક્વચિત્ આગલી ભૂમિકાનાં (ઘણુંખરું છંદ, પ્રાસ વગેરે ખાતર) તો કે ક્વચિત્ વધુ વિકસિત ભૂમિકાનાં રૂપો પણ પ્રયુક્ત થયેલાં છે. એવાં ‘ઠાઠે’નાં રૂપો અને પ્રત્યયો કૌંસમાં મૂક્યાં છે.

૧ લો પુ. એકવ.	હિં	કરહિં
„ „ બહુવ.	હિં	લહહિં, જાહિં, (ચડાહિં)
૨ જો „ એકવ.	હિ, (સિ)	મરહિ, રુઅહિ, જાહિ, (રચ્યસિ)
„ „ બહુવ.	હિ, (હિ)	મરહહિ, (મરચહિ)
૩ જો „ એકવ.	ધ, (દિ)	કરધ, પિઅધ, જાધ, (કરેધ); (કીલદિ, ઘડદિ, જોએદિ)
„ „ બહુવ.	હિં, ('ન્તિ' = અનુ- કિરહિં, સુઅહિં, લેહિં, (ગણુતિ સ્વાર+તિ')	જતિ, દતિ)

એ જ પ્રમાણે બીજા રૂપો નીચે પ્રમાણેનાં અંગો પરથી સધાયેલાં છે :

૧ લો પુ. એકવ. : કહ્, જાજ, ઝિજ્જ, દેકખ; (કર્મણિ) દિજ્જ, જોમજ્જ

„ „ બહુવ. : ('આ' સંયોજકવાળાં) મરા, વસા

૨ જો „ એકવ. : આપ્, ગાજ, નીસર્, વહ, વિસર્

„ „ બહુવ. : ('હ' પ્રત્યયવાળાં) જાણ, પુચ્છ

૩ જો „ એકવ. : આપ્ ઉતર્, ઉમ્મિમલ્, કહ, ખંડ, ગણ, ગણહ, ગોવ, ઘલ્, તડપ્ક, દેકખ, ધર, નિવ્વહ, પડિપેકખ, પરિહર, પવરૂદે, પયામ્, ફિદ્, મિલ્, રુચ્ચ, રસ, લહ, વિસર્; (સ્વરાંત અંગ) એઅ, પિઅ આ, જા, ઠા, ધા મા, પડિહા, આણ્ણે, એ, દે, હો; (પ્રેરક અંગ) માર્ વાલ્, ફેડ, ઠવ્, ઉલ્લવ્, (કર્મણિ અંગ) આણિઅ, જોણિઅ, પાણિઅ, માણિઅ, વણિઅ, કપ્પિજ્જ, ચપ્પિજ્જ, જામજ્જ, મિલિજ્જ, રસિ જ્જ, વિણ્ણિજ્જ સુમરિજ્જ, ખજ્જ, દિજ્જ, છિજ્જ, ઘેરપ્. ડજ્જ, લખ્ખ; (પ્રેરક કર્મણિ) પઠાવિઅ; ('એ' સંયોજક વાળાં) કરે, તક્કે તિક્કખે, થક્કે, ધરે, મારે, વજ્જે, સંમાણે, ઝિક્કખે.

૩ જો પુ. બહુવ. : ('હિં' પ્રત્યયવાળાં) હર, ધર, નવ્, પડ, પરાવ્, લહ સહ, સુડ્ડ, મહિસિઅ, (કર્મણિ) દિજ્જ; ('ન્તિ' પ્રત્યય વાળ

ગૃહ, ભુંજ, મજ્જ, મહ, લહ, વમ, વિહમ; ખા, જા, થા, દે, હો; (પ્રેરક) ફોડ; (કર્મણિ) ઘેપ.

‘કરઉ’ ઉપરથી ‘કરુ’; હકાર હ્રસ્વ થતા ‘કરહિ’ ઉપરથી ‘કરે’; ‘કરહુ’ ઉપરથી ‘કરો’; ‘કરધ’ ઉપરથી ‘કરે’—એમ અર્વાચીન ગુજરાતી રૂપ થયાં છે.

નિર્દેશાર્થ-ભવિષ્ય

ભવિષ્ય-અંગ+(સંયોજક સ્વર)+પ્રત્યય=ભવિષ્ય રૂપ.

પહેલા પુ. એકવ.ના રૂપમાં સંયોજક સ્વર નથી. બીજા પુ. એકવ.માં દ્વચિત્ત ‘ધ’ સંયોજક છે.

પ્રત્યય

રૂપ

૧ લો પુ. એકવ. ‘ઉ’ : (અંગસાધક ‘ઈસ’) કરીસુ, પઈસીસુ, પાવીસુ, બુફીસુ, (કર્મણિ) બલિકીસુ; (અંગસાધક) ‘એમ’ રસેસુ; (અંગસાધક ‘ઇસ’) કુદિસુ.

૨ જો પુ. એકવ. ‘હિ’ : (અંગસાધક ‘એસ’) : સહેસાદિ.

૩ જો પુ એકવ. ‘ધ’ : (અંગસાધક ‘ઇસ’) સુણણીહોધ/સધ, (અંગસાધક ‘સ’) હોસધ; (સંયોજક ‘ધ’) એસી; (અંગસાધક ‘ઇહ’), સંયોજક ‘ધ’) ગમિહી; (અંગસાધ ‘હ’, સંયોજક ‘ધ’) હોહિધ.

બીજાં રૂપોનાં ઉદાહરણો નથી.

‘એસી’ ∟ ‘એસિધ’, ‘ગમિહી’ ∟ ‘ગમિહિધ’ એમાં ‘ઇ+ધ’=‘ઈ’ એવી સંધિ છે.

હેમચંદ્ર ‘કીસુ’ને કર્મણિ વર્તમાનનું રૂપ ગણે છે (સૂત્ર ૩૮૯), પણ કર્મણિ અંગ ‘કિ’ (‘કિજજહું’ વગેરેમાં છે તે) + ભવિષ્ય અંગસાધક ‘ઈસ’ + પહેલા પુ. એક વચનનો પ્રત્યય ‘ઉ’ એમ રૂપૃઃ કરી શકાય છે.

ઉદા. ૧૭૨ (= ૪૨૨/૨૩) માં 'સહેસહ' ને બદલે ત્રિવિક્રમને અનુસરી 'સહેસહિ' પાઠાંતર લેવાતું છે.

ઉદા. ૧૪૩ (= ૪૧૮/૪) માં 'હોસહ' રૂપ 'હોસહિ' ને બદલે છે.

અજ્ઞાથ-વર્તમાન

સ્વરથી શરૂ થતા પ્રત્યયો સીધા જ અંગને લાગ્યા છે. વ્યંજનોથી શરૂ થતા પ્રત્યયો અને વ્યંજનાંત અંગની વચ્ચે સંયોજક 'અ' હોય છે.

પ્રત્યય	રૂપ
૨ પુ. એક વ. ધ	અચિ, ચરિ, જપિ, જોષ, કુટ્ટિ, મેલ્લિ. રુણ- કુણિ, રોષ, સંચિ, સુમરિ
એ	કરે
ઉ	કરુ, ગજુ, દેશુ, પેશુ, વિલંબુ
અ	પેચ, લાણુ
હિ	આણહિ, કરહિ, છકુહિ, ધરહિ, સુમરહિ, ખાહિ.
૨ જો પુ. બહુ વ. હ	કરહુ, નમહુ, પિઅહુ, મગહુ, દેહુ પણવહ, પુચહ, જુવહ
૩ જો પુ. એક વ. ઉ	અચહ, વિનહ, (કર્મણિ) સમપહ; જહ, હોહ
૩ જો પુ. બહુ વ. નુ	(=અતુસ્વર + 'તુ') પીડંતુ

આમાં 'અ' (ખીન્ને એક. વ.), 'હિ' (ખીન્ને એક. વ.), 'હ' (ખીન્ને બહુ. વ.) પ્રત્યયવાળાં રૂપ પ્રાકૃતમાંથી લીધેલાં છે. 'એ' પ્રત્યય 'ધ' ની પૂર્વ-ભૂમિકા છે. 'ચરિ', 'જોષ' ઉપરથી 'ચર', 'જો'; 'કરહુ' ઉપરથી 'કરો'; 'કરહ' (ત્રીજો પુ. એક. વ.), જેવાં ઉપરથી 'કરો' ('લગવાન તમારું' લણુ કરો' જેવા પ્રયોગોમાં)--એમ અર્વાચીન રૂપ થયાં છે.

વસંત, દેંત, છોલિલજનંત, દંસિજનંત, કુક્કિજનંત, નાસંતય, રડંતય, જંતય, હોંતય, ચિંતંતા, નવંતા.

(સ્ત્રીલિંગ) કરંત, નિચંત; ગણંતિ, દિત, મેલ્લંતિ, જોચંતિ; ઉડાવંતિચ, લહંતિચ.

કર્મણિ ભૂત કૃદંત. પ્રત્યય 'ઇઅ' (કવચિત્ 'ઇદ'). કેટલીક વાર સ્વાર્થિક 'અ'થી વિસ્તારિત બની 'ઇઅય' (કે 'ઇઆ') રૂપે પણ તે વપરાયો છે. ત્રણે લિંગમાં સરખે રૂપે પ્રત્યય છે. પ્રત્યયસાધિત પ્રકાર ઉપરાંત કર્મણિ ભૂત કૃદંતનો ખીજો પ્રકાર તે સિદ્ધ પ્રકાર—જેમાં સ્ત્રીધું સંસ્કૃત કર્મણિ 'અનિદ્' ભૂત કૃદંતનું 'વનિપરિતેર્તિત' રૂપ હોય છે. એમાં અંગ ને પ્રત્યય જુદા નથી પડતાં. આમાં પણ કેટલીક વાર સ્વાર્થિક 'અ' દ્વારા વિસ્તાર થયેલો છે. સ્ત્રીલિંગ કવચિત્ 'ઇ' (કે 'ઈ') 'ઇઅ' પ્રત્યયથી.

ઉદાહરણ—(પ્રત્યયસાધિત પ્રકાર): 'ગલિઅ' અને તે જ પ્રમાણે ઉલ્લાલ, ચિંત, ફ, ડોહ. તોસ, નિજિજ, પડ, પી, બાલ, લાલ, મિલ, મુણે, લિહ, સંપડ, સંપેસ, સંવલ—એ અંગો ઉપરથી, 'વારિઆ' અને તે પ્રમાણે ઉદેડ, ચડ, નિવડ, પસર, ખોલ્લ, વાહ—એ અંગો ઉપરથી; 'ઘડિઅય' અને તે જ પ્રમાણે 'વિન્નાસિઆ', 'મારિઆ'; ('ઇદ' પ્રત્યય વાળાં) કધિદ, વિણિમ્મવિદ, વિહિદ.

(સિદ્ધ પ્રકાર) : ગય, જાય, નિગાય, મુઅ, મુઅ; કુદ, નિવદ; ઇદ, પઇદ, પલદ. દદ; ઉવ્વાણ, છિણ, વિષ્ણ, પત, સમત, તિંત; કિઅય, મુઅય, દિદય, પઇદય, પણદય, બઇદય, વિણદય, જુતય, વિઠતય, વુતય, વુન્નય, મુઆ, હુઆ, હૂઆ, લગ્ગા, વુદા, પલુદા, દડદા, દિણા, ઉવ્વતા, આગદ, ગદ, કિદ.

(સ્ત્રીલિંગ) પઇદિ; દિદિ, રુદિ, દિણી, રુદી; ગઇઅ, મુઇઅ; રિત્તિઅ. વ્યયર્થ કૃદંત : પ્રત્યય 'એવય', 'એવા' કે 'એવ'. કેટલાંક રૂપોમાં જક સ્વર 'ઇ' છે. કેટલાંકમાં સંયોજક સ્વર નથી.

ઉદાહરણ: સહેવ્ય, કરિએવ્ય, મરિએવ્ય; જગેવા, સોએવા, દેવં.
હેમયંદ્રે 'દેવ' ને હેત્વર્થ કૃદંતનું રૂપ ગણે છે, પણ એ વિધ્યર્થ કૃદંત
જણાય છે.

સંખંધક ભૂત કૃદંત : પ્રત્યય 'વિ', 'પિ', 'વિણ', 'પિણ', 'ઇ', 'ઇઃ'—
વ્યંજનથી શરૂ થતા પ્રત્યયો પૂર્વે સંયોજક સ્વર 'ઇ', 'એ' કે 'અ'.
(સોપસર્ગ ધાતુને સંસ્કૃતમાં લાગતા સંખંધક ભૂત કૃદંતના 'ય' પ્રત્યયમાંથી
'ઇ', હેત્વર્થના 'ઇતુમ્' ઉપરથી 'ઇઃ' તથા વૈદિક પ્રત્યયો 'ત્વી' ને 'ત્વી-
નમ્'માંથી યાક્રીના ઊતરી આવ્યા છે).

ઉદાહરણ : 'વિ'—ચુખિવિ, દેહખિવિ, ભુક્ટિવિ, લગ્નિવિ, આઇવિ, લાઇવિ:
ઠરેવિ, પિદ્ધેવિ, લેવિ; ફિદ્ધિવિ, મેલ્લવિ, મેલ્લવિ, વિછાડવિ.

'પિ'—ગમેપિ, જિણેપિ, ગંપિ, જેપિ.

'વિણ'—છેડવિણ, આએવિણ, પેદ્ધેવિણ, લેવિણ.

'પિણ'—કરેપિણ, ગમેપિણ, ગૃણેપિણ, ચએપિણ, મેલ્લેપિણ, 'ગંપિણ'
દેપિણ, લેપિણ.

'ઇ'—કરિ, જોઇ, મારિ.

આ ઉપરાંત 'ઇઃ' પ્રત્યય પણ છે, અને હેમયંદ્રે તે નોંધ્યો છે. પણ
તેના ઉદાહરણ તરીકે ટાંકેલું રૂપ જુદી રીતે ઘટાવી શકાય તેમ છે. પણ
અન્યત્ર 'ઇઃ'વાળા સંખંધક ભૂતકૃદંતનાં રૂપો મળે છે. 'ઇ'વાળાં રૂપોમાંથી
અર્વાચીન હિન્દીનાં રૂપ ('કર કે', 'જોલ કર'), અને 'ઇઃ'વાળાં રૂપો-
માંથી અર્વાચીન ગુજરાતીમાં રૂપ ('કરી'; 'જોલી ને') ઊતરી આવ્યાં છે.

વૈકલ્પિક 'ગંપિ', 'ગંપિણ'માં વ્યંજનાદિ પ્રત્યય છતાં સંયોજક
સ્વર નથી.

'ચએપિણ', 'પાલેવિ' ને 'લેવિણ'ને હેમયંદ્રે હેત્વર્થનાં રૂપ ગણ્યાં છે.
(જુઓ નિયમ ૯૭ તથા ઉદાહરણ ૧૮૬), પણ એ રૂપોને સં. ભૂ. કૃ.
નાં રૂપોથી જુદાં ગણવાની જરૂર નથી. અર્વાચીન ગુજ.ની જેમ અપ-
ભ્રંશમાં પણ 'શક' સાથે સં. ભૂ. કૃ.નું રૂપ પ્રયોજાતું એમ જણાયું છે.

યુક્ત છે. પણ અન્યત્ર 'તિ' બાલેવિ'માં તેમ જ 'વિ', 'ચિપ', 'વિષ' ને 'ચિપણ' પ્રત્યયો હેત્વર્થ કૃદંત માટે વપરાયેલા મળે છે. સામે પેલે 'હ'ના મૂળમાં સંસ્કૃત હેત્વર્થ કૃદંતનો 'ઇતુમ્' રહેલો છે.

આ ઉપરાંત હેમચંદ્રે 'એવ', 'અણ', 'અણિ' ને 'અણિ' એ પ્રત્યયો પણ હેત્વર્થના ગણ્યા છે. (નિયમ ૯૭) પણ 'એવ', મૂળે વિધ્યર્થ કૃદંતનો પ્રત્યય છે, અને બાકીનાં ક્રિયાવાચક 'ણ' પ્રત્યય ('કરણ' વગેરેમાં છે તે) તથા તેનાં વિલક્ષિતરૂપો છે, અને હેત્વર્થ કૃદંત તરીકે પણ વપરાય છે. 'ણ' વાળાં રૂપો ઉપરથી મારવાડીતું 'કરણ', 'હિન્દી કરના' મરાઠી 'કરણ' વગેરે પ્રકારનાં સામાન્ય કૃદંત આવ્યાં છે.

(૩) શબ્દસિદ્ધિ

આ વિભાગનીચે મુખ્યત્વે નામિક અંગ સાધતાં કૃત અમે તૈલ્લિત પ્રલયો તરિચ્યાં છે.

કૃત પ્રત્યયો

આખ્યાતિક અંગને કૃત-પ્રત્યય લાગીને નામકે વિશેષણ બને છે. કૃત-પ્રત્યયો પરપ્રત્યયો છે અને તે નીચે પ્રમાણે છે :

અ. ક્રિયાવિધિક માંમે સાધે છે. સ્ત્રીલિંગમાં 'અ'ને ક્યદલે 'ઈ' ('ઇ').

પણ હોય છે. નામિક 'ઈ' જુદા જુદા પ્રકારનાં છે.

ઉદાહરણો : (પુ. નં.) ધુઈ, ચૂઈ, વંચઈ, સિદ્ધઈ.

(સ્ત્રી.) ઉઠઈ, ઘંતઈ, ધંરઈ, બેઈસ, મેંબેલીસ-ડી, કમુહચિઅ.

હેલાં બે ઉદાહરણમાં સ્વાર્થિક '૩' ને 'અ' પ્રત્યય મિલે છે.

ધરૂં, કાંચીશ્યવાયકાં, જાંબીર, પિરુજીભંમિર.

ઉઅ. કર્તૃવાચક : પંવાસુઅ.

પણ અન્યત્ર અંગ અંગે પ્રત્યય વચ્ચે સંયોજક અ હોય છે.

ક્રિયાવાચક : અખલતણ, અતથમણ, અસણ, અંબણ, આસવણ.

એરુણ, ફરણ, ગિલણ, નિવડણ, પરિહણ, સુમરણ.
કર્તાવાચક : અન્નસુદરણ, મંગલણ.

તારછીલ્યવાચક : (સ્વાર્થિક 'અ' સાથે) કુદ્દણ્ય, બોલણ્ય,
લસણ્ય, મારણ્ય, રૂસણ્ય.

તદ્વિત પ્રત્યયો

પરપ્રત્યયો :

(ક) વિશેષણ :—સાધક : (૧) નામ ઉપરથી વિશેષણ (સ્વામિત્વવાચક)
'અય' : પરાય; 'ઈઈ' : બપ્પીટ્ટી (સ્ત્રી); (મત્વર્થીય) 'આલ' :
મુન્નલ; 'મ' (સ્વાર્થિક 'અ' સાથે) : વન્નમા.

(૨) વિશેષણ ઉપરથી વિશેષણ—(અધિકૃતાવાચક) 'યર' : તુચ્ચયર.

(૩) સર્વનામ ઉપરથી વિશેષણ—સ્વામિત્વવાચક 'આર' (સ્વાર્થિક
'અ' સાથે) : મહારય, તુહારય, અન્હારય; (સાદસ્યવાચક) 'હ' (એકલો
'સ્વાર્થિક 'અ' સાથે) : જ્ઞેય, તેહ, કેહય; 'ઈસ' : અઈસ, જઈસ,
તઈસ, ઈઈસ; (ધ્યતાવાચક) 'તુલ' : એતુલ, કેતુલ, જ્ઞેતુલ, તેતુલ;
(મહતાવાચક) 'વડ' : એવડ, જ્ઞેવડ, તેવડ, કેવડ.

(ખ) નામ-સાધક : વિશેષણ કે નામ ઉપરથી ભાવવાચક નામ—'ઇમ' :
ગહીરિમ, વંકિમ, સરિસિમ, મુણીસિમ; 'તણ' (વિકલ્પે 'અ'થી
વિસ્તારિત) : ઉણતણ; તુંગતણ; સ્વરૂતણ; ચિરતણ્ય, વરૂતણ;
પત્તણ; હપ્પણ—વરૂપણ.

પુસ્તિજો ઉપરથી સ્ત્રીલિંગ નામ—'ઇમ' (સ્વાર્થિક પ્રત્યય 'અ'થી
વિસ્તારિત 'ઇઅ' કે 'ઈ') વિશેષણને (અપાવણી, ગોરિ, કુમારી,
તપ્પણ, વંકી, સકણી) કદંતને (દિણી, રૂઠી, ગંધઅ, મુધઅ,
જ્ઞેઅતિ, ગણતિ, ઉણવતિઅ), પ્રત્યયને ('ઇઅ', 'ઈઅ') લાગ્યો છે.

(ગ) ક્રિયાવિશેષણ-સાધક : સર્વનામ ઉપરથી ક્રિયાવિશેષણ—(રીતિ-
વાચક) 'મ' (કેવં), 'એમ' (એવં), ધમ, જ્ઞેવં, જિવં, તેવં, તિવં
કમ (કેવં), કિવં; 'હ' : જિહ, તિહ, કિહ; 'ધ'.

(સ્થળવાચક) 'ત્ય' : એત્યુ, જેત્યુ, તેત્યુ, ક્રેત્યુ; 'તુ' : જતુ, તજુ;
(મર્યાદાવાચક) 'મ' : જમ, તામ; 'ઉ' : જઉ, તાઉ; 'મહિ' : જમહિ, તામહિ

(ઘ) સ્વાર્થિક : 'અ' (સ્ત્રી. 'ઇઅ') : ઘણા જ વ્યાપક છે. નીચેનાં અંગોને લાગ્યો છે :

વિશેષણ—અગ્ગલ, અપૂર, ઉજળું, ઉણ્ણ, ગરુ, તુચ્છ, નિઅ, બહુ, વહિલ્લ, અપ્પણ, ઠ'ત્ત, એહ, જેહ, તેવડું, મહાર, કેર, તણુ; કૃદંત-પ્રત્યયઃ વર્તમાનનો 'ઇઅ', વિધ્યર્થ 'ન્તઅ,' ભૂતકૃદંતનો 'ઇઅ,' વિધ્યર્થ કૃદંતનો 'એન્વ', તામછીલ્યવાચક 'ણ'.

સર્વનામ—અપ્પ, એક્કમેક્ક.

નામ—અગ્ગ, અગ્ગિહ, અધાર, કસવદ, કુડીર, કુકુંબ, દડવ, દ્રવક્ક, પંગણુ, લંડ, માહ, રઅ, વેરિઅ.

પ્રત્યય—ંડ, ંતાણુ.

સ્ત્રીલિંગ—અધરત્તિઅ, કણિઅ, ગોરિઅ, મુણ્ણલિઅ, મુંડમાલિઅ સહિઅ, (ભૂતકૃદંત) ગમ્મઅ, મુઇઅ; વર્તમાન કૃદંતને 'ન્તિઅ' પ્રત્યય.

'ઇઅ' : અવરાહિઅ.

'ઉઅ' : બહિણુઅ (સ્ત્રી.)

'ઉડ' ('અ'થી વિસ્તારિત) : બપ્પુડય, વંકુડય.

'ઉલ્લ' ('અ'થી વિસ્તારિત) : કુકુલ્લી (સ્ત્રી.), ચૂકુલ્લય; 'બલુલ્લડય'મ 'ઉલ્લ' + 'ડ' + 'અ' એ પ્રત્યયો સાથે છે.

'ડ' : સ્વાર્થિક 'અ' ની સાથે જોડાઈને આ પ્રત્યય ઘણુંખરું 'ડય' (કે 'ડા') રૂપે મળે છે. સ્ત્રીલિંગ 'ડ', 'ડિય' (પ્રાકૃત 'ડિયા') કે 'ડી' નીચેનાં અંગોને તે લાગેલો છે: કન્ન, ગોહ, દિઅહ, દૂઅ, ને પચ્છાયાવ, પારક્ક, મણિઅ, મારિઅ, મિત્ત, મોક્કલ, રન્ન, રઅ, સંદેઅ ઉત્થ, હિઅ, હુંકાર; (સ્ત્રીલિંગ) અમ્મ, અન્ન, ગોર, ધૂલિ, િ

પરિહાસ, બુદ્ધિ, ભ્રાંતિ, મજ્જીસ, મુદ્ધ, રત્તિ, વત્ત, મુહરિંછ.

આમાં 'મણિઅડા'માં 'અડય' પ્રસય છે. 'અણુલ્લડા'માં 'ઉલ્લડય'.

પૂર્વપ્રત્યયો :

અ. નગ્નર્થક : અગસિઅ, અચિંતિઅ, અડોહિઅ, અપિપઅ, અલહંતિઅ.

સ. સહાર્થક : સકલણ, સરોસ, સલજજ, સસણેહી.

સુ. પ્રાશસ્ત્યવાચક : સુઅણ, સુપુરિસ, સુલિઅઅ, સુવંસ.

(૪) લિંગપરિવર્તન

તદ્ભવોનું મૂળ સંસ્કૃતમાં હતું તે લિંગ પ્રાકૃતમાં અને વિશેષે અપભ્રંશમાં બદલાતું રહ્યું છે. અંત્ય સ્વરનું સાદરય કે પર્યાયનો પ્રભાવ આમાં પ્રધાનપણે કારણભૂત હોય છે. નિયમ ૧૦૧ માં લિંગપરિવર્તનની નોંધ લીધી છે ત્યાં પુંલિંગનું નપું. ('કુંભઈ'), નપું.નું પુંલિંગ ('અખલા લગ્ગા') ન.પું.નું સ્ત્રીલિંગ ('અત્રડી') અને સ્ત્રીલિંગનું નપું. ('ડાલઈ')એ ઉદાહરણો આપેલાં છે. 'તેવડું' (૬૬), 'અત્રાઈ' (૧૦)માં, પુંલિંગને બદલે નપુંસકલિંગ, 'સોએવા,' 'જગેવા,' 'વારિઆ' (૧૬૦)માં તેમ જ 'ફલ', 'લિહિઆ' (૧૨) 'નયણુ' (૧૬૦), 'વડા' (૫૨) વગેરેમાં નપું. ને બદલે પુંલિંગરૂપ છે. 'ઝુણિ' (૧૮૫) અંત્ય સ્વરને કારણે સ્ત્રીલિંગ બન્યું છે. હિન્દીમાં પુંલિંગ-નપુંસકલિંગનો ભેદ હુમ થયો છે, અને હિન્દી તેમ જ ગુજરાતીમાં અનેક તદ્ભવોનાં લિંગ મૂળ સંસ્કૃતથી જુદાં છે તે આ વલણનું જ પરિણામ. પછીથી સ્ત્રીલિંગ લઘુતાના ભાવનું વાચક બની ગયું છે. તેની શરૂઆત 'અત્રડી' (=નાનું આંતરડું) જેવામાં જોઈ શકાય છે.

(૫) નામિક રૂપતંત્ર

પહેલા ને બીજા પુરૂષ સર્વનામોને બાદ કરતાં બાકીના સર્વનામોના રૂપાખ્યાન પણ કોઈક અપવાદે સંજ્ઞાના રૂપાખ્યાન જેવાં જ છે, એટલે સંજ્ઞા, વિશેષણ ને સર્વનામ સૌનાં રૂપાખ્યાનનું આ વિભાગમાં જ નિરૂપણ કર્યું છે.

કસવદ્દ, કુડીરદ્દ, તેહદ્દ, દિદ્દ, પણદ્દ, નિવડિઅદ્દ, રણુડદ્દ.
 ‘ઐ’ (‘એ’). પ્રત્યય : અપિઅ, તલે, પિઅ વિહવે; દિદ્દે. (૧૦૭),
 દ્દે (૩૧), લુવણે (૧૬૬), મજાએ (૧૨૭),

‘હિ,’ પ્રત્યય : ંધરહિ (૧૬૮), દેસહિ (૮૭), અત્રહિ
 એકહિ, કવહણહિ, જહિ, તહિ,

૭/૨ ‘ઐહિ’ (‘દહિ’, ‘એહિ’) પ્રત્યય : મગેહિ, કુંગરેહિ,
 અંગિહિ; ગવકખેહિ.

૮/૧ અપ્રત્યય : ખલ, મેહ, પિઅ, લમર, સારસ.

‘આ’ પ્રત્યય : ઢાલ્લા, પહિઆ, મિત્તડા, હિઆડા હિઆ.

૮/૨. ‘હો’ પ્રત્યય : તરુણહો, લોઅહો.

આમાં ‘ઉ’ સંસ્કૃતના પ. એ. વ. ના સંધિરૂપમાંથી નિષ્પન્ન
 પ્રાકૃત ‘ઁઓ’ માંથી (જનઃ > જનો > જણ > જણુ); ‘ઉ’ દિ. એ. વ.
 ‘મનઃ’ > ‘મનો’ > ‘મણો’ > ‘મણુ’ જેવા પ્રકાર ઉપરથી તથા ‘અ’ ના
 ‘ઓ’ જેવા ઉચ્ચારણ પરથી; ‘એ’ < ‘એણુ’; ‘હિ’ < ‘હિણુ’; ‘હો, ‘હુ’
 < ‘સઃ’ (‘મનસઃ’ જેવાં નો), ‘હે’ < ‘સે’ < ‘સમૈ’ (‘તસમૈ’ વગેરેનો;
 પછી ચતુર્થા/પંચમી/પદ્મીનું ક્ષેત્ર એકરૂપ); ‘હું’ < ‘સામ’ (‘મનસામ’
 વગેરેનો) અને સંઓ. અ. વ. ‘હો’ < ‘સઃ’ (‘સુમનસઃ’ વગેરેનો) એ રીતે
 ઉદ્ભવ્યા છે.

અકારાન્ત નપુંસકલિંગ

પ્રથમા દ્વિતાયા સિવાય પુલ્લિંગથી જુદા પ્રત્યયો નથી, પ્ર. દિ. એકવ. માં
 પણ સાદું અંગ હોય ત્યાં પુલ્લિંગમાં છે તે જ પ્રત્યયો છે. પણ સ્વાર્થિક ‘અ’
 પ્રત્યયવાળું અંગ હોય ત્યારે વિકલ્પે ‘ઉ’ પ્રત્યય લાગ્યો છે. બહુવચનમાં પણ
 પુલ્લિંગની જેમ થતાં રૂપ ઉપરાંત ‘ઈ’ પ્રત્યયવાળાં રૂપ પણ છે. ‘ઈ’ ના પૂર્વવર્તી
 ‘અ’ નો વિકલ્પે ‘આ’ થાય છે.

૧/૨. એકવચન : ‘અગલંકે’ અને એ પ્રમાણે નીચેનાં અંગોમાંથી :
અપભ્રંશ, ઉણ્ડય, એકમેકય, એહંય, કિઅય, કુકુંબય, ‘છંદય, તણુય, તુચ્છય,
તેવડુંય, શિરતણુય, દિઢય, પસરિઅય, જોલિઅય, ભગ્ગય, વલ્લહય, વિઢતાય,
વુત્તય, હિઅય, હિઅડય.

‘વારિઆ’, ‘જગેવા’ ‘સોએવા’ પુલ્લિંગ પ્રમાણે છે. ‘સંવલિઅ’ પ્રાકૃત રૂપ છે.

૧/૨. મહુવચન ‘કમલધ’ અને એ જ પ્રમાણે નીચેનાં અંગોમાંથી :
અલિ-કલ, કુંલ, ખંડ, ડંબર, નિચ્ચિત, પન્ન, ફલ, મણોરહ, લોઅણ, સર;
‘ફલાધ’ અને એ જ પ્રમાણે નીચેનાં અંગોમાંથી :

ખલ, ‘ગંડ, રયણ, વડું, વલણ, વિગુત, સય, હરિણ.

ફલ, ‘નયણ’ વગેરે તથા ‘લિહિઆ,’ ‘વડા’ વગેરે પુલ્લિંગની જેમ.

‘અધ’, ‘આધ’ ના મૂળમાં અં. ‘આનિ’ છે.

ધકારાન્ત/ઉકારાન્ત પુલ્લિંગ નામો

૧/૨ ૧. અને ૨. અપ્રત્યય : સામિ, કેસરિ, મુણિ, કકુ.

૩/૧ ‘એ’ પ્રત્યય : અગિએ; ‘ણ’ પ્રત્યય : અગિણ; અનુસ્વાર : અગિ.
‘સંતે’ (૧૯૬) માં પ્રત્યય પહેલાં અંગનો અંત સ્વર લુપ્ત થયો છે.

૩. ૨. ‘હિ’ પ્રત્યય : બિહિ.

૫. ૧. ‘હે’ પ્રત્યય : ગિરિહે, તરુહે.

૫. ૨. ‘હું’ પ્રત્યય : સામિહું, તરુહું

૪/૬. ૨. ‘હું’ પ્રત્યય : તરુહું; સહિણિહું.

૭. ૧. ‘હિ’ પ્રત્યય : કલિહિ.

૭ ૨. ‘હિ’ પ્રત્યય : તિહિ; ‘હું’ પ્રત્યય : દુહું.

સ્ત્રીલિંગ

૧/૨. ૧. અપ્રત્યય : ધણ, રેહં, મુંદ, ચિલ, લલ્લિ, કિત્તિ, પછટ્ટિ, દિણ્ણી,
વંધા.

૧/૨. ૨. અપ્રત્યય : ઉદાહૃત પદોમાં આવતું નથી. અન્યત્ર મળે છે.
‘ઉ’ (ક્ર ‘ઐ’) પ્રત્યય—જજજરિઅઉ, જજજરિઆઐ, અંગુલિઉ, ધુગ્ધિઉ,

સલ્લપઉ, વિલાસિણિઐ. ‘લજિજઉ’ માં પૂર્વવતી ‘અ’ લુપ્ત થયો છે.

૩/૧. ‘ઐ’ પ્રત્યય—ચંદિમઐ, જામકિઅઐ, નિદઐ.

૩/૨. ‘હિ’ પ્રત્યય—દિતહિ, સરિહિ.

૫/૧. ‘હે’ પ્રત્યય—ખાલહે.

૫/૨ ‘હુ’ પ્રત્યય—વયસિઅહુ.

૪/૬ ૧. ‘હે’ પ્રત્યય—અલહંતિઅહે, જંપિરહે, તહે, તિસહે, ધણહે
મજૂઝહે, નિવાસહે, મુદ્દઝહે, ળાસહે, જ્ઞેઅંતિહે, મેલ્લંતિહે
રામાવલિહે; કંગુહે,

‘ગણંતિઐ’ (૩૩૩) પ્રાકૃત છે.

૪/૬. ૨. ‘હુ’ પ્રત્યય : વયસિઅહુ; ‘હુ’ પ્રત્યય : માયહુ.

૭/૧. ‘હિ’ પ્રત્યય : એક્કહિ, ઉજ્જેણિહિ, રિદ્ધિહિ વારાણસિહિ
સલ્લપહિ, સંધિહિ; ‘હિ’ પ્રત્યય : મહિહિ.

૭/૨. ‘હિ’ પ્રત્યય : દિસિહિ.

૮/૧. અપ્રત્યય : દ્વષ, ધણિ, પુત્તિ, ખહિણિ, સહિ, ગોરિ;

‘ઐ’ પ્રત્યય : અમ્મિઅ, ખહિણિઅ, ગિટ્ટીઅ;

‘મ’ પ્રત્યય : અમ્મિ, મુદ્ધિ.

૮/૨. ‘હો’ પ્રત્યય : તરુણિહો.

સંબોધન એકવચનનો ‘ઐ’ ‘ગિટ્ટીઅ’ માં છંદ ખાતર દીર્ઘ કરાયો છે. ‘હે’
મૂળ ‘રયે માં’ (તસ્યે ७ તસ્યે ७ તસે ७ તહે એવા ક્રમે) છે.

પહેલો ન બીજો પુરુષ સર્વનામ

	એકવચન		બહુવચન	
	પહેલો પુરુષ	બીજો પુરુષ	પહેલો	બીજો પુરુષ
૧.	હઉં	તુહં	અમહે અમહઈ	તુમહે, તુમહઈ
૨.	મહ	તહ, પહ	,, ,,	,, ,,
૩.	,,	,, ,,	અમહેહિં	તુમહેહિં
૪/૫/૬.	મહુ, મજૂઝુઃ	તુહ, તહિ, તુજૂઝુઃ	તુમં અમહાહં	તુમહહં
૭.	મહ્	તહ્, પહ્	અમહાસુ	તુમહાસુ

છંદને કારણે ‘અમહહં’ તું ‘અમહાહં’ થયું છે.

અન્ય વિશિષ્ટ સાર્વનામિક રૂપો

	પ્રત્યય	અંગ	રૂપ
પ્રથમા/દ્વિતીયા એકવ.		જ; ત (નપું).	હું, તં.
,, ,, બહુવ.	એ (અ, ઇ).	ત; એ; આ.	તે, તે, તિ; એઈ, આઈ,
પંચમી એકવ.	હાં	જ, ત, ક	જહં, તહાં, કહં
સપ્તમી	હિં	જ, ત, ક, અન્ન,	જહિં, તહિં, કહિં,
		એક	અન્નહિં, એકહિં.

‘એ’ તું. પું. ૧/૨ એકવ. માં ‘એહાં’; નપું. ૧/૨ એકવ. માં ‘એઈ’ અને પૃષ્ઠી એકવ. માં ‘આ’ અંગસ્વરવાળાં ‘જાસુ’, ‘તાસુ’, ‘કાસુ’ એવાં રૂપ થાય છે. ઉપરાંત પ્રાકૃત સમયથી પ્રચલિત રૂપો પણ વપરાય છે. સ્ત્રીલિંગ અંગો અક્ષરાંત કે આક્ષરાંત હોય છે—‘જ’, ‘જા’, ‘ત’, ‘તા’ વિગેરે.

અનુગો

વિલક્ષિત પ્રત્યયોથી દર્શાવાતા અર્થસંબંધોનો કાઈ ખાયાવિશેષ અથવા તો જુદો જ અર્થસંબંધ દર્શાવવા સંસ્કૃતમાં અમુક રૂપો ખાસ વપરાતાં. એવાં રૂપોનો વપરાશ મધ્યમ ભારતીય-આર્યમાં વધતો ગયો. અર્થદષ્ટિએ તેવા શબ્દો મૂળથી દૂર ખસતા ગયા, અને વ્યક્તિત્વની દષ્ટિએ ખીન્ન શબ્દોને પડછે ગૌણ બનતા ગયા. ધીમે ધીમે વિભક્તિપ્રત્યયોનું કાર્ય ને સ્થાન આ અનુગો લેતા ગયા. ભિન્નભિન્ન વિલક્ષિતઓના અલગ અલગ પ્રત્યયો ધ્વનિપરિવર્તનને પરિણામે એકરૂપ બનતાં જ્યારે અર્થ-ગૂંચવાડો થવા લાગ્યો, ત્યારે અનુગો દ્વારા તેમાંથી રસ્તો કઢાતાં તેમનો વપરાશ વધતો ગયો. પ્રાકૃત કરતાં અપભ્રંશમાં નવનવા અનુગો ચલણી બન્યા. હેમચંદ્રનાં ઉદાહરણોમાં તે ખંતે રીતે વપરાયા છે : નામિક અંગ સાથે સમસ્ત રૂપે, તેમ જ વિલક્ષિતપ્રત્યયને યોગે. તેમની યાદી નીચે પ્રમાણે :

‘સાથે’ અર્થમાં : સમાણ (સં. ‘સમાન’; સં. ‘સમમ્’=‘સાથે’ ને અનુસરીને)—

(સમસ્ત) ‘પયરફખસમાણ’

(તૃતીયાને યોગે) ‘પુષ્કર્ણહિ સમાણ’ ૧૯૦, ૧૪૨,

સાહુ (= સં. ‘સહ’) ૧૫૦, ૪૦

‘વિના’ અર્થમાં : ત્રિણુ. (સં. ‘વિના’). (તૃતીયાને યોગે). ૪૩, ૮૭
૧૫૫, ૧૯૬

‘માંથી’ અર્થમાં : હોંતંહિ (= ‘હો’ નું વર્ત. ફ.) (પંચમીને યોગે).
ઉદાહરણો. ૩૯, ૬૭. ૬૯, ૭૬ અને ૭૯ નીચે

‘હિહિ (સં. ‘સ્થિત’) સમસ્ત—‘હિઅયહિહિ જમ નીસરાહ’
૧૯૩ ‘જો હૃદયથી-હૃદયમાંથી નીસરે’. ‘અંમહાસુ હિઅ’ ૮૦
અને ‘તુમહાસુ હિઅ’ (૭૪) એમાં ‘હિઅ’ અનુગરૂપે છે કે
‘રહેણું’ અર્થે, તે સંદર્ભે વિના નક્કી ન થાય.

‘માટે’ અર્થમાં : કેહિ^૩ (સં. ‘કૃતે’, પ્રા. કઞ્ઞે, કઞ્ઞેહિ), તેહિ^૩, રેસિ^૩,
રેસિ (* ‘રેસ’ ? નું ત. એક વ.) અને તણેણ (‘તન’-‘તણ’ નું
ત. એકવ.) (ષથીને યોગે) ઉદાહરણ ૧૭૮.

‘સંબંધી’ અર્થમાં ; કેરઉ (ન. કેરઉં, સ્ત્રી. કેરી, સં. ‘કાર્ય’ ?) અને
તણઉ (ન. તણઉં, સ્ત્રી. તણી; સં. ‘તન’ ?) (ષથીને યોગે).
૧૭૦, ૭૮, તથા ૪૯, ૭૦ અર્વા. ગુજરાતી કાવ્યભાષામાં ‘કેરુ’,
‘તણુ’ જીવતા છે.

(૬) પ્રયોગો

૧. વર્તમાન કૃદંત પ્રથમા એકવચનનું રૂપ ક્રિયાતિપત્ત્યર્થે વપરાય
છે. જદ્દ મગ્ગા ઘરુ ઇંતુ ઉપ ‘જે ભાગીને ધરે આવત.’ જદ્દ સસિ છોલ્લિજ્જંતુ
મુહ-કર્મલિ સરિસિમ લહંતુ ૯૯ ‘જે ચંદ્ર છોલવામાં આવ્યો હોત, તો
મુખકમળની સાથે સમાનતા પામત.’

વર્તમાન કૃદંતનો આવો અર્થ પ્રાકૃત ભૂમિદ્વાયી જ વિકસી ચૂક્યો
હતો.

હેમચંદ્રે પ્રાકૃત વિભાગમાં (સૂત્ર ૮.૩.૧૮૦) આ વાત નોધી છે.
અર્વાચીન ગુજરાતીમાં પ્રયોગ જીવંત છે.

૨. ‘ણ’ પ્રત્યયથી સાધિત ક્રિયાનામ હેત્વર્થે કૃદંત તરીકે વપરાય
છે. એચ્છણુ ૩૭, કરણુ ૧૯૫.

૩. ‘વ’ પ્રત્યયથી સાધિત વિધ્યર્થે કૃદંત હેત્વર્થે કૃદંત તરીકે વપરાય
છે. દેવં ૧૯૫.

વિભક્તિપ્રયોગો.

૪. તૃતીયા. નિરપેક્ષ (‘એસોલ્યુટ’) રચનામાં :

પુત્તે જાણં કવણુ ગુણુ ૧૦૪ ‘પુત્ર જનમ્યે શો લાલ ?’

પુત્તે મણ કવણુ અવણુ , ‘પુત્ર મર્યે શું નુકસાન ?’

પિણં દિદ્દે સુહચ્છડી હોદ્દ ૧૭૪ ‘પ્રિય દીકે (=દેખ્યે) સુખશાતા
ચાય છે.’

૫. અતુથી/પાઠી. (૧) નિરપેક્ષ રચનામાં:

પિઝહો~ પરોક્ષહો નિદ્દહો કેવં ૧૪૧ 'પ્રિયતમ આંખથી દૂર હોતે છતે નિદ્રા કેવી !'

(૨). વર્તમાન કૃદંતવાળી નિરપેક્ષ રચનામાં:

પિઝ જોઅંતિહે મુહ-કમલુ ૮ 'પ્રિયતમનું મુખકમળ બેતાં.'
 एहउँ चितंताहे ૫૦ 'એ-ચિતવતાં.' જાહં અવરોષ્પરુ જોઅંતાદં ૧૩૨
 'બેમના અરસપરસ બેતાં'. વેતહો હડં ઉવ્વરિય, જુદ્દસંતહો
 કરવાલુ ૭૭ 'દેતાં હું ઊગરી, યુદ્ધ કરતાં તલવાર'.

અર્વાચીન ગુજરાતીમાં 'બોલતાં, કરતાં, ફરતાં' વગેરેમાં દેખાતી રચનામાં આ પ્રયોગ ઊતરી આવ્યો છે.

(૩) 'પ્રત્યે' 'તરફ' અર્થે : કુંજરું અન્નહં તરુઅરહં કોટ્ટેણ ઘડ ત્લહ્ હત્યુ
 ૧૬૩ 'હાથી ખીબ્બ તરુવર તરફ તો કુતૂહળથી સૂંઢ ફેંકે છે.'
 સિરુ લ્હસિડ લંબરસુ ૨૦૫ 'શિર ખાંધ તરફ ઢળ્યું છે.'
 સાહુ વિ લોડ સત્યાવત્યહં આલવણુ કરેહ ૧૭૧ 'સ્વસ્થ
 અવસ્થા વાળા પ્રત્યે (=ની સાથે) તો સૌ લોક બોલે.'

(૪) 'ણ' પ્રત્યયથી સાધિત ક્રિયાનામનું ષષ્ઠીનું રૂપ હેતુવર્થ કૃદંત તરીકે વપરાય છે. અકલ્પણહં ૩૩, મુજળહં ૧૬૫.

(૫) નીચેના ક્રિયાપદોને યોગે :

તુલના અને અનુકરણવાચક : 'ઉવમિઅ'—સિહહો ઉવમિઅહ
 ૧૪૨.૩ 'સિંહ સાથે સરખાવાય છે'. 'આણુહર'—સુપુરિસ
 કંગુહે અણુહરહિં ૫૮ 'સતપુરુષ કાંગને મળતા આવે છે.'
 સસિ પિઝહો અણુહરહ ૧૪૬ 'ચંદ્ર પ્રિયતમને મળતો આવે છે.'
 'આ'—તત્તસ્સુ જ્ઞાણવિણુ ૧૬૪ તત્ત્વનું ધ્યાન ધરીને. પાણુ
 છમ્મુહુ જ્ઞાણવિ ૬ એમાં 'આ' દ્વિતીયાને યોગે વપરાયો છે. 'ગણુ'
 તાળ ગણંતણે ૯ તેમને ગણતાં.'

સિદ્ધહેમ અનુસાર

અપભ્રંશના લાક્ષણિક નિયમો

૧. પ્રકૃતિરૂપ સંસ્કૃત શબ્દના સ્વરોને સ્થાને અપભ્રંશમાં સાધારણ રીતે અન્ય સ્વરો આવે છે.
૨. જેને વિશે અપભ્રંશમાં વિશિષ્ટ પરિવર્તન થતું હોવાનું કહેવામાં આવશે, તેની બાળતમાં પણ ક્વચિત્ પ્રાકૃત પ્રમાણે તેમ જ શૌરસેની પ્રમાણે પરિવર્તન થાય છે.
૩. અપભ્રંશમાં વિલક્ષિતપ્રત્યયો લાગતાં, નામનો અંત્ય સ્વર, સાધારણ રીતે, મૂળમાં હ્રસ્વ હોય તો દીર્ઘ ને મૂળમાં દીર્ઘ હોય તો હ્રસ્વ થાય છે.
૪. પ્રથમા એકવચનનો અને દ્વિતીયા એકવચનનો પ્રત્યય લાગતાં નામના અંત્ય સ્વર તરીકે રહેલા અકારનો ઉકાર થાય છે.
૫. પુલ્લિંગમાં રહેલા નામના અંત્ય અકારનો, પ્રથમા એકવચનનો પ્રત્યય લાગતાં વિકલ્પે ઓકાર થાય છે.
૬. તૃતીયા એકવચનનો પ્રત્યય લાગતાં નામના અંત્ય અકારનો ઇકાર થાય છે.
૭. નામના અંત્ય અકારનો સપ્તમી એકવચનના પ્રત્યયસહિત ઈકાર તથા ઉકાર થાય છે.
૮. નામના અંત્ય અકારનો, પાછળ તૃતીયા બહુવચન લાગતાં, ણકાર વિકલ્પે થાય છે.

૯. નામના અંત્ય અકાર પછી આવતા પંચમી એકવચનના પ્રત્યય ના -હે અને -હુ એવા આદેશ થાય છે.

૧૦. નામના અંત્ય અકાર પછી આવતા પંચમી બહુવચનના પ્રત્યયનો -હું એવો આદેશ થાય છે.

૧૧. નામના અંત્ય અકાર પછી આવતા ષષ્ઠી એકવચનના પ્રત્યયને સ્થાને -સુ, -હો, -સુ, એમ ત્રણ આદેશ થાય છે.

૧૨. નામના અંત્ય અકાર પછી આવતા ષષ્ઠી બહુવચનના પ્રત્યય નો -હૈં એવો આદેશ થાય છે.

૧૩. નામના અંત્ય ઙકાર અને ઙકાર પછી આવતા ષષ્ઠી બહુવચનના પ્રત્યયના -હું અને -હૈં એમ બે આદેશ થાય છે.

૧૪. કવચિત્ સપ્તમી બહુવચનના પ્રત્યયનો પણ -હું આદેશ થાય છે.

૧૫. નામના અંત્ય ઙ અને ઙ પછી આવતા પંચમી એકવચનના પ્રત્યયનો -હે ચતુર્થી ને પંચમી બહુ વચનના પ્રત્યયનો -હું અને સપ્તમી એકવચનના પ્રત્યયનો -હિ એમ આદેશ થાય છે.

૧૬. નામના અંત્ય અકાર પછી આવતા તૃતીયા એકવચનના પ્રત્યયના -ળ અને અનુસ્વાર એમ બે આદેશ થાય છે.

૧૭. નામના અંત્ય ઙકાર અને ઙકાર પછી આવતા તૃતીયા એકવચનના પ્રત્યયનો -ઈં, અને -ળ તેમ જ અનુસ્વાર થાય છે.

૧૮. પ્રથમા એકવચન અને બહુવચનના અને દ્વિતીયા એકવચન અને બહુવચનના પ્રત્યયનો લોપ થાય છે.

૧૯. ષષ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યયનો ઘણીવાર લોપ થાય છે.

૨૦. સંજોધનના અર્થમાં રહેલા નામની ષષ્ઠી આવતા બહુવચનના પ્રત્યયનો -હો એવો આદેશ થાય છે. આ લોપનો અપવાદ છે.

૨૧. તૃતીયા બહુવચન અને સપ્તમી બહુવચનના પ્રત્યયને સ્થાને -હિં એવો આદેશ થાય છે.

૨૨. સ્ત્રીલિંગમાં રહેલા નામની ષષ્ઠી આવતા પ્રથમા અને દ્વિતીયા બહુવચનના પ્રત્યયના પ્રત્યેક -હ, -ઓ એમ બે આદેશ થાય છે. આ લોપના અપવાદ છે.

૨૩. સ્ત્રીલિંગમાં રહેલા નામની ષષ્ઠી આવતા તૃતીયા એકવચનના પ્રત્યયને સ્થાને -એ એવો આદેશ થાય છે.

૨૪. સ્ત્રીલિંગમાં રહેલા નામની ષષ્ઠી આવતા પંચમી અને ષષ્ઠી એકવચનના પ્રત્યયનો -હે એવો આદેશ થાય છે.

૨૫. સ્ત્રીલિંગમાં રહેલા નામની ષષ્ઠી આવતા પંચમી અને ષષ્ઠી બહુવચનના પ્રત્યયનો -હુ આદેશ થાય છે.

૨૬. સ્ત્રીલિંગમાં રહેલા નામની ષષ્ઠી આવતા સપ્તમી એકવચનના પ્રત્યયનો -હિં એવો આદેશ થાય છે.

૨૭. નપુંસકલિંગમાં રહેલા નામની ષષ્ઠી આવતા પ્રથમા અને દ્વિતીયા બહુવચનના પ્રત્યયનો -હ્ એવો આદેશ થાય છે.

૨૮. નપુંસકલિંગમાં રહેલા અને જેને અંતે મૂળમાં સ્વાર્થિક -કકાર છે તેવા નામનો જે અંત્ય અકાર છે, તેની ષષ્ઠી પ્રથમા અને દ્વિતીયા એકવચનના પ્રત્યયો આવતાં, તેનો -હ્ એવો આદેશ થાય છે.

૨૯. અકારાન્ત સર્વનામની પછી આવતા પંચમી એકવચનના પ્રત્યયનો -હાँ એવો આદેશ થાય છે.
૩૦. અકારાન્ત સર્વનામ કિમ્ના અકાર પછી આવતા પંચમી એકવચનના પ્રત્યયનો ડિત્ ંહે એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.
૩૧. અકારાન્ત સર્વનામના સપ્તમી એકવચનના પ્રત્યયનો -हिँ એવો આદેશ થાય છે.
૩૨. ચદ્, તદ્ ને કિમ્ એ અકારાન્ત સર્વનામે પછી આવતા ષષ્ઠી એકવચનના પ્રત્યયનો ડિત્ -આસુ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.
૩૩. સ્ત્રીલિંગમાં રહેલા ચદ્, તદ્ ને કિમ્ની પછી આવતા ષષ્ઠી એકવચનના પ્રત્યયનો ડિત્ ંહે એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.
૩૪. ચદ્ અને તદ્ના સ્થાને, પ્રથમા અને દ્વિતીયા એકવચનના પ્રત્યય લાગતાં, અનુક્રમે ધ્રુ અને ઞ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે.
૩૫. નપુંસકલિંગમાં રહેલા હ્રસ્વનો પ્રથમા અને દ્વિતીયા એકવચનના પ્રત્યય લાગતાં હ્રસ્વ એવો આદેશ થાય છે.
૩૬. સ્ત્રીલિંગ, પુલ્લિંગ અને નપુંસકલિંગમાં રહેલા એતદ્ને સ્થાને પ્રથમા અને દ્વિતીયા એકવચનના પ્રત્યય લાગતાં, અનુક્રમે एह, एहो, एहु એવા આદેશ થાય છે.
૩૭. એતદ્ને પ્રથમા અને દ્વિતીયા બહુવચનના પ્રત્યય લાગતાં एહ એવો આદેશ થાય છે.

૩૮. અદસને સ્થાને પ્રથમા અને દ્વિતીયા બહુવચનના પ્રત્યય લાગતાં, ઓઙ એવો આદેશ થાય છે.

૩૯. હ્રસ્વ શબ્દનો વિભક્તિ-પ્રત્યય લાગતાં આદ-એવો આદેશ થાય છે.

૪૦. સર્વ શબ્દનો સાહ- આદેશ વિલપે થાય છે.

૪૧. કિમ્ને સ્થાને કાઙ્, કવળ એમ વિકલપે આદેશ થાય છે.

૪૨. યુષ્મદ્નો પ્રથમા એકવચનનો પ્રત્યય લાગતાં તુહ્ં એવો આદેશ થાય છે.

૪૩. યુષ્મદ્ના, પ્રથમા અને દ્વિતીયા બહુવચનના પ્રત્યય લાગતાં, પ્રત્યેકમાં તુમ્હે અને તુમ્હાં એવા આદેશ થાય છે.

૪૪. દ્વિતીયા, તૃતીયા અને સપ્તમી એકવચનના પ્રત્યય સહિત યુષ્મદ્નો પઙ્, તઙ્ એવા આદેશ થાય છે.

૪૫. યુષ્મદ્નો તૃતીયા બહુવચનના પ્રત્યય સહિત તુમ્હેહિં એવો આદેશ થાય છે.

૪૬. યુષ્મદ્ના પંચમી અને ષષ્ઠી એકવચનના પ્રત્યય સહિત તત્, તુજ્ઞ, તુમ્હ એમ ત્રણ આદેશ થાય છે.

૪૭. યુષ્મદ્નો પંચમી અને ષષ્ઠી બહુવચનના પ્રત્યયો સહિત તુમ્હાં એવો આદેશ થાય છે.

૪૮. યુષ્મદ્નો સપ્તમી બહુવચનના પ્રત્યય સહિત તુમ્હાસુ એવો આદેશ થાય છે.

૪૯. અસ્મદ્નો, પ્રથમા એકવચનનો પ્રત્યય લાગતાં, હઙ્ એ આદેશ થાય છે.

૫૦. અસ્મદ્ના, પ્રથમા અને દ્વિતીયા બહુવચનના પ્રત્યય લાગતાં પ્રત્યેકમાં અમ્હે, અમ્હૈં એમ બે આદેશ થાય છે.
૫૧. અસ્મદ્નો દ્વિતીયા, તૃતીયા અને સપ્તમી એકવચનના પ્રત્યય સહિત મહૈં એવો આદેશ થાય છે.
૫૨. અસ્મદ્નો તૃતીયા બહુવચનના પ્રત્યય સહિત અમ્હેં એવો આદેશ થાય છે.
૫૩. અસ્મદ્ના, પંચમી અને ષષ્ઠી એકવચનના પ્રત્યય સહિત, પ્રત્યેકમાં મહુ, મજ્જુ એવા બે આદેશ થાય છે.
૫૪. અસ્મદ્નો પંચમી અને ષષ્ઠી બહુવચનના પ્રત્યય સહિત અમ્હૈં એવો આદેશ થાય છે.
૫૫. અસ્મદ્નો સપ્તમી બહુવચનના પ્રત્યય સહિત અમ્હાસુ એવો આદેશ થાય છે.
૫૬. વર્તમાનકાળ વગેરેના -તિ આદિ પ્રત્યયોમાંના આરંભના ત્રણમાંથી બહુવચનનાર્થ પ્રત્યયનો -હિં એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.
૫૭. -તિ આદિ પ્રત્યયોમાંના વચલા ત્રણનું જે આઘ વચન તેના પ્રત્યયનો -હિ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.
૫૮. -તિ આદિ પ્રત્યયોના વચલા ત્રણ પ્રત્યયોને લગતું બહુત્વના અર્થમાં રહેલું જે વચન છે તેના પ્રત્યયનો -હુ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.
૫૯. -તિ વગેરે પ્રત્યયોમાંના અંત્ય ત્રણનું જે આઘ વચન તેના પ્રત્યયનો -હં એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.
૬૦. -તિ વગેરે પ્રત્યયોમાંના અંત્ય ત્રણમાં જે બહુત્વના અર્થમાં રહેલું છે તેના પ્રત્યયનો -હું એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

૬૧. આજ્ઞાથના મધ્યમ પુરુષના એકવચનના -હિ, -સ્વ પ્રત્યયોના -હ, -ઝ, -ઐ એમ ત્રણ આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

૬૨. -તિ વગેરે પ્રત્યયો લાગતાં ભવિષ્ય અર્થને લગતા કાળના -સ્યનો વિકલ્પે -સ- થાય છે.

૬૩. ક્રિયે એ ક્રિયાપદનો કૌણ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

૬૪. વિશિષ્ટ ધાત્વાદેશો :

(૧) પર્યાપ્તિના અર્થમાં રહેલો	(૭) જ્વલ્- = જ્વલક-
✓ મૂ- = હુચ્ચ- (પ્રમૂ- = પહુચ્ચ-)	(૮) નિવૃત્- = અભ્યહવંચ-
✓ (૨) વ્રૂ- = વુવ- (વિકલ્પે વ્રો-)	(૯) શલ્યાયૂ- = શુદ્ધક-
✓ (૩) વ્રજૂ- = વુજા-	(૧૦) ગર્જ- = ઘુદ્ધક-
✓ (૪) દશ્- = પ્રસ-	(૧૧) મઙ્જ- = મજ-
✓ (૫) ગ્રહ- = ગૃણહ	(૧૨) આક્રમ- = ચંપ-
(૬) તક્ષૂ- = છોહ-	(૧૩) શબ્દાયૂ- = ધુદ્ધઅ-

૬૫. પદના આરંભે ન હોય તેવા, સ્વર પછી આવતા ને અસંયુક્ત એવા 'ક,' 'ખ,' 'ત,' 'થ,' 'પ,' 'ફ'ને સ્થાને અનુક્રમે 'ગ,' 'ઘ,' 'ઢ,' 'ધ,' 'બ,' 'ભ' ઘણીવાર થાય છે.

૬૬. અનાદ્ય, અસંયુક્ત મકારનો અનુનાસિક વકાર વિકલ્પે થાય છે.

૬૭. સંયુક્ત વ્યંજનોમાં પરવર્તી રેફ વિકલ્પે હ્રસ્વ થાય છે.

૬૮. કયાંક મૂળમાં ન હોય તેવો રેફ પણ હોય છે.

૬૯. આપદ્, વિપદ્, સંપદ્ એમના દકારનો ઇકાર થાય છે.

૭૦. કથં, યથા, તથા એ દરેકના ચૂ થી શરૂ થતા અંશના -એમ, -રહ, -રમ, -રઘ એવા ચાર હિત્ આદેશ થાય છે.

૫૦. અમદ્ના, પ્રથમા અને દ્વિતીયા બહુવચનના પ્રત્યય લાગતાં પ્રત્યેકમાં અમ્હે, અમ્હૈં એમ બે આદેશ થાય છે.
૫૧. અસ્મદ્નો દ્વિતીયા, તૃતીયા અને સપ્તમી એકવચનના પ્રત્યય સહિત મહૈં એવો આદેશ થાય છે.
૫૨. અસ્મદ્નો તૃતીયા બહુવચનના પ્રત્યય સહિત અમ્હેૈં એવો આદેશ થાય છે.
૫૩. અસ્મદ્ના, પંચમી અને ષષ્ઠી એકવચનના પ્રત્યય સહિત, પ્રત્યેકમાં મહુ, મજ્જુ એવા બે આદેશ થાય છે.
૫૪. અસ્મદ્નો પંચમી અને ષષ્ઠી બહુવચનના પ્રત્યય સહિત અમ્હૈં એવો આદેશ થાય છે.
૫૫. અસ્મદ્નો સપ્તમી બહુવચનના પ્રત્યય સહિત અમ્હાસુ એવો આદેશ થાય છે.
૫૬. વર્તમાનકાળ વગેરેના -તિ આદિ પ્રત્યયોમાંના આરંભના ત્રણમાંથી બહુવચનાર્થ પ્રત્યયનો -હૈં એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.
૫૭. -તિ આદિ પ્રત્યયોમાંના વચલા ત્રણનું જે આદ્ય વચન તેના પ્રત્યયનો -હિ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.
૫૮. -તિ આદિ પ્રત્યયોના વચલા ત્રણ પ્રત્યયોને લગતું બહુવચના અર્થમાં રહેલું જે વચન છે તેના પ્રત્યયનો -હુ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.
૫૯. -તિ વગેરે પ્રત્યયોમાંના અંત્ય ત્રણનું જે આદ્ય વચન તેના પ્રત્યયનો -ૈં એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.
૬૦. -તિ વગેરે પ્રત્યયોમાંના અંત્ય ત્રણમાં જે બહુવચના અર્થમાં રહેલું છે તેના પ્રત્યયનો -હું એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

૬૧. આજ્ઞાર્થના મધ્યમ પુરુષના ઓકવચનના -હિ, -સ્વ પ્રત્યયોના -ઈ, -ઝ, -ૈ ઓમ ત્રણ આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

૬૨. -તિ વગેરે પ્રત્યયો લાગતાં ભવિષ્ય અર્થને લગતા કાળના -સ્યનો વિકલ્પે -સ- થાય છે.

૬૩. ક્રિયે એ ક્રિયાપદનો કીસુ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

૬૪. વિશિષ્ટ ધાત્વાદેશો :

(૧) પર્યાપ્તિના અર્થમાં રહેલો

(૭) જ્વલ્- = જ્વલક-

✓ મૂ = મુચ્ચ- (પ્રમૂ = પ્રમુચ્ચ-)

(૮) નિવૃત્- = અવ્મહવંચ-

(૨) વ્રૂ- = વ્રુવ- (વિકલ્પે વ્રો-)

(૯) શલ્યાય્- = શુદુક્ષ-

✓ (૩) વ્રજૂ- = વ્રુજા-

(૧૦) ગર્જૂ- = ઘુદુક્ષ-

✓ (૪) દૃશ્- = પ્રસ-

(૧૧) મઙ્જૂ- = મજ-

✓ (૫) ગ્રહ્- = ગૃણ્હ

(૧૨) આક્રમ્- = ચંપ-

(૬) તક્ષૂ- = છોહ-

(૧૩) શલ્દાય્- = શુદુક્ષ-

૬૫. પદના આરંભે ન હોય તેવા, સ્વર પછી આવતા ને અસંયુક્ત એવા 'ક,' 'ખ,' 'ત,' 'થ,' 'પ,' 'ફ'ને સ્થાને અનુક્રમે 'ગ,' 'ઘ,' 'ઢ,' 'ધ,' 'બ,' 'ભ' ઘણીવાર થાય છે.

૬૬. અનાદ્ય, અસંયુક્ત મકારનો અનુનાસિક વકાર વિકલ્પે થાય છે.

૬૭. સંયુક્ત વ્યંજનોમાં પરવર્તી રેફ વિકલ્પે લુપ્ત થાય છે.

૬૮. ક્યાંક મૂળમાં ન હોય તેવો રેફ પણ હોય છે.

૬૯. આપ્, વિપ્, સંપ્ ઓમના દકારનો ઇકાર થાય છે.

૭૦. કથં, યથા, તથા એ દરેકના ઘૂ થી શરૂ થતા અંશના -અમ, -ઈહ, -ઈમ, -ઈષ એવા ચાર હિત્ આદેશ થાય છે.

૭૧. ચાદશ વગેરેના -દ્-થી શરૂ થતા અંશનો હિત્ એવો -इह આદેશ થાય છે.
૭૨. ચાદશ, તાદશ, કીદશ, રૂદશના -દ્-થી શરૂ થતા અંશનો હિત્ એવો -अइस આદેશ થાય છે.
૭૩. યત્ર, તત્ર એ શબ્દોના -ત્રના -एत्थु, -अत्तુ એવા હિત્ આદેશ થાય છે.
૭૪. કુત્ર, અત્ર એમના -ત્રનો હિત્ એવો -एत्थુ આદેશ થાય છે.
૭૫. યાવત્, તાવત્ એ અવ્યયોના -વ્-થી શરૂ થતા અંશના -મ, -उँ -महिँ એવા ત્રણ આદેશ થાય છે.
૭૬. યાવત્, તાવત્ના -વ્-થી શરૂ થતા અંશનો હિત્ એવો -एवढ- આદેશ વિકલ્પે થાય છે.
૭૭. ઇચત્, કિચત્ના -ય્-થી શરૂ થતા અંશનો હિત્ એવો -एवढ- આદેશ વિકલ્પે થાય છે.
૭૮. પરસ્પરના આદિમાં અકાર આવે છે.
૭૯. કૂ વગેરે વ્યંજનોમાં રહેલા ए, ओ એમનું ઉચ્ચારણ પ્રાયઃ લઘુ થાય છે.
૮૦. પદને અંતે રહેલા -उँ, -हुँ ને -हे એમનું ઉચ્ચારણ પ્રાયઃ લઘુ થાય છે.
૮૧. -म्- ને સ્થાને -स्મ્- થાય છે. સંસ્કૃતમાં તે સંભવિત ન હોવાથી -म्- એટલે -स्મ્ -ष्म् -स्મ્ -ह्- અને -स्મ્- એમને સ્થાને આવતો -म्- અહીં સમજવો.

८२. नीचेना शब्देना गताया प्रमाणे आदेश थाय छे:

(१) अन्यादश = अन्नाइस, अवराइस.	(२४) उक्त ≈ वुक्त.
(२) प्रायस् = प्राउ, प्राइव, प्राइम्य, परिगम्ब.	(२५) वर्त्मन् = विच्च.
(३) अन्यथा = अनु.	(२६) शीघ्र ≈ वहिह्ल.
(४) कुतस् = कउ, कहंतिहु.	(२७) झकट = घंघल
(५) ततस्, तदा = तो.	(२८) अपृश्यसंसर्ग = विहाल.
(६) एवम् = एम्ब.	(२९) भय = द्रवक्क
(७) परम् = पर.	(३०) आत्मीय = अप्पण.
(८) समम् = समाणु.	(३१) दष्टि = द्रेहि.
(९) ध्रुवम् = ध्रुव.	(३२) गाढ = निचचट्ट.
(१०) मा' = मं (विश्लेषे मा, म).	(३३) असाधारण = असहल.
(११) मनाक् = मणाउँ.	(३४) कौतुक = कोडु.
(१२) किल = किर.	(३५) क्रीडा = खेडु.
(१३) अथवा अहवइ.	(३६) रम्य ≈ रवण्ण.
(१४) दिवा = दिवे.	(३७) अद्भुत = उक्करि.
(१५) सह = सहुँ.	(३८) हे सखि = हेलि.
(१६) नहि = नाहिँ.	(३९) पृथक् = जुअंजुअ.
(१७) पश्चात् = पच्छइ.	(४०) मूढ = नालिअ, वढ.
(१८) एवमैव = एवँइ.	(४१) नव = नवखी.
(१९) एव = जि.	(४२) अवस्कन्द = दडवड.
(२०) इदानीम् = एवहिँ.	(४३) यदि ≈ छुडु.
(२१) प्रत्युत = पच्चलिउ.	(४४) संबंधिन् = केर, तण.
(२२) इतस् = एत्तहे.	(४५) मा भैपी: = मव्मीस.
(२३) विपण्ण = वुन्न.	(४६) यद्यद् दृष्टं तद् = जा- इट्टिआ.

(૪૭) શબ્દના અનુકરણ માટે હુહુર, કસરક્ક, ઘુંટ વગેરે.

(૪૮) ચેષ્ટાના અનુકરણ માટે ઘુર્ગિ, હઠ્ઠઈસ વગેરે.

(૪૯) નિર્થક નિપાતો ઘઈ, ઘાઈ વગેરે.

૮૩. 'તે માટે' અર્થ સૂચવવા કેહિં, તેહિં, રેસિ, રેસિં ને તળેણ એવા પાંચ નિપાત પ્રયોજવા.

૮૪. પુત્ર અને વિના એ બેની પછી સ્વાર્થિક હિત્ એવો -અ પ્રત્યય આવે છે.

૮૫. અવશ્યમ્ એને સ્વાર્થિક હિત્ એવા -અં -અ એવા પ્રત્યય લાગે છે.

૮૬. એકશત્ એને સ્વાર્થિક હિત્ એવો -હ લાગે છે.

૮૭. નામની પછી સ્વાર્થિક -અ, હિત્ એવો -અહ ને -હ એ ત્રણ પ્રત્યય આવે છે અને તેમના સંયોગે સ્વાર્થિક -ક પ્રત્યયનો લોપ થાય છે.

૮૮. -અ, હિત્ એવા -અહ અને -હ એમના લિન્નલિન્ન સંયોગથી જે હિત્ એવો -અહઅ વગેરે પ્રત્યયો બને છે તે પણ પ્રાયઃ લાગે છે.

૮૯. ઉપર કહેલા પ્રત્યયો જેમને આંતે હોય તે સ્ત્રીલિંગમાં હોય ત્યારે તેમને -હિત્ એવો -ઈ પ્રત્યય લાગે છે.

૯૦. -અહઅ પ્રત્યયનું સ્ત્રીલિંગમાં -અહિઆ થાય છે.

૯૧. યુષ્મદીય વગેરેના -ઈય પ્રત્યયનો હિત્ એવો -આર આદેશ થાય છે.

૯૨. ઈયત્, ક્રિયત્, યાવત્, તાવત્, એતાવત્ એમને સ્થાને અનુક્રમે એતુલ, કેતુલ, જેતુલ, તેતુલ, એતુલ થાય છે.

૯૩. સર્વ વગેરેના પરવતી^૧ -ત્ર પ્રત્યયનો હિત એવો -ત્તહે આદેશ થાય છે.
૯૪. -ત્વ અને -તા પ્રત્યયોનો -ષ્ણ એવો આદેશ થાય છે.
૯૫. -ત્વ્ય પ્રત્યયના -ઈએવ્વૈ, -એવ્વૈ, -એવા એમ ત્રણ આદેશ થાય છે.
૯૬. -ત્વા પ્રત્યયના -ઈ, -અવિ -ઈહ, -ઈવિ, -એપ્પિ, -એપ્પિણુ, -એવિ, -એવિણુ એવા આઠ આદેશ થાય છે.
૯૭. -ત્તુમ્ પ્રત્યયના -એવં, -અણ, -અગહં, -અગર્હિં, -એત્પિ, એત્પિણુ. -એવિ, -એવિણુ એવા આઠ આદેશ થાય છે.
૯૮. ગમ્ ધાતુના પરવતી^૧ -એવિણુ, એવિ એ પ્રત્યયોના એકારનો વિકલ્પ લેાપ થાય છે.
૯૯. -ન્ત પ્રત્યયનો -અણઅ એવો આદેશ થાય છે.
૧૦૦. ઇવ શબ્દના અર્થમાં નં, નાહ, નાઈ, નાવહ, જણિ, જણુ એમ છ આવે છે.
- ૧૦૧ લિંગ ઘણીવાર અતંત્ર એટલે કે અનિયમિત હોય છે. અર્થાત્ પુલિંગને સ્થાને નપુલિંગ, નપુલિંગને સ્થાને પુલિંગ કે સ્ત્રીલિંગ, સ્ત્રીલિંગને સ્થાને નપુલિંગ વગેરે હોય છે.
૧૦૨. અપભ્રંશમાં ઘણીવાર શૌરસેની પ્રમાણે -ત્ત નો -ત્ વગેરે વગેરે પ્રક્રિયા થાય છે.
૧૦૩. પ્રાકૃત વગેરે ભાષાઓનાં લક્ષણો તેમની મર્યાદાની બહાર પણ બીજા છે.
૧૦૪. જે પ્રાકૃત વ્યાકરણ પ્રમાણે સિદ્ધ ન થતું હોય તે સંસ્કૃત વ્યાકરણ પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે.

સિદ્ધહેમનાં

અપભ્રંશ ઉદાહરણો

૧. (૧) કચ્ચિત્ > કચ્ચુ, કચ્ચ (૨) વીણા > વેણ, વીણ; (૩) વાહુઃ > વાહ, વાહા, વાહુ; (૪) પૃષ્ઠમ્ > પટ્ટિ પિટ્ટિ, પુટ્ટિ. (૫) તૃણમ્ > તણ, તિણ, તૃણ; સુકૃતમ્ > સુકિદુ, સુકિચ, સુકૃદુ; (૬) કલ્પનકઃ અથવા કલ્પનકમ્ > કિન્નચ, કિલિન્નચ; (૮) લિલાઃ > લિહ, લીહ, લેહ; (૯) ગૌરી > ગઝરી, ગોરી.

૩ ઢોલ્લા સામલા ઘણ ચંપા-વણી ।

૨ નાઈ સુવણ્ણ-રેહ કસવદ્દઈ દિણ્ણી ॥

પ્રિયતમ શામળો (છે, જ્યારે) પ્રેયસી (છે) અંપકવણી.
(અને) બાણે કે કસોટીના પથ્થર પર સુવણ્ણની રેખા દીધી
(=પકી) હોય (અવી રીતે શોભે છે.)

૩ ઢોલ્લા, મઈ તુહું વારિઆ મા કર વીહા માણુ ।

૩ નિર્દઈ ગમિહી રત્તડી દડવડ હોઈ વિદાણુ ॥

પ્રિયતમ, મેં તને વાર્યો (તો ખરો કે) બહુ માન ન કર
(=માનને બહુ પકડી ન રાખ); (કેમ કે) નિદ્રામાં (જ ઘણીખરી)
રાત વહી જશે (અને) દડબડ કરતું વહાણું થશે (=હોટ દેતું-
કને સવાર થઈ જશે).

૩ વિટ્ટીંઈ, મઈ મણિઅ તુહું 'મા કર વંકી વિટ્ટિ' ।

૪. પુત્તિ, સકળ્ણી મલ્લિ જિવે મારહ હિઅઈ પઈટ્ટ ॥

બેટી, મેં તને કહ્યું (તો ખરું, કે તું) વાંકી દષ્ટિ ન કર
(=નાખ). પુત્રી, આંકડાવાળી ખરબીની જેમ, (તે બે કોઈના)
હૃદયમાં પેઠી (તો તેને) મારી (જ) નાખે.

૩. ઇદ તિ ઘોડા ઇહ થલિ   ઇદ તિ નિસિઆ સ્વગા ।
૫. ઇથુ મુળીસિમ જાણિઅઈ   જો ન-વિ વાલઈ વગા ॥

એ (રહ્યા) તે ઘોડા, એ (રણ)સ્થળી, (અને) એ (છે) તે તીક્ષ્ણ ખડ્ગો. અહીં જ મનુષ્યત્વ (= પૌરુષ) જણાઈ આવે છે;— (કે) જે (ચોદ્ધો) લગામ પાછી ન વાળે (= એંચે) (તે જ સાચો વીર.)

૪. દહમુહુ મુવળ-મયંકરુ તોસિઅ-સંકરુ નિગડ રહ્વરિ ઘડિઅડ ।
૬. ઘડમુહુ છમ્મુહુ જ્ઞાઈવિ ઇકાઈ લાઈવિ નાવઈ દહવેં ઘડિઅડ ॥

(ત્રિ)ભુવનને ભયપ્રેરક દશમુળ (=રાવણ) શંકરને તુષ્ઠ કર્યો છે તેવો (=તુષ્ઠ કરી), ઉત્તમ સ્થાન પર ગડચો અને (=ચડીને) નીકળ્યો—જાણે કે ચતુર્મુળ (=ગ્રહા અને) પદ્મમુળ (=કાલિકા)નું ધ્યાન ધરી, (તેમને) એકત્ર લાવીને (=એક સાથે જોડી દઈને) (તેને) દેવે ઘડચો હોય (=ઘડચો ન હોય !).

૫. અગલિઅ-નેહ-નિવટ્ટાહં   જોઅળ-લક્ષુ વિ જાડ ।
૭. વરિસ-સણ વિ જો મિલઈ સહિ, સોલ્લહં સો ઠાડ ॥

અસ્ખલિત સ્નેહવાળાં (રહીને) જેમને બુદ્ધા પડવાનું થયું હોય, તેમાંનું (કોઈ એક) ભલેને (વિ) લાળ યોજન (દૂર) જાય, હે સખી, (તેમાંનું)જે સો વરસે પણ (ફરી) મળે ને, (તોય) તે સુખોનું ઠામ (જ અને).

૫. અંગાઈ અંગુ ન મિલિડ, હલિ   અહરેં અહરુ ન પત્તુ ।
૮. પિઅ જોઅંતિહે મુહ-કમલ   ઇવંડ સુરડ સમત્તુ ॥

સખી, ન એનાં અંગો સાથે (મારું) અંગ મળ્યું, ન તો (તેના) અધરે (મારો) અધર પડે. ગયો. પ્રિયતમનું મુખકમળ (એકી ટસે) જોતાં (જોતાં) મારું સુરત એમ જ (=જોવાની ક્રિયામાં) સમાપ્ત થયું.

૬ જે મહુ દિણ્ણા દિઅહહા દહ્વં પવસંતેણ ।
 ૮. તાણ ગણંતિં અંગુલિહ જજ્જરિઆહ નહેણ ॥

પ્રવાસે જતા પ્રિયતમે મને (અવધિના) જે દિવસો દીધેલા,
 તે ગણુતાં (ગણુતાં, મારી) આંગળીઓ નખે કરીને જજ્જરિત
 થઈ ગઈ.

૭ સાયરુ ઉપ્પરિ તણુ ધરહ તલિ ઘહ્હ રયણાહ્ ।
 ૧૦ સામિ સુમિચ્ચુ વિ પરિહરહ સમ્માણેહ્ સ્ખલાહ્ ॥

સાગર તણુને (સપાટી) ઉપર ધારણુ કરે છે (=રાખે છે)
 (જ્યારે) રત્નોને તળિયે નાખે છે; સ્વામી પણ સારા સેવકનો
 ત્યાગ કરે છે, (પણુ) ખલોનુ સન્માન કરે છે.

૮ તેલે ઘહ્હ । ‘તળિયે નાખે છે.’
 ૧૧

૮ ગુણહિં ન સંપય, કિત્તિ પર ફલ લિહિઆ મુંજંતિ ।
 ૧૨. કેસરિ ન લહ્હુ બોહ્હિઅ વિ ગય લક્ષેહિં વેર્પંતિ ॥

ગુણો વડે સંપત્તિ નહીં, માત્ર કીર્તિ (પ્રાપ્ત થાય છે.)
 (સંપત્તિ વગેરે જેવાં) ફળ (તો લોકો ભાગ્યમાં) લખ્યાં (હોય તે)
 ભોગવે. (જેમ કે) કેસરીને ‘ખોડી’ થે મળતી નથી (=કેસરીની
 ‘ખોડી’ થે નથી ઊપજતી), (જ્યારે) હાથીઓ લાખોએ લેવાય છે.

૯ વચ્છહે ગુણહ્ ફલહ્ જણુ કહ્હુ પહ્લવ વજ્જેહ્ ।
 ૧૩. તો વિ મહ્હુસુ સુઅણુ જિવ્ તે ઉચ્છંગિ ધરેહ્ ॥

માણુસ વૃક્ષ પાસેથી ફળો સ્વીકારે છે, (જ્યારે) કડવાં પાન
 તણુ દે છે. તો પણ મહાન વૃક્ષ, સજ્જનની જેમ, તેમને
 (=માણુસોને) ઉત્સંગમાં ધારણુ કરે છે.

૯ વચ્છહુ ગુણહ્ ।
 ૧૪.

વૃક્ષ પાસેથી સ્વીકારે છે.

૧૦ દૂરુહાળે પહિંચિ સ્વલ અપ્પણુ જણુ મારેઈ ।

૧૫. જિહ ગિરિ-સિંગહું પહિંચિ સિલ અણ્ણુ વિ ચૂરુ કરેઈ ॥

ફર સુધી ઉડાણ કરીને (=એકાએક જૂળા બાંચે ચડીને) પડેલા દુર્જન પોતાને (તેમ જ બીજા) માણસને (પણ) મારે છે—
જેમ ગિરિશૃંગો પરથી પડેલી શિલા અન્યને (અન્યનો) પણ ચૂરો કરે છે.

૧૦ જો ગુણ મોવડ અપ્પણા પયઢા કરઈ પરસ્સુ ।

૧૬. તસુ હઁ કલિ-જુગિ દુહ્હહો વલિ કિંજ્જઁ સુઅણસ્સુ ॥

જે પોતાના ગુણ છુપાવે છે, (પણ) પારકાના પ્રગટ કરે છે તેવા, કલિયુગમાં દુર્લભ સન્ન જન પર હું બલિદાન તરીકે અપાઉં છું (=મારી જાતનું બલિદાન કરી દઉં છું).

૧૨ તળહું તણ્જી મંગિ ન-વિ તે અવહ-વહિ વસંતિ ।

૧૭. અહ જણુ લગિવિ ઉત્તરઈ અહ સહ સઈ મજ્જંતિ ॥

તણની ત્રીજી ગતિ (મંગિ) જ નથી, (કેમ કે) તે ધરાને કાંઠે રહે છે—કાં તો માણસ (તેને) વળગીને (સામે) પાર જાય છે, કાં તો (તે) પણ (માણસની) સાથે ડૂબે છે.

૧૩ દહ્વુ ઘઢાવઈ વણિ તરુહું સઝણિહું પક-ફલાઈ ।

૧૮. સો વરિ સુક્કુ, પઢ્ઢ ન-વિ કણ્ણહિં સ્વલ-વચ્ચાઈ ॥

વનમાં દૈવ પક્ષીઓ માટે વૃક્ષ ઉપર પાકા ફળ નિર્મિત કરે (જ) છે. ઉત્તમ તો એ (વનવાસનું) સુખ, નહીં કે કાનમાં પેઠેલાં દુર્જનોનાં વેણ.

૧૪ ધવલુ વિસૂરઈ સામિઅહો ગરુઆ મરુ પેક્કેવિ ।

૧૯. 'હઁ કિં ન જ્ઞત્તઁ દુહું દિસિહિં સ્વંહં દોણિ કરેવિ' ॥

માલિકનો ભારે બોલો બોધને ધવલ (= જાતવાન વૃષભ) ખેદ કરે છે: (જાતના) બે ટુકડા કરીને હું (જ) બંને દિશામાં કાં ન જૂત્યો ?

૧૫ ગિરિહે સિલાયલુ તરુહે ફલુ ઘેવ્પઈ નીસાવૈણુ ।
૨૦. ઘરુ મેલ્લોવ્પિણુ માણુસહૈં તો વિ ન રચ્ચઈ રણુ ॥

(સૂવા માટે) પર્વત પાસેથી શિલાતલ, (અને લોજન માટે) તરુ પાસેથી ફળ (કશા) લેદલાવ વગર (અરણ્યમાં) લઈ શકાય છે. તેમ છતાં એ મનુષ્યોને ઘર છોડીને અરણ્ય (માં વસવું) રુચતું નથી !

૧૫ તરુહું વિ વક્કલુ ફલુ મુણિ વિ પરિહણુ અસણુ લહંતિ ।
૨૧. સામિહુંં એત્તિ અગલહં આયરુ મિચ્ચ ગૃહંતિ ॥

તરુઓ પાસેથી પણ મુનિઓને પરિધાન (તરીકે) વલ્કલ (ને) લોજન (તરીકે) ફળ પણ મળે છે. (પણ) સ્વામીઓ પાસેથી સેવકો આદર ગ્રહણ કરે છે એટલું વધારે (= સેવકોને આદર પણ મળે છે એટલો વિશેષ).

૧૫
૨૨. અહ વિરલ-પહાલ જિ કલિહિ ધમ્મુ ॥

હવે (અથવા, જો) કલિયુગમાં ધર્મ વિરલ પ્રભાવ વાળો જ છે તો—

૧૭ અગિાઈં ઉણહહં હોઈ જગુ વાઈં સીઅલુ તેવૈં ।
૨૩. જો પુણુ અગિાં સીઅલા તસુ ઉણહત્તણુ કેવૈં ॥

જગત (આપુ) અગ્નિએ કરીને ઉણુ થાય છે, તેમ જ પવને કરીને શીતળ. પણ જે અગ્નિએ કરીને શીતળ (થતો હોય) 'તુ' ઉણુત્વ કઈ રીતે (સાધવું) ?

૧૭ વિપ્પિઅચારડ જઈ વિ પિલ તો વિ તૈ આણહિ અજ્ઞુ ।
૨૪. અગ્નિણ દહ્ધો જઈ વિ વરુ તો તે અગ્નિ કજ્ઞુ ॥

પિયુ ભે અપરાધી (હોય), તોપણ તેને આજે લઈ આવ. અગ્નિએ ઘર બાળ્યું હોય, તોયે તે અગ્નિ સાથે (જ) કામ પાડવાતું છે (=અગ્નિ વિના ચાલતું નથી).

૧૮ જિવં જિવં વંકિમ લોઅણહ્ નિર સાવૌલિ સિવ્વેહ ।
૨૫. તિવં તિવં ઘમ્મહુ નિયય-સર સ્વર-પથ્થરિ તિવ્વેહ ॥

જેમ જેમ (તે) શ્યામા લોચનની અતિશય વક્રતા (=કટાક્ષપાત) શીખે છે, તેમ તેમ (બાણે કે) મનમથ પોતાનાં શર (સરાણના) કઠોર પથ્થર પર (ઘસીને) તીક્ષ્ણ બનાવતો જાય છે.

૧૯ સંગર-સર્પહિં જુ વણિઅહ દેવ્વુ અંમ્હારા કંતુ ।
૨૬. અહ-મત્તહે વત્તંકુસહ્ ગય કુંમહે દારંતુ ॥

સેંકડો સંગ્રામો દ્વારા જે વણુવાય છે, (તે) અમારા કંથને, અંકુશને નહીં ગણુકારતા એવા અતિ મત્ત ગભેનાં કુંભ(સ્થળો) વિદારતો ભે.

૨૦ તરુણહો તરુણિહો મુણિહ મહ્ 'કરહુ મ અપ્પહો ઘાહ' ॥
૨૭.

ઓ તરુણો, ઓ તરુણીઓ, મારું (એવું) સમજવું છે (કે) તમે પોતાનો ઘાત ન કરો (=આપઘાત ન કરો).

૨૧ માર્હરહિ જિવં મારહિ મગ્ગહિં તિહિં વિ પયટ્ટહ ॥
૨૮.

ભાગીરથીની જેમ ભારતી (=વાણી) ત્રણેય માર્ગે પ્રવર્તે છે.

૨૨ અંગુલિહ જજ્જરિઆઓ નહેણ ॥ [સર૦ ઉદા૦૯].
૨૯.

આંગળીઓ નખે કરીને જર્જરિત થઈ ગઈ.

સૂર-સવંગાઓ વિલાસિણીડ પેછંતાણ ॥

જો.

સર્વાંગસુંદર વિલાસિનીઓને જોતાં.

૨૩ નિઅ-મુહ-કરહિં વિ મુદ્ધ કિર અંધારહ પહિપેક્કલહ ।

૩૧. સસિ-મંડલ-ચંદિમઈ પુણુ કાઈ ન દૂરે દેક્કલહ ॥

કહે છે કે (ઓ) મુગ્ધા પોતાના મુખ(ની કાન્તિ)ના કિરણો વડે અંધારામાં પણ લાળી શકે છે. તો પછી ચંદ્ર-શિંખની ચંદ્રિકામાં કાં દૂર સુધી નથી જોતી (= જોઈ શકતી) ?

૨૩ જહિં મરગય-કંતિઈ સંવલિઅં ॥

૩૨.

જ્યાં મરકત(મણિ)ની કાન્તિથી વીંટળાયેલું.

૨૪ તુચ્છ-મજ્જહે તુચ્છ-જંપિરહે ।

૩૩. તુચ્છચ્છ-રોમાવલિહે તુચ્છ-રાય, તુચ્છયર-હાસહે ।

પિઅ-વચણુ અલહંતિઅહે તુચ્છ-કાય-વમ્મહ-નિવાસહે ॥

અણુ જુ તુચ્છઉં તહે ધણહે તં અક્કલણહં ન જાહ ।

કટરિ થળંતરુ મુદ્ધહહે જેં મણુ વિચ્ચિવ ન માહ ॥

(હિ) તુચ્છ પ્રેમવાળા, જેની કટિ સૂક્ષ્મ છે, જે સૂક્ષ્મ બોલનારી છે, જેની રોમાવલિ સૂક્ષ્મ ને સુંદર છે, પ્રિય વચ-નથી વંચિત બનવાથી જેનું હાસ્ય સૂક્ષ્મતર છે, તેમ જેની મન્મથના નિવાસરૂપ કાયા પણ સૂક્ષ્મ છે, એવી તે પ્રેયસીનું 'ખીનુ' (એક વાનું એવું) સૂક્ષ્મ છે (કે) તે કહ્યું બય તેમ નથી : (ઓ) મુગ્ધાના સ્તન વચ્ચેનું અંતર ! આશ્ચર્ય ! (ઓ તો એટલું સૂક્ષ્મ છે) કે વચ્ચે મન (જેવો સૂક્ષ્મતમ પદાર્થ પણ) માય નહીં !

૨૪ ફોડેતિ જે હિયહઉં અપ્પણઉં તાહં પગાઈ કવણ ઘણ ।

૩૪. રક્ષેજ્જહુ લોઅહો અપ્પણા વાલહે જાયા વિસમ થણ ॥

જે પોતાનું (જ) હૈયું ફાડે છે, તેને પારકાની દયા કેવી? (હિ) લોકો, (તમે) (આ) બાળાથી જાતને બચાવજો, (કેમ કે) (તેના) સ્તન વિષમ બન્યા છે.

૨૫ મહા હુઆ જુ મારિઆ વહિણિ મહારા કંતુ ।
૩૫. લજ્જેઝ્જ તુ વયંસિઅહુ જહ મગ્ગા ઘરુ ઇંતુ ॥ ✓

(હિ) બહેન, સાડું થયું કે મારો કંથ મરાયો. (કેમ કે) જે ભાગીને (તો) ઘરે આવત, (તો) હું તો (મારી) સખીઓથી (કે, સખીઓ વચ્ચે) લાજુ' (=લાજ મરત).

૨૬ વાયસુ હૈવંતિઅઈ પિઝ દિઢઝ સહસ-ત્તિ ।
૩૬. અદ્ધા વલયા મહિહિ ગય અદ્ધા ફુટ્ટ તઢ-ત્તિ ॥ ✓

કાળને ઉડાડતી (પ્રેયસી)એ સહસા પિયુને (આવતો) જોયો. (તેથી) અરધાં વલય ભોંય પર ગયાં (=પડ્યાં), અરધાં તઢ દધને ફૂટ્યાં (=તૂટ્યાં).

૨૭ કમલઈ મેલ્લવિ અલિ-ઝલઈ કરિ-ગંઢાઈ મહંતિ ।
૩૭. અસુલહમેચ્છળ જાહ્ મલિ તે ન-વિ દૂરુ ગંતિ ॥

ભ્રમર-ભ્રમૂહો કમળોને છોડી દધને હાથીઓનાં ગંડસ્થળોની અભિલાષા રાખે છે. દુર્લભને (જ) ધંચકુ' એ જેમનો આગ્રહ રહે છે તે દૂર (=અંતર)ને નથી ગણતા.

૨૮ મગ્ગઈ દેક્કિલ્લવિ નિઅય-વલ્લ વલ્લ પસરિઅઈ પરસ્સુ ।
૩૮. ઉમ્મિલ્લહ સસિ-રેહ્ જિવ્વં કરિ કરવાલ્લ પિઅસ્સુ ॥

પોતાના સૈન્યમાં ભંગાણ પડેલું (અને) મારુતું સૈન્ય પ્રસરેલું (=આગળ વધેલું) જોઈને (મારા) પિયુના કરમાં તરવાર શશિલેખાની જેમ ઉદ્ભસે છે.

૨૯ જહાँ હોતउ आगदो ॥
૩૯.

ત્યાંથી (તે) આંચો.

તહાँ હોતउ आगदो ॥

ત્યાંથી (તે) આંચો.

કહાँ હોતउ आगदो ॥

ક્યાંથી (તે) આંચો ?

૩૦ જइ तहो वुडउ नेहडा मईँ सहुँ न-वि तिल-तार ।
૪૦. तं किहे वंकेहि लोअणेहिँँ जोइजउँ सच-वार ॥

જે તેનો (મારા પ્રત્યેનો) રુનેહ (ખરેખર) નષ્ટ થયો હોય (ને જે) મારી સાથે તલતાર (?) પણ ન હોય, તો (પછી) શા માટે સેંકડો વાર (તેની) કતરાતી આંખો વડે (હું) જોવાઉં છું ? (=આંખે તે મારા તરફ જુઓ છે ?).

૩૧ जहिँँ कपिज्जइ सरिण सरु छिज्जइ खग्गिण खग्गु ।
૪૧. तहिँँ तेहइ भड-घड निवहिँँ कंतु पयासइ मग्गु ॥

ત્યાં શરથી શરકપાયછે, ખડ્ગ વડે ખડ્ગ છેદાય છે, ત્યાં તેવા (પરાક્રમી) સુલટોનાં જૂથોનાં જૂથોમાં (થઈને મારો) કંથ માર્ગ પ્રકટ કરે છે (=માર્ગ કાઢે છે).

૩૧ एकहिँँ अक्खिहिँँ सावणु अण्णहिँँ भद्दवउ ।
૪૨ माहुउ महिअल-सत्थरि गंड-त्थले सरउ ॥

અંગિહિંં ગિમ્હુ સુહચ્છી-તિલવણિ મગ્ગસિરુ ।

તહે મુદ્ધહે મુહ-પંકહ આવાસિત સિસિરુ ॥

તે મુગ્ધાની એક આંખમાં શ્રાવણે (ને) બીજીમાં લાદરવાએ, લોંપપથારીમાં માથે, કપોલપ્રદેશ પર શરદે, અંગોમાં ગ્રીષ્મે,

મુખશાતારૂપી તલના વનમાં માગશરે (અને) મુખપંકજ પર
શિશિરે (હમણાં) આવાસ કર્યો છે.

૩૧ હિઅહા, ફુટ્ટિ તહ-ત્તિ કરિ કાલ-વલેવેં કાઈ ।
૪૩. દેક્ષલે હય-વિહિ કાઈ ઠવડ પડે વિણુ દુક્ષ-સયાઈ ॥

(હિ) હૃદય, (તુ) તહ દર્શને ફૂટ (= ફૂટી જા). વિલંબ (કરવા)
થી શું લાભ ? જોઈ તો ખરી કે બળ્યો વિધાતા તારી વિના
સેંકડો દુઃખોને કયાં રાખે છે?

૩૧ કંતુ મહારડ, હલિ, સહિઈ નિચ્છઈ રુસડ જાસુ ।
૪૪ અત્થિહિ સાત્થિહિ હત્થિહિ વિ ઠાડ વિ ફેડડ તાસુ ॥

અલી એ સખી, મારો કંથ જેના પર નક્કી રૂઠ્યો જ
હોય, તેનું ઠામઠેકાણુંએ અસ્થો વડે, શસ્થો વડે (અરે હાથો
વડે પણ (એ) નષ્ટ કરે છે.

૩૨ જીવિડ કાસુ ન વલ્લહઈ ધણુ પુણુ કાસુ ન રદ્દુ ।
૪૫. દોણિ વિ અવસરિ નિવડિઅડ તિણ-સમ ગણડ વિસિદ્દુ ॥

જીવતર કેને વહાલું નથી ? ધન પણ કેને ઇષ્ટ નથી ?
(પણ) અવસર આવી પડ્યે, શિષ્ટ જન (એ) બંનેને વળુ
સમાન ગણે છે.

૩૩ જહે કેરડ । તહે કેરડ । કહે કેરડ ॥
૪૬.

(૧) જે (સ્ત્રી.) કેરું. (૨) તે (સ્ત્રી.) કેરું. (૩) કહ (સ્ત્રી.) કેરું ?

૩૪ પ્રંગણિ ચિદ્દુદિ નાહુ ધ્રું ત્રં રણિ કરદિ ન મ્રંત્રિ ॥
૪૭.

[કારણ કે] (મારો) પતિ પ્રાંગણમાં જાય છે, એટલે
સમજવું કે તે રણ(સ્થળી)માં ભ્રમણ નથી કરતો.

૩૪ તં વોલ્લિઅઈ જુ નિવ્વહઈ ।

૪૮.

તે જ બોલીએ, જે પળે.

૩૫ इम कुल तुह तणउँ ॥ इम कुल देख ॥

૪૯.

(૧) આ કુળ તુજ તણું (=તારું). (૨)આ કુળ જો.

૩૬ 'एह कुमारी, एहो नर, एहु मणोरह-ठाणु' ।

૫૦. एहउँ, वढ चिंतताहँ पच्छइ होइ बिहाणु ॥

(હિ) મૂર્ખા, 'પેલી કુમારી ને આ (હું) પુરુષ, આ (મારા) મનોરથનું' સ્થાન (=ભાજન) છે- એ (=એણે) ચિંતવતાં ચિંતવતાં તો પછી પ્રભાત થાય (=થઈ જશે).

૩૭ (१) एइ पेच्छ ।

૫૧.

આ (બધા)ને જો.

૩૮ जइ पुच्छह वर वहुँई तो वहुँ वर ओइ ।

૫૨. विहलिअ-जण-अम्मुद्धरण कंतु कुडीरइ जोइ ॥

જો મોટાં ઘર પૂછતાં હો, તો આ (રત્નાં) મોટાં ઘર : ભગ્નાશ જન્મેના ઉદ્ધારક (મારા) કંથને (ત્યાં) ઝુંગડીમાં જો.

૩૯ आयइँ लोअहो लोअणइँ जाइँ-सरँ. न भँति ।

૫૩. अण्णिणं दिइठइ मदलिअहँ णिइँ दिइठइ विहन्ति ॥

લોકોનાં આ લોચનોને પૂર્વજન્મનું સ્મરણ હોય છે (એમાં) શંકા નથી. (કેમ કે તે) અપ્રિય જન્મે જોતાં ગિડાઈ ભાય છે, (જ્યારે) પ્રિયને જોતાં વિકસે છે (=વિકસી ઊઠે છે).

૩૯ સોસર મ સોસર ચિઅ, ડઅહીં વડવાનલસ્ત કિં તેણ .

૫૪. જં જલડ જલે જલણો, આણ વિ કિં ન પજ્જતં ॥

સમુદ્ર શોષાઈ નાઓ કે ન જ શોષાઓ-તેમાં વડવાનલનુ
શું નય છે ? શું જળમાં અગ્નિ બળે છે એનાથી (=એટલું)
પણ પૂરતું નથી ?

૩૯ આયહો દહ્ન-કલેવરહો જં વાહિર તં સારુ ।

૫૫. જડ હઠ્ઠમ્હ તો કુહડ અહ હજ્જડ તો છારુ ॥

આ બાળ્યા કલેવરનો જે (કાંઈ) લાલ લેવાય, તે ઉત્તમ.
(કેમ કે જીવ ઊડી ગયા પછી તો) જો (તેને) પડ્યું રહેવા દે
તો કોહી નય, ને જો (તેને) બાળી નાખે તો રાખ (થઈ નય).

૪૦ સાહુ વિ [સવ્વુ વિ] લોડ તડપ્પડડ વહુત્તણહો તણેણ ।

૫૬. વહ્ણપ્પણુ પર પાવિઅડ હર્થ્ય મોક્કલહેણ ॥

સહુથે લોડ મોટાઈ (મેળવવા)ને માટે તડકડિયાં મારે છે
-પણ મોટાઈ (તો) મોકળા હાથ દ્વારા જ મેળવાય (=મેળવી શકાય).

૪૧ જડ ન સુ આવડ, દૂડ, ઘરુ કાઈં અહો મુહુ તુજ્જ ।

૫૭. વચણુ જુ હંડડ તડ, સહિઈં સો પિર હોડ ન મજ્જ ॥

હતી, જો તે ઘરે નથી આવતો, તો (તેમાં) તારું મુખ કાં
નીચું છે ? હે સખી, જે તારું વચન (કે, વદન) ખંડિત કરે,
તે મારે પ્રિય (જ) ન હોય.

૪૧ 'સુપુરિસ કંગુહે અણુહરહિં મળ, કજ્જે કવણેણ' ।

૫૮. 'જિવં જિવં વહ્ણત્તણુ લહહિં તિવં તિવં નવહિં સિરેણ' ।

(પ્રશ્ન:) 'કહે, સત્પુરુષો કયા કારણે (=કઈ રીતે) કાંગ
છોડ)ને મળતા આવે છે ?'

(ઉત્તર:) ‘(તેઓ) જેમ જેમ મહત્વ પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ તેમ મસ્તકથી નમે છે.’

૪૧ જइ ससणेही, तो मुइअ   अह जीवइ, निण्णेह ।
 ૫૯. विहिँ वि पदारेहिँ धण गइअ   किं गज्जहि, खल मेह ॥

જે (મારા પ્રત્યે) સસ્નેહ (રહી હશે), તો (અત્યારે તે) મરી ગઈ (હશે); અને જે (તે) જીવતી હોય, (તો મારા પ્રત્યે) નિઃસ્નેહ (હશે); (આમ) બંને પ્રકારે પ્રિયા ગઈ (જ છે; તો) હે દુષ્ટ મેઘ, (હવે વ્યર્થ) શા માટે ગજો છે ?

૪૨ भमर, म कणञ्चणि रण्णइइ सा दिसि जोइ म रोइ ।
 ૬૦. सा मालइ देसंतरिअ   जसु तुहुँ मरहि विओइ ॥

હે ભ્રમર, અરણ્યમાં ગુણગુણ કર મા; (ને) તે દિશા તરફ જોઈને રડ મા. જેના વિયોગમાં તું મરી રહ્યો છે, એ માલતી (તો) દેશાન્તરમાં (ચાલી ગઈ) છે.

૪૩ तुम्हे (डे) तुम्हई जाणह ॥
 ૬૧.

તમે જાણો છો.

તુમ્હે (ડે) તુમ્હઈ પેછહ ॥

તમને જુઓ છે.

૪૪ पइँ मुक्काहँ वि वर-तरु फिट्ठइ पत्तत्तणं न पत्ताणं ।
 ૬૨. तुह पुणु छाया जइ होज्ज कह-वि ता तेहिँ पत्तेहिँ ॥

હે તરુવર, તારાથી ત્યજાયેલાં (હોય) તોયે પાંદડાંનું પાંદડાપણું (કાંઈ) નાશ પામતું નથી, પણ જે તારી છાયા હોય તો (તે) ગમે તેમ પણ એ પાંદડાંને લીધે (જ).

૪૪' મહુ દિઅઉં તઈ, તાઈ તુહું સવિ અળે વિળહિજ્જઈ ।
૬૩. પિઅ, કાઈ કરઉં હઉં, કાઈ તુહું મચ્છે મચ્છુ ગિલિજ્જઈ ॥

મારું હૃદય તારા વડે, તું પેલી વડે, અને તેય ખીલ
વડે વ્યાકુળ કરાય છે. (આમ ન્યાં) માછલું માછલા વડે ગળાય
છે, (ત્યાં), હે પ્રિય, શું હું કરું, (કે) શું તું ?

૪૪ પઢૈં મઢૈં વેહિં વિ રણ-ગચાહિં કો જય-સિરિ તકેઈ ।
૬૪. કેસહિં લેખિણુ લમ-ચરિણિ મળ, સુહુ કો થકેઈ ॥

તું અને હું બંનેય રણમાં ભિતર્યા એટલે પછી વિજય-
શ્રીને (ખીલે) કોણ તાકે (=તાકી શકે) ? કહે, યમગૃહિણીને
કેશે આલીને (પછી) કોણ સુખે રહી શકે ?

૪૪ પઢૈં મેહંતિહે મહુ મરણુ મઢૈં મેહંતહો તુજ્ઞ ।
૬૫. મારસ, જસુ જો વેગલા સો વિ કુદંતહો સજ્ઞ ॥

તને છોડી જતાં મારું મરણુ (થાય), (તેમ) મને છોડી
જતાં તારું. હે સારસ, જે જેનાથી દૂર રહે, તે કૃતાંતને સાધ્ય
થાય (=કૃતાંતનો ભોગ બને).

૪૫ તુમ્હેહિં અમ્હેહિં જં કિઅઉં દિઢઉં વહુઅ-જણેણ ।
૬૬. તે તેવહુઉં સમર-મરુ નિજિર ણક-સવણેણ ॥

તમે (અને) અમે જે કયું, (તે) ઘણા જણે ભેયું. તે
વેળા તેવડો ભરસંત્રામ (આપણે) એક ક્ષણમાં છતી લીધો.

૪૬ તહ હોતહ આગરો । તુજ્ઞ હોતહ આગરો । તુમ્ હોતહ આગરો ।
૬૭.

તારી પાસેથી આવ્યો.

૪૬ તહ ગુણ-સંપદ, તુજ્ઞ મદિ તુમ્ અણુત્તર સંતિ

૬૮ તહ ગુણ-સંપદ, તુજ્ઞ મદિ તુમ્ અણુત્તર સંતિ

જો મહીમંડળમાં ઉત્પન્ન થઈને (?) અન્ય જનો તારી
શુભસંપત્તિ તારી બુદ્ધિ (ને) તારી અન્નાધારણ ક્ષમા શીએ (તો!-).

૪૭ તુમ્હરૂં હોંતહ આગદો ॥

૬૯.

તમારી પાસેથી આવ્યો.

૪૭ તુમ્હરૂં કેરહું ઘણુ ॥

૭૦.

તમ કેરુ' (= તમારુ) ધન (કે, ધનુષ્ય).

૪૮ તુમ્હાસુ ઠિઅં ॥

૭૧.

તમારામાં રહેલું.

૫૦ 'અમ્હે થોવા રિહ વહુઅ' કાયર એવું મળંતિ ।

૭૨. મુદ્ધિ નિહાલહિ ગયણ-ચહ કહ જણ જોન્હ કરંતિ ॥

'અમે થોડા (છીએ, જ્યારે) શત્રુ (તો) બહુ (છે)' એમ
કાયરો કહે છે. મુઘ્ધા, ગગનતલ નિહાળ—કેટલા જણ જ્યોત્સ્ના
(ઉત્પન્ન) કરે છે ?

૫૦ અંવણુ લાહિ લે ગયા પહિઅ પરાયા કે-વિ ।

૭૩. અવસુ ન સુઅહિં સુહન્છિઅહિં જિવં અમ્હરૂં તિવં તે-વિ ॥

જે કેટલાક પરાયા પથિકો સ્નેહનો ખટસવાદ લગાડીને
ગયા છે, (તે) અવશ્ય નિરાંતે સૂતા નહીં હોય. જેવા અમે
(= જેવી અમારી દશા), તેવા તે પણ (= તેવી તેમની પણ દશા).

૫૦ અમ્હે દેક્કહ ॥ અમ્મહં દેક્કહ ॥

૭૪.

અમને જુએ છે.

૫૧ મઝૂં જાણિઝૂં, પ્રિઅ-વિરહિઅહૂં ક-વિ ઘર હોઝૂં વિઆલિ ।

૭૫. નવર મિઅંકુ વિ તિહ તવઝૂં જિહ દિણયરુ સ્વય-ગાલિ ॥

મેં બાણુયું કે પ્રિયથી વિરહિત થયેલાને સાંજે (= સાંજ પડ્યે) તો કાંઈક ધારણ (વળતી) હશે. પણ બિલકુલ (ત્યારે તો) અંદ્ર એવો તપે છે, જેવો પ્રલયકાળે સૂર્ય !

૫૩ મહુ હોંતઝૂં ગદો । મજ્ઞ હોંતઝૂં ગદો ॥

૭૬.

મારી પાસેથી ગયો.

૫૩ મહુ કંતહો વે દોસઢા, હેલિ, મ ઝંલહિ આહુ ।

૭૭. દેંતહો હું પર ડવ્વરિઅ જુજ્ઞંતહો કરવાહુ ॥

(મારા કંથની પ્રશંસા કરીને) હે સખી, (તું) અર્થ વગરનું બોલ મા. (કેમ કે) મારા કંથમાં (તો) બે દોષ છે. (કારણ) દાન દેતાં કેવળ હું (હજી) બાકી રહી ગઈ (છું), (ને) યુદ્ધ કરતાં (હજી એક) તરવાર (બાકી રહી ગઈ છે).

૫૩ જઝૂં ભગા પારકઢા તો સહિ, મજ્ઞ પ્રિણ ॥

૭૮. અહ ભગા અમ્હહૂં તળા તો તેં મારિઅડેળ ॥

હે સખી, ભંગાણુ બે શત્રુના (સુલટો)માં પડ્યું (હોય), તો (તે) મારા પિયુને લીધે (જ); પણ ભંગાણુ બે આપણા (સુલટો)માં પડ્યું (હોય), તો તે (=મારો પિયુ) મરાયાને લીધે (જ).

૫૪ અમ્હહૂં હોંતઝૂં આગદો ॥

૭૯.

અમારી પાસેથી આવ્યો.

૫૫ અમ્હાસુ ઠિઅં ॥

૮૦.

અમારામાં રહેલું.

૫૬ મુહ-કવરિવંધ તહે સોહ ધરહિં નં મહ-જુજ્ઞ સસિ-શદુ કરહિં ।
૮૧. તહે સહિં કુરલ મમર-ઝલ તુલિઅ નં તિમિર-હિંભ છેહંતિ મિલિઅ ॥

તેનું મુખ અને વેણીબંધ (એવી) શોભા ધારણ કરે છે, જાણે ચંદ્ર ને રાહુ મધ્યયુદ્ધ કરી રહ્યા છે ! ભ્રમર-સમૂહ સાથે તુલના કરાય તેવી તેની વાંકડી લટો (એવી) શોભે છે, જાણે તિમિરનાં જાંઘાં મળીને ખેલી રહ્યાં છે !

૫૭ વપ્પીહા, 'પિડ પિડ' મળવિ કિત્તિડ રુઅહિ હયાસ ।
૮૨. તુહ જલિ, મહુ પુણુ વલ્લહૈ વિહું વિ ન પૂરિઅ આસ ॥

(હિ) બપૈયા, 'પીઠ', પીઠ' ('પિયુ, પિયુ') (એમ) બોલીને (તુ) કેટલું ડુએ છે ! હતાશ, તારી જળની બાબતમાં, તેમ મારી વાલમની બાબતમાં (એમ) બંનેયની આશ પૂરી ન થઈ.

૫૭ વપ્પીહા, કાઈ ચોહિંયેન નિગ્ધેન વાર-ઈ-વાર ।
૮૩. સાયરિ મરિઅઈ વિમલ-જલિ લહિં ન એક-ઈ ધાર ॥

બપૈયા, નિર્લજ્જ, વારે વારે બોલવાથી શો લાભ ? સાગર નિર્મળ જળે ભર્યો હોવા છતાં તને એકે ધાર મળવાની નથી.

૫૭ આઈહિં જન્મહિં, અણહિં વિ , ગોરિ સુ વિજિહિ કંતુ ।
૮૪. ગય-મત્તહિં ચત્તંકુસહિં જો અન્નિહૈ હસંતુ ॥

હિ ગૌરી, આ જન્મે તેમ જ અન્ય જન્મમાં (મને) એ વર દેજે, જે અંકુશને ન ગણકારતા એવા મત્ત ગળે સાથે હસતાં (=હસતો) લીડે.

૫૮ વલિ-અન્નત્થણિ મહુમહુણુ લહુઈહુઆ સો-ઈ ।
૮૫. જઈ ફેહુહુ વઝુત્તણહિં દેહુ, મ મગ્ગહુ કો-ઈ ॥

એવા (મહાન) વિષ્ણુને પણ બલિની (પાસે) અભ્યર્થના કરવામાં લઘુકં થવું પડ્યું. (એટલે) જો મહત્ત્વ ઇચ્છતા હો, (તો) (દાન) આપો, કોઈની પાસે માગો ના.

૫૯ વિહિ વિણડર, પીઢંતુ ગહ મં ધણિ કરહિ વિસાડ ।
૮૬. સંપદ્ કહ્લડ વેસ જિવં છુહ અગ્વહ વવસાડ ॥

વિધાતા ભલે વ્યાકુળ કરે. ગ્રહો ભલે પીડે. હે પ્રિયે,
વિષાદ કર મા. જો (માત્ર કોઈ) અનુકૂળ વ્યવસાય હોય, (તો)
સંપત્તિને (તો) વેશ્યાની જેમ ખેંચી લાવું.

૬૦ સ્વગ-વિસાહિહ જહિં લહહું પિઅ, તહિં દેસહિં જાહું । ✓
૮૭. રણ-દુન્નિકલે ભગાઈ વિણુ જુજે ન વલાહું ॥

(હે) પ્રિય, ખડગથી સાધેલું (=ખડગ વાપરીને પ્રાપ્ત થતી
વસ્તુ) જ્યાં આપણને મળે, તે દેશમાં જઈએ. રણસંગ્રામના દુકાળથી
આપણે (તો) ભાંગી પડ્યા, યુદ્ધ વિના આપણે નહીં પ્રતીએ.

૬૧ કુંજર સુમરિ મ સહ્લંહ સરલા સાસ મ મેલિ ।
૮૮. કવલ જિ પાવિય વિહિ-વસિણ તે ચરિ માણુ મ મેલિ ॥

(હે) કુંજર, સહૃદયોને સંભાર મા. લાંબા નિઃશ્વાસ
મૂક મા. વિધિવશ જે કોળિયા મળ્યા, તે ચર. માન મૂક મા.

૬૧ મમરા, ઇયુ વિ લિંવહ્લ કે-વિ દિઅહ્લડા વિલંહુ ।
૮૯. વળ-પત્તલુ છાયા-વહુલુ ફલ્લહ જામ કયંહુ । ✓

(હે) ભ્રમર, ઘણાં પત્રવાળો (=ઘટાદાર), ગાઠી છાયાવાળો
કદંબ ખીલે, ત્યાંસુધી કેટલાક દિવસ તો અહીં લીમડા પર
થોભી જા

૬૮ પ્રિય ઇવંહિ કરે સેલું કરિ છુહિહુ તુહું કરવાલુ । ✓
૯૦. જં કાવાલિય વપ્પુહા લેહિં અમગ્ગુ કવાલુ ॥

(હે) પ્રિય, હવે તું તલવાર છોડ, (ને) હાથમાં ભાલો
કર (=લે), જેથી બાપડા કાપાલિકો (=કાપાલિકોને) આખી
ખોપરી (તો) લે (=મળે).

૬૨ દિઅહા જંતિ જ્ઞડપ્પઢહિં પઢહિં મળોરહ પચ્છિ ।
 ૯૧. જં અચ્છદ્દે તં માણિઅઙ્ 'હોસઙ્' કરંતુ મ અચ્છિ ॥

/ દિવસો ઝટપટ વહી જાય છે, (ને) મનોરથ પાછા પડતા જાય છે. (તો) જે છે તે માણીએ; (=માણુ; ને) 'થશે, (થશે)' કરતો જેસી રહે મા.

૬૩ સંતા મોગ જુ પરિહરઙ્ તસુ કંતહો વલિકીસુ ।
 ૯૨. તસુ દઙ્વેણ વિ (?) મુંડિયડં જસુ સ્વલ્લિહ્ડં સીસુ ॥

છતા ભોગોને જે ત્યજે છે, તે (મારા) કાન્ત પર (હું) બલિકાન તરીકે અપાઈ જાઉં (=તેના પર વારી જાઉં, તેની બલિકારી). બાકી તો જેનું શીશ ટાલિયું છે, તેનું (તો) દૈવે પંણુ (?) દૈવે જ) મુંડેલું છે.

/ ૬૪-૧ અઙ્-તુંગત્તણુ જં થળહં સો છેઅર ન-હુ લાહુ ।
 ૯૩. સહિ જહ કેવં-ઙ્ તુહિ-વસેણ અહરિ પહુચ્ચઙ્ નાહુ ॥

સ્તનનું જે અતિતુંગત્વ(છે), તે મારા હાનિ(રૂપ છે), નહીં કે લાભ (રૂપ), (કેમ કે), સખી, (તેથી કરીને) નાથ ને હોઠ સુધી પહોંચે તો (તે) કેમચ કરીને, વિલંબે (જ) (પહોંચે).

૬૪-૨ બ્રુવહ સુહાસિડ કિં-પિ ॥
 ૯૪.

કોઈકે સુભાષિત બોલો.

૬૪-૨ ઇત્તહં બ્રોપ્પિણુ સત્તણિ ઠિહ્ પુણુ દૂસાસણુ બ્રોપ્પિ ।
 ૯૫. 'તો હવે જાણતુ એહો હરિ જહ મહુ અગ્ગઙ્ બ્રોપ્પિ ॥

એટલું બોલીને શકુનિ રહી ગયો. પછી હુઃશાસન આપણે બોલીને (રહી ગયો) - 'મારી આગળ બોલીને ને એ ભો રહે), તો હું જાણું કે એ (ખરો) હરિ.'

૬૪૦૩ વુઝાહ । વુઝોપિ । વુઝોપિણુ ॥
૯૬.

જાય છે. જઈને. જઈને.

૬૪૦૪ પ્રસસદિ ।
૯૭.

જુએ છે.

૬૪૦૫ પઢ ગૃણહેપિણુ વ્રતુ ॥
૯૮.

વ્રત લઈને લણુ.

૬૪૦૬ જિવં તિવં તિસ્વા લેવિ કર જઈ સસિ છોહિજ્જંતુ ।
૯૯. તો જઈ ગોરિદે મુહ-કમલિ સરિસિમ કા-વિ લહંતુ ॥

ગમે તેમ કરીને તીક્ષ્ણ કિરણો લઈ (લઈને, પછી) જો
શશીને છોલવામા આવ્યો હોત, તો (તે) જગતમાં ગોરીના
મુખકમળ સાથે કિંચિત્ અમાનતા પ્રાપ્ત કરત.

૬૪૦૭ ચૂડુહ્લુઝ ચુણીહોહસહ મુદ્ધિ, કવોલિ નિહિત્તિહ ।
૧૦૦. સાસાનલ-જાલ-જ્જલક્કિઅહ વાહ-સલિલ-સંસિત્તહ ॥

મુઘ્ધા, ગાલ નીચે (=ગાલે) રાખેલો (ને તેથી) નિઃશ્વાસાગ્નિની
આળથી તપી ગયેલો (અને) અશ્રુજળથી સીંચાયેલો (તારો)
ચૂડેલો ચૂરો બની જશે.

૬૪૦૮ અબ્બહવંચિહ વે પયઈં પેમ્મુ નિઅત્તઈં જાવં ।
૧૦૧. સન્વાસણ-રિહ-સંભવહો કર પરિઅત્તા તાવં ॥

(પ્રિયને) વળાવીને પ્રિયા જ્યાં જો પગલાં પાછી વળે
છે, ત્યાં (તો) ચંદ્રનાં કિરણ પ્રસરી વળ્યાં.

૬૪૯.૧૦ હિઅહ સુહુક્કહ ગોરહી ગયણિ ઘુહુક્કહ મેહુ ।
૧૦૨. વાસારત્તિ આસુઅહ વિસમા સંકહુ ઇહુ ॥

હૃદયમાં ગોરી (નો વિરહ) ખટકે છે, ગગનમાં મેઘ ગડગડે છે. વર્ષામાં (નીકળેલા) પ્રવાસીઓને આ સંકટ આકરું હોય છે.

૬૪૧૧ અમ્મિ પઓહર વજ્જમા નિચ્ચુ જે સંમુહ થંતિ ।
૧૦૩. મહુ કંતહો સમરંગણદ ગય-ઘઢ મજ્જિઝ જંતિ ॥

માડી, (મારા) સ્તન વજના છે, (કારણ કે તે) સદૈવ (મારા કાન્તની) સંમુખ રહે છે (=કાન્તનો સામનો કરે છે) —જ્યારે સમરાંગણમાં ગજઘટાઓ (પણ) મારા કાન્ત પાસેથી હારીને ભાગે છે.

૬૪૧૨ પુત્તે જાણં કવણુ ગુણુ અવગુણુ કવણુ મુણ ॥
૧૦૪. જા વપ્પીકી મુમ્હડી ચંપિજ્ઞ અવરેણ ॥

જ્યાંસુધી યાપીકી ભૂમિ ખીલ કોઈથી દળાવાય (=દળાયેલી રહે), ત્યાંસુધી, પુત્રના જનમ્યાથી શો લાલ, (તેમ) તેના મર્યાથી શી હાનિ ?

૬૪૧૩ તં તેત્તિઝ જલુ સાયગ્હો સો તેવહુ વિત્થાર ॥
૧૦૫. તિસહે નિવારણુ પહુ વિ ન-વિ પર ધુધ્ધુઅઙ અસારુ ॥

સાગરનું એટલું એ જળ, ને એવડો એ વિસ્તાર ! પણ યજ્ઞ માટે એ તરશનું નિવારણ (તેનાથી થતું) નથી. કેવળ નકામો (તે) ધૂધકાર કરે છે !

૬૫ જં હિદ્ધિઝં સોમ-ગ્ગહણુ અસહિં હસિઝ નિસંકુ ॥
૧૦૬. 'પિઅં માણુસ-વિચ્છોહ-ગરુ ગિલિ ગિલિ રાહુ મિયંકુ' ॥

ચંદ્રનું તે અહણ (થતું) જોયું એટલે અસતીઓ નિઃશંક તે હસી ઊઠી (અને ખેલી) : 'રાહુ-પ્રિયજનનો વિયોગ કરાવનાર દ્રને ગળી જા, ગળી જા !'

૬૫ અમ્મિણ સત્થવત્થેહિં સુવે ચિંતિજ્જહ માણુ ।
૧૦૭. પિણં દિદ્દે હલ્લોહલેણ કો વેઅહ અપ્પાણુ ॥

માડી, સ્વસ્થ દશાવાળા (હોય તે) માન(માં રહેવા)-
નો સુખેથી વિચાર કરે (=કરી શકે). (પણુ અહીં તો)
પ્રિયને જોતાં સાથે વ્યાકુળતામાં જાતવું લાન (જ) કેને રહે
છે ?

૬૫ સવ્વથુ કરેપ્પિણુ કધિદુ મહિં 'તસુ પર સમલહં જમ્મુ ।
૧૦૮. જાસુ ન ચાહ ન ચારહહિ ન-ય પમ્હુદ્ધ ધમ્મુ ॥

મેં શપથ લઈને કહ્યું (કે) જેની દાન(વૃત્તિ),
શૌર્યવૃત્તિ ને ધર્મ લુપ્ત નથી થયાં, તેનો જ માત્ર જન્મ સફળ છે.

૬૫ જહ કેવં-હ પાવીસુ તિહ અકિઆ કુદ્ધુ કરીસુ । ✓
૧૦૯. પાણિહ નવહ સરાવિ જિવં સંગે પદ્દસીસુ ॥

જો કેમેય (કરીને) પ્રિયને પામીશ, (તો) (કેઈએ) ન
કયું (હોય એવું) કૌતુક કરીશ : નવા શરાવમાં પાણીની જેમ
(હું મારા) સર્વાંગથી (જ) (પ્રિયમાં) પ્રવેશ કરીશ !

૬૫ હમ્મ કળિઆરુ પફલિહિહ કંચણ-કંતિ-પયાસુ ।
૧૧૦. મોરી-વચ્ચણ-વિણિહિહિહ નં સેવહ વણ-વાસુ ॥

જો, કરેણુ ખીલી (છે તે કેવી) સોનેરી કાંતિથી પ્રકાશે છે !
જાણે કે ગૌરીના વદનથી પરાજિત થઈને (એ) વનવાસ સેવી
રહી છે !

૬૬ કવ્વલુ । કમલુ । મવ્વર । મમર ॥
૧૧૧.

કમળ. બ્રમર.

૬૭ જહ મંગા પારક્કહા તો સહિ મજ્જુ પ્રિણ (જુઓ ૭૮).
૧૧૨.

૬૮ ત્રાસુ મહા-રિસિ એઝ મળઈ   ‘જઈ સુઈ-સત્થુ પમાણુ !
૧૧૩. માયહૈં ચલણ નવંતાહૈં   દિવે દિવે ગંગા-પ્હાણુ ॥’

મહુષિં વ્યાસ આમ કહે છે : જો શ્રુતિશાસ્ત્ર પ્રમાણરૂપ હોય, (તો) માતાઓનાં ચરણને નમનારાઓને માટે રોજ રોજ ગંગાસ્નાન.

૬૮ વાસેણ વિ મારહ-લંભિ વદ્ધ ।
૧૧૪.

વ્યાસે પણ ભારતરૂપી સ્તંભે ખાંધ્યા....

૬૯ અનહ કરંતહો, પુરિસહો આવઈ આવઈ ।
૧૧૫.

અવિવેક કરતા પુરુષ પર આપત્તિ આવે છે.

૬૯ વિવઈ । સંપઈ ।
૧૧૬.

વિપત્તિ. સંપત્તિ.

૭૦ ‘કેમ સંમપ્પહ દુદ્ધુ દિણુ કિધ રરણી હુહુ હોઈ’ ।
૧૧૭. નવવહુ-દંસણ-લાલસહ વહઈ મળોરહ સો-ઈ ॥

નવોઠાને જોવાની લાલસાવાળો તે ‘દુદ્ધ દિવસ કેમ પૂરો થાય ? રાત કેમ જલદી પડે ?’ (જોવા) મનોરથ સેવે છે.

૭૦ ઓ ગોરી-મુહ-નિહિજઅહ વહલિ લુક્કુ મિયંકુ ।
૧૧૮. અન્નુ-વિ જો પરિહવિય-તણુ સો કિવં મવંઈ નિસંકુ ॥

જો ! ગોરીના મુખ પાસે હારેલો ચંદ્ર વાદળમાં સંતાઈ ગયો ! અને જે શરીરથી પરાભવ પામ્યો હોય તે નિઃશંક ભમે (પણ) કેમ ?

૭૦ ‘વિંવાહરિ તણુ રચણ-વણુ કિહ ઠિહ સિરિ-આનંદ ।’
૧૧૯. ‘નિરુવમ-રસુ પિઈ પિઅવિ જણુ સેસહો દિણી મુદ્દ ॥’

‘શ્રી આનંદ, ણિંખાધર પર રહેલો નમણો દંતશ્ચત કેવો છે?’ ‘અનુપમ (અધર-)રસ પીને પ્રિયે ખાકીના પર બાણે કે મુદ્રા લગાવી (હીધી) !’

૭૦ મળ સહિ નિહુઅડ તેવં મહં જહ પિઠ દિઠું સ-દોસુ ।
૧૨૦. જેવં ન જાણહ મઘ્ઘ મળુ પક્ષાવઢિઅં તાસુ ॥

સખી, બે (મારે!) પ્રિયતમ અપરાધી (હિવાનું તે) બેયું હોય, (તો) મને (તે વાત) એવી છાની રીતે કહે કે જેથી તેનું પક્ષપાતી (એવું) મારું મન (તે) બાણી ન બાય.

૭૧ મહં મળિઅઝ વલિ-રાય તુહું કેહઝ મગણુ एहु ।
૧૨૧. જેહુ તેહુ ન-વિ હોઈ વઢ સહં નારાયણુ एहु ॥

બલિરાજ, મેં તને કહ્યુંને કે આ કેવો માગણુ છે ! મૂળે, જેવો તેવો નથી (એ). એ (તો) છે સ્વયં નારાયણુ !

૭૨ જહસો । તહસો । કહસો । અહસો ।
૧૨૨.

જેવો. તેવો. કેવો. આવો.

૭૩ જહ સો ઘઢદિ પ્રયાવદી કેથુ વિ લેગ્ગિણુ સિક્કુ ।
૧૨૩. જેથુ-વિ તેથુ-વિ एथુ જંગિ મળ તો તહિ સારિક્કુ ॥

કહે, બે એ પ્રજાપતિ આ જગતમાં ત્યાંત્યાંથી-(અરે) ક્યાંયથી પણ શિક્ષણ મેળવીને (કોઈ રૂપ) ઘડે, તેણે તેથી તે (અી)નું સામ્ય (સિદ્ધ થાય ખરું) ?

૭૩ જત્તુ ઠિદો । તત્તુ ઠિદો ।
૧૨૪.

જ્યાં રહેલો. ત્યાં રહેલો.

૭૫ જામ ન નિવડે કુંમ-ચડિ સીહ-ચવેહ-ચડક ।
૧૨૫. તામ સમત્તહ મયગલહ પડ પડ વજ્જહ ઢક ।

જ્યાં સુધી કુંભતટ પર સિંહની થપ્પડનો ફટકો નથી પડતો, ત્યાં સુધી (જ) સમસ્ત હાથીઓને પગલે પગલે ઢાલ વાગે છે.

૭૫ તિલહ તિલત્તણ તાઝ પર જાઝ ન નેહ ગલંતિ ।
૧૨૬. નેહિ પળટ્ટહ તે જિજ તિલ તિલ ફિટ્ટિવિલ હોંતિ ॥

તલનું તલપણું ત્યાં સુધી જ હોય છે, જ્યાં સુધી (તેમના) સ્નેહ (=પ્રેમ,તેલ) ગળી જતા નથી. સ્નેહ નષ્ટ થતાં તેના તે જ તલ, તલ ક્ષીટીને ‘ખલ’ (=ખોળ, શઠ) બને છે.

૭૫ જામહિં વિસમી કજ્જ-ગઢ જીવહ મજ્જે દહ ।
૧૨૭. તામહિં અચ્છહ ઇચર જણુ સુખણુ-વિ અંતર દેહ ॥

જેવી પ્રાણીઓ વચ્ચે વિષમ દશા આવે છે (=આવી પડે છે) તેવો (જ), ખીજું કોઈ માણસ તો સમજ્યા—સજ્જન પણુ અંતર રાખે છે (=રાખતો થઈ જાય છે) !

૭૬ જેવહુ અંતર રાવણ-રામહં, તેવહુ અંતર પટ્ટણ-ગામહં ॥
૧૨૮.

જેવડું રામ ને રાવણ વચ્ચે અંતર, એવડું (જ) નગર ને ગામ વચ્ચે અંતર.

૭૬ જેત્તલો । તેત્તલો ।
૧૨૯.

જેટલો. તેટલો.

૭૭ એવહુ અંતર । કેવહુ અંતર ।
૧૩૦.

એવડું અંતર. કેવડું અંતર ?

૭૭ એત્તલો । કેત્તલો ।

૧૩૧.

એટલો. કેટલો.

૭૮ તે મુગડા હરાવિઆ જે પરિવિટ્ટા તાહ્ ।
૧૩૨. અવરોપ્પરુ જોઅંતાહ્ સામિડ ગંજિડ જાહ્ ॥

પરસ્પરને જોતાં (=જોતા રહ્યા, ને) છતાં જેમના સ્વામીનો
પરાજય થયો, તેમને જે મગ પીરસ્યા હતા તે અક્ષણ (જ)
ગયા.

૮૧ મિસ્મો । સિસ્મો ।

૧૩૩.

ગ્રીષ્મ. શ્લેષ્મ.

૮૧ વસ્મ તે વિરલા કે-વિ નર જે સવ્વંગ-છહ્લ ।
૧૩૪. જે વંકા તે વંચયર જે ઉજ્જુઅ તે વહ્લ ॥

(હિ) બ્રહ્મન, જેઓ સર્વ પ્રકારે વિદગ્ધ હોય તેવા પુરુષો
ક્રોધક્રિ વિરલ (જ) હોય છે. (બાકી તો) જે વાંકા હોય તે ઠગારા
હોય, (ને) જે સીધા હોય તે બળદ હોય !

૮૨.૨ અન્ને તે દીહર લોઅણ, અન્નુ ત્તં મુઅ-જુઅહ્ ।
૧૩૫. અન્નુ સુ ઘણ-થણ-હારુ, ત્તં અન્નુ-જિ મુહ-કમલુ ॥

અન્નુ-જિ કેસ-કલાહુ, સુ અન્નુ જિ પ્રાઠ ત્રિહિ ।
જેણ નિઅમ્વિણિ ઘડિઅ, સ ગુણ-લાયણ્ણ-નિહિ ॥

અનેરાં છે એ દીર્ઘ લોચન; અનેરું છે એ ભુજયુગલ;
અનેરાં છે એ ધન સ્તનોનો ભાર; અનેરું જ છે એ મુખકમળ;
અનેરાં જ છે એ કેશકલાપ; (ને) જેણે એ ગુણ ને લાવ
નિધિ રૂપ નિતાંણિનીને ઘડી (તે) વિધાતા (પણ),
અનેરાં જ છે !

૮૨૨ પ્રાદ્ય મુણિહં-ચિ ભંતડી તે મણિઅહો ગગંતિ ।
૧૩૬. અશ્વઙ નિરામઙ પરમ-પઙ અજ્ઞુ-વિ લહ ન લહંતિ ॥

લાગે છે કે, મુનિઓને પણ બ્રાંતિ (જ) હોય છે (=મુનિઓ પણ બ્રાંતિમાં જ હોય છે). એટલે તો (તેઓ) મણુકા ગણે છે, ને હજી પણ અક્ષય ને નિરામય (એવા) પરમપદમાં લય પામતા નથી.

૮૨૨ અંસુ-જલે પ્રાદ્યમ્વ ગોરિઅહે સહિ ઉવ્વત્તા નયણ-સર ।
૧૩૭. તે સંમુહ સંપેસિઆ દેતિ તિરિચ્છી વત્ત પર ॥

સખી, લાગે છે કે ગોરીનાં નયન-શર અશ્રુજળથી ખરડાયાં છે. તેથી (તો સીધા) સામે મોકલ્યાં (છતાં તે) માત્ર આડી ચોટ દે છે (=તેમની માત્ર આડી ચોટ લાગે છે).

૮૨૨ 'એસી પિઠ રુસેસુ હુ' રુદ્ધી મહં અણુણે' । ✓
૧૩૮. પગ્ગિમ્વ એ મળોરહુદં દુઘ્ઠરુ દહ્ઠ કરેહ ॥

'પ્રિયતમ આવશે. હું' રિસાધશ. મને રિસાયેલીને (એ) મનાવશે'—ઘણું ખરું આવા (આવા) મનોરથ દુષ્ટ દયિત (દયિતા-ઓના મનમાં) કરે (=જન્માવે) છે. ✓

૮૨૩ વિરહાણલ-જાલ-કરાલિયઠ પહિઠ કો-વિ વુઢિવિ ઠિઅઠ ।
૧૩૯. અનુ સિસિર-કાલિ સીઅલ-જલહુ ધૂમુ કહંતિહુ ઉદિઠઅઠ ॥

વિરહાનળની જ્વાળાથી પીડાયેલો કેઈ પથિક (અહીં) ડૂબી (=ડૂબકી મારીને) રહ્યો (લાગે છે). નહીં તો શિશિરઋતુમાં (ને વળી) શીતળ જળમાંથી ધુમાડો ક્યાંથી ઊઠે ?

૮૨૪ મહુ કંતહો ગુદ્ઠ-ટ્ઠિઅહો કઠ ઝુપડા વલંતિ ।
૧૪૦. અહ રિઠ-રહિરે ઉલ્હવઙ અહ અપ્પણે, ન મંતિ ॥

મારે પ્રિયતમ ગોષ્ઠમાં હોય ને ઝૂંપડાં ક્યાંથી (—કેમ) બળે ? કાં તો તે (તેમને) શત્રુના લોહીથી આલવી નાળે, કાં તો પોતાના (લોહીથી)—(એમાં કેઈ) શંકા જ નથી.

૮૨૦૬ પ્રિય-સંગમિ કંઠ નિદ્રા પિઅહો પરોક્ષહો કેવં ✓

૧૪૧. મઢં વિલ્લિ-વિ વિન્નાસિઆ નિદ્ર ન ઇમ્વ ન તેવં ॥

પ્રિયના સંગમાં નિદ્રા ક્યાંથી (=કેવી) ? પ્રિય આંખથી દૂર હોય ત્યારે (પણ) કેવી ? મેં તો (તે) બંને (રીતે) શુભાવી-નિદ્રા ન આમ (કે) ન તેમ !

૮૨૦૮ કંતુ જુ સીહહો ઉવમિઅહ તં મહુ લંહિહ માણુ । ✓

૧૪૨. સીહુ નિરક્ષય ગય હણહ પિહ પય-રક્ષ-સમાણુ ॥

(મારા) પ્રિયતમને જે સિંહની ઉપમા અપાય છે, તેથી મારું અભિમાન ખંડિત (થાય છે. કેમ કે) સિંહ રક્ષક વિનાના ગળેને હણે છે, (જ્યારે) પ્રિયતમ તો પદાતિ રક્ષકો સહિત (ગળેને હણે છે).

૮૨૦૯ ચંચલુ જીવિહ ધ્રુવ મરણુ પિઅ રુસિજ્જહ કાઈં । ✓

૧૪૩. હોસઈ દિઅહા રુસણા દિવ્વઈં વરિસ-સયાઈં ॥

જીવિત અંત્રણ છે (ને) મરણુ નિશ્ચિત છે, (તો પછી) હે પ્રિયતમ શું કામ રૂસણું લે છે ? રૂસણાના દિવસ સેંકડો દિવ્ય વરસ (જેટલા લાંબા) બની જશે !

૮૨૧૦ માણિ પળદઠહ જહ ન તણુ તો દેસહા ચહ્જ્જ ।

૧૪૪. મા દુજ્જણ-કર-પલ્લવેહિં દંસિજ્જંતુ મમિજ્જ ॥

માનલાંગ થતાં બે શરીર ન ત્યજે, તો દેશ (તો) ત્યજ (જ) દેજે. (પણ) હજીનોના કરપલ્લવથી ચીંધાતો મા લમજે (=લમીશ મા).

૮૨૧૦ લોણુ વિલિજ્જહ પાણિણ અરિ લલ મેહ મ ગજુ ।

૧૪૫. તાલિહ મન્દ મ ધંપના ભેરી નિમ્મદ શવ્જ ॥

લવણ (લાવણ્ય) તો આણીથી ઓગળી જાય, રે દુષ્ટ મેઘ,
ગરજ મા (=ગર્જના ન કર). એ બળ્યું જૂં પડું ગળે છે (ને)
ગોરી આજ લીંબાય છે.

૮૨.૧૧ વિહવિ પળદૂઠઈ વંકુહડ રિદ્ધિહિં જળ-સામન્તુ ।
૧૪૬/ કિં-પિ મળાડં મહુ પિઅહો સસિ અણુહરઈ ન અન્તુ ॥
ગૈલવ નષ્ટ થતાં વાંકો, (ને) સમૃદ્ધિમાં સૌ લોકોના જેવો
—એમ (એક માત્ર) ચંદ્ર મારા પ્રિયતમને કાંઈક જરા મળતો
આવે છે, બીજો કોઈ નહીં.

૮૨.૧૨ કિર રાઈ ન પિઅઈ ન વિહવઈ ધસ્મિ ન વેચઈ રૂઅહડ ।
૧૪૭. ઇહ કિવણુ ન જાળઈ જહ જમહો રવણેણ પહુચ્ચઈ દૂઅહડ ॥
કહે છે કે કૃપણ નથી ખાતો, નથી પીતો, નથી રૂપિયો
(રોડો) ધર્મથી વાપરતો. આમાં (એટલું એ) નથી જાણતો કે
ક્યાંક ચમનો ફૂત એક ક્ષણમાં જ પહોંચી વળે (=વળશે).

૮૨.૧૩ અહવઈ ન સુ-વંસહ્ણં एह खोडि ।
૧૪૮. અથવા તો, કુલીનો માટે એ ખોડ નથી.

૮૨.૧૩ જાહજજઈ તહિં દેસહઈ લબ્ધઈ પિઅહો પવાંણુ ।
૧૪૯. જઈ આવઈ તો આણિયઈ અહવા તં જિ નિવાણુ ॥
તે દેશમાં જવું ભેઈએ (જ્યાં) પ્રિયના (હોવાનો)
પુરાવો મળે. જો (તો) આવે, તો (પાછો) આણીશું. નહીં તો,
એ જ (મારું) નિર્વાણ (=મારો અંત) !

૮૨.૧૪ જડ પવસંતેં ન સહું ગય ન મુઅ વિઓં તસ્સુ ।
૧૫૦. લજિજજઈ સંદેસહા દિતિહિં સુહય-જળસ્સુ ॥
ન તો પ્રવાસે ગયો (ત્યારે) તેની સાથે ગઈ, ન તો તેના વિયોગે
∴ (આથી) પ્રિયજન માટે સંદેશા દેતાં (અમને) લાજ આવે છે.

૮૨-૧૬ એત્તહે મેહ પિઅંતિ જહુ તેત્તહે વઢવાળહુ આવટ્ટહ ।

૧૫૧. પેક્કંજુ ગહીરિમ સાયરહો એક્ક-વિ કણિઅ નાહિં ઓહટ્ટહ ॥

આહીં મેઘ જળ પીએ છે, આહીં વડવાનળ વિનાશ કરે છે. (ને છતાં) સાગરની ગભીરતા (તો) જો ! એક કણી પણ એાછી થતી નથી !

૮૨-૧૯ જાહ મ જંતહ પલ્લવહ દેક્કલઉં કહ પય દેહ । ✓

૧૫૨. હિઅહ તિરિચ્છી હઉં જિ પર પ્રિહ ડંવરહું કરેહ ॥

હલે જાય, જતાને વસ્ત્રાંચલ પકડી ન રોકે. જોઉં છું (એ) કેટલાં ડગલાં દે છે (તે) ! હું જ (તેના) હૃદયમા આહી (રહેલી છું) : પ્રિયતમ (માત્ર) આડંબર (= ખાલી ચાળા) કરે છે.

૮૨-૨૦ હરિ નચ્ચાવિહ પંગળહ વિમ્મહ પાહિહ લોહ ।

૧૫૩. એવંહિં રાહ-પઓહરહું જં ભાવહ તં હોહ ॥

હરિને પ્રાંગણમાં નચાવ્યા, (ને એમ) લોકોને વિસ્મય પ્રમાડ્યો. હવે રાધાના પયોધરનું જે ધારે (= ધાયું હોય) તે થાઓ !

૮૨-૨૧ સાવ-મલોળી ગોરહી નવલી ક-વિ વિસ-ગંઠિ ।

૧૫૪. મહુ પચ્ચહિહ સો મરહ જાસુ ન લગગહ કંઠિ ॥

સર્વાંગસુંદર ગોરી કોઈ અનોળી (= અનોખા પ્રકારની) વિષયંચિ (= વચનાગ) છે. ઊલટું જેના કંઠે એ ન વળગે હ એ પ્રેમી મરે છે !

૮૨-૨૩, ૨૪ મહું વુત્તઉં તુહું ધુર ધરહિ કસરેહિં વિગુત્તાહું ।

૧૫૫. પહું વિણુ ધવલ ન ચહહ મરુ એવંહ વુન્નહ કાહું ॥

મેં કહ્યું ને, તું જ ધૂંસરી ઉપાડ - ગળિયા બળદોથી (અમે તો) વાજ આવી ગયા ! હે ધવલ (= વૃષભોત્તમ) તારા વિન લાર નહીં ચડે. (તું) અમસ્તો કાં ગિલ થઈ ગયો ?

૮૨-૨૬ એક કડાહ-વિ ન આવહિ અન્નુ વહિહુડ જાહિ ।
૧૫૬. મહિ મિત્તડા પ્રમાણિઅડ પહિ જેહડ સ્વલુ નાહિ ॥

એક તો કચારથી (= કેટલા સમયથી) આવતો નથી, ખીચું બહારી આવ્યો બાંધ છે. હે મિત્ર, મને ખતરી થઈ છે (કે) તારા જેવો દુષ્ટ (ખીલે કોઈ) નથી.

૮૨-૨૭ જિવં સુ-પુરિસ તિવં ઘંઘલઈ જિવં નહ તિવં વલણાઈ ।
૧૫૭. જિવં હુંગર તિવં કોટરઈ હિઆ વિસૂરહિ કાઈ ॥

જેમ સુપુરુષો (હોય છે), તેમ ઝઘડા (પણ હોય છે). જેમ નહીંઓ હોય છે, તેમ વળાકો (પણ હોય છે). જેમ હુંગર (હોય છે), તેમ કોટર (પણ હોય છે. તો) હે હૃદય, કાં ખિન્ન થાય છે ?

૮૨-૨૮ જે છહુડેવિણુ રગ્ગનિહિ અપ્પડં તડિ ઘહંતિ ।
૧૫૮. તહુ સંસહિ વિદ્વાલુ પર કુધિજ્જંત સમંતિ ॥

જેઓ રત્નનિધિ । = ૧. સમુદ્ર, ૨. રત્નનો ભાંડાર) છાંડીને પોતાની બાંધને કાંઠા પર ફેંકે છે, તે શંખોનો કેવળ વટાળ જ થાય છે : તેઓ ફૂંકાતા ભમે છે.

૮૨-૨૯ દિવેહિ વિદત્તહિ સ્વાહિ વઢ સંચિ મ એકકુ-વિ દ્રમ્મુ ।
૧૫૯. કો-વિ દ્રવકકડ સો પહિ જેણ સમપ્પહિ જમ્મુ ॥

મૂળ. દિવસનું રણેલું ખાઈ નાખ. એક પણ દ્રમ્મ સંધર મા. (કેમ કે અચાનક કોઈક) એવું સંકટ પડે છે, કે જેથી જીવન સમાપ્ત (જ) થઈ જાય છે !

૮૨-૩૧ એકમેકડં જહિ-વિ જોરદિ ।
૧૬૦. હરિ સુચ્છુ સઘ્વાચરેણ તો વિ દ્રેહિ જહિ કહિ-વિ રાહી ।
✓ કો સકલ રાચરેવિ દહ્મ નયણ નેહે પલુદ્ધા ॥

એકે કૃષ્ણ એકેએક (વસ્તુ)ને સારી રીતે અને પૂરા આદરથી બુઝે છે, તોપણ (તેની) દષ્ટિ (તો) બધાં કયાંય પણ રાધિકા (હોય, ત્યાં જ હોય છે). સ્નેહે વ્યાકુળ બનેલાં બધ્યાં નયનને કોણ ઢાંડી શકે ?

૮૨-૩૨ વિહર્વે કસ્સુ થિરત્તળઁ જોવ્વણિ કસ્સુ મરદ્દુ ।
૧૬૧. સો લેસલ્લહ પઠાવિઅઈ જો લગ્ગહ નિચ્ચદ્દે ॥

વૈભવની કોને સ્થિરતા હોય છે ? યૌવનનો કોને ગર્વ હોય છે ? (એટલે) એવો પત્ર પાઠવવો, જે ગાઠ (=ખરોખર ચોટી) બધ.

૮૨-૩૩ કહિં સસહર કહિં મચરહર કહિં વરિહિણુ કહિં મેહુ ।
૧૬૨. દૂર-ઠિઆહં-વિ સવ્વજળહં હોઈ અસલ્લહલ્લુ નેહુ ॥

કયાં ચંદ્ર ને કયાં સાગર ? કયાં મોર ને કયાં મેઘ ? સબ્બનો દૂર રહેલા હોય તો પણ તેમના વચ્ચે અસાધારણ સ્નેહ હોય છે.

૮૨-૩૪ કુંજરુ અન્નહં તરુઅર્હ કોલ્લેગ વલ્લઈ દત્થુ ।
૧૬૩. મણુ પુણુ એકહિં સલ્લદ્દેહિં જઈ પુચ્છહ પરમ્મત્થુ ॥

કુંજર બીજા તરુવરો (પર તો) કૌતુકથી સૂંઠ નાખે છે. પણ (તેનું) મન, જો ખરું પૂછો તો, એક સદ્વત્તીમાં જ છે.

૮૨-૩૫ લેહ્લહયં કયમ્મેહિં નિચ્છયં, કિં પયપહ ।
૧૬૪. અણુસ્તાહ મત્તાહ અમ્મે મા ચય સામિય ॥

શું કહો છો ? નિશ્ચે અમે તો (એ) રમત કરી હતી. સ્વામી, (તારી) ભક્ત ને અનુરક્ત એવી અમને ત્યજી ન દે.

૮૨-૩૬ સરિહિં સરેહિં ન સરવરેહિં ન-વે હજ્જાણ-વળેહિં ।
૧૬૫. દેસ રવળ્લા હોંતે વહ નિવસંતેહિં સુઅળેહિં ।

મૂર્ખા, દેશો રમણીય હોય છે તે ત્યાં વસતા મનનનોને
લીધે, નહીં કે નદીઓ ને તળાવોને, કે, સરોવરો ઉઘાનો ને
ને વનોને લીધે !

૮૨.૩૭ હિંઅઢા પઝેં એહુ બોલિઅહં મહુ અગગઈ સય-વાર ।

૧૬૬. 'ફુટિસુ પિંએ પવસંતે હૈ' મંડય ઢકરિ-સાર ॥

હે હૃદય, નિર્લજ્જ ! અદ્ભુત દઢતાવાળા ! તેં મારી
આગળ સો સો વાર એવું કહેલું કે પ્રિયતમ પ્રવાસે જતાં હું
ફૂટી જઈશ !

૮૨.૩૯ એક કુહુલી પંચહિં રુદી તહૈં પંચહૈં-વિ જુઅંજુઅ વુદ્ધી ।

૧૬૭. † વહિનુએ તં ઘરુ કહિ કિવં નંદડ જેથુ કુહુંવહં અપ્પણ-છંદહં ॥

એક મદૂલી ને પાંચ જણે રોકી, (ને) એ પાંચેની (=ખરચે)
(પાછી) જુદી જુદી બુદ્ધિ ! જાહેન, કહે, જ્યાં કુટુંબ (આખું)
પોતપોતાના છંદવાળું હોય, તે ઘર કેમ સુખી થાય ?

૮૨.૪૦ જો પુણુ મણિ-નિ સસખ્પસિહૂઅડ

૧૬૮. ચિંતઈ દેઈ ન દમ્મુ ન રૂઅડ ।

રજ્વસ-મમિરુ કરગુહાલિડ

ઘરહિં-જિ કોંહુ ગુણઈ સો નાલિડ ॥

રતિવિવશ (દશામાં) લમ્યા કરતો જે દોષ વ્યાકુળ બની,
(આપવાનું) મનમાં જ વિચારે-પણ દ્રમ્મ કે રૂપિયો આપે (ખરચે)
નહીં, તે મૂર્ખ ઘરમાં (રહીને જ) કરાચથી ઉલાળી લાલું
(વાપરવાનો) અભ્યાસ કરે છે.

૮૨.૪૨ ચલેહિં પ્રાંતેહિં લોઅણેહિં જે તહૈં દિટ્ઠા બાલિ ।

૧૬૯. તહિં મયરદ્વય-દઢવઢડ પઢઈ અપૂરઈ કાલિ ॥

હે બાળા, જ્યંચળ ને કરાચયુક્ત લોચનોથી જેમને તેં

જોયા, તેમના પર કામદેવનો છાપો અધૂરે કાળે (=અકાળે, કાચી વયમાં જ) પડે છે.

૮૨૪૪ ગયડ સુ કેસરિ, પિઅહુ જલુ નિચિંતઈ હેરિણાઈ ।
૧૭૦. જસુ કેરેઈ હુંકારડેઈ સુહહું પહંતિ તૃણાઈ ॥

હે હરણો, નિશ્ચિંત (થઈને) જળ પીઓ. જેના હુંકારે મોઢામાંથી તરણાં પડે (=પડતાં), તે કેસરી (તો) ચાલ્યો ગયો.

૮૨૪૫ સત્થાવત્થહ આલવણુ સાહુ-વિ લોડ કરેહ ।
૧૭૧. આદન્નહ મબ્મીસડી જો સજ્જણુ સો દેહ ॥

સ્વસ્થ અવસ્થાવાળા સાથે (તો) સૌ લોડ વાત કરે છે. (પણ) હુઃખીઓને અલયવચન (=આશ્વાસન) (તો) જે સજ્જન હોય તે (જ) આપે છે.

૮૨૪૬ જહ રચસિ જાહિદિઅઈ હિઅડા યુદ્ધ-સહાવ । ✓
૧૭૨. લોહેં કુટ્ટણણ જિવં ઘણા સહેસહ તાવ ॥

હે મુગ્ધ સ્વભાવવાળા હૃદય, જે જે દીકું તે સૌમાં જો (તું) રાચીશ (=રાચવા માંડીશ), (તો) બટકણાં લોઢાંની જેમ (તારે) ઘણા તાપ (=૧. તાપ, ૨. હુઃખ) સહેવા પડશે.

૮૨૪૭ મહ જાણિડ બુહીડીતુ હઉં પેમ્મ-ત્રહિ હુહુર-ત્તિ । ✓
૧૭૩. નવરિ અર્ચિતિઅ સંપડિઅ વિપ્પિઅ-નાવ ફહત્તિ ॥

મેં બાણ્યું કે હું પ્રેમના ધરામાં ઘળઘળ કરતી રૂળી જઈશ. ત્યાં તો ઓગિંતી (પ્રિયના) અપરાધરૂપ નૌકા બટ લઈને સાંપડી ગઈ!

૮૨૪૭ સ્વજહ નડ કસરકેહિં પિજ્જહ નડ ઘુટેહિં
૧૭૪. અંઈ હોઈ સુહચ્છડી પિઈ દિટ્ઠે નચ્ચે

‘કસરક’ ‘કસરક’ (=‘ખચ’ ‘ખચ’) ખવાતો નથી, કે ‘ઘટ’ ‘ઘટ’ પિવાતો નથી. પ્રિયતમને (ખાલી) એમ જ-(માત્ર) નયનો વડે જોયાથી (જ) સુખશાતા વળે છે.

૮૨.૪૮ અજ્ઞ-વિ નાહુ મહુ-જ્ઞિ ઘરિ સિદ્ધત્થા વંદેહ્ । ✓

૧૭૫. તાઉં-જિ વિરહુ ગવક્ષેહિં મક્કહ-ધુગિયહ દેહ્ ॥

હજી તો પતિ (મોરા) ઘરમાં જ મહાદેવજીને વંદે છે; (પણ) તૈટલામાં જ વિરહ ગવાણોમાંથી વાંદરચાળા કરી રહ્યો છે !

૮૨.૪૮ સિરિ જર-લંડી લોઅડી ગલિ મણિઅડા ન વીસ ।

૧૭૬. તો-વિ ગોટ્ઠડા કરાવિઆ મુદ્ધઈ ઉદ્ઠ-ત્રઈસ ॥

માથે (હતી) જરીપુરાણી લોખડી, (ને) ગળામાં (પૂરા) વીશ માણુકા (પણ) નહી, (ને) તોથે મુઘ્ધાએ ગોઘોને ખાસી ઊઠખેસ કરાવી !

૮૨.૪૯ અમ્મહિ પચ્છાયાવડા પિહ કલહિઅહ વિઆલિ ।

૧૭૭. ઘઈ વિવેરી વુદ્ધડી હોઈ વિનાસહો કાલિ ॥

માડી, (મને) યસ્તાવો (થાય છે કે) પ્રિયતમ સાથે સાંબળના (જ) અંધડો થયો. ખરે ! વિનાશકાળે બુદ્ધિ વિપરીત થાય છે.

૮૩ ઢોહ્લા ઇહ પરિહાસડી અઈ મળ, કવણહિં દેસિ । ✓

૧૭૮. હહં જ્ઞિજ્ઞહં તહ કેહિં પિઅ તુહું પુણુ અન્નહે રેસિ ॥

ઓ પ્રિયતમ, કહે (તો ખરો) આ રીત કયા દેશમાં (હોય છે) ?- હું તારે માટે ક્ષીણ થાઉં, ને તું ખીણ માટે !

૮૪ સુમરિજ્ઞહ તં વલ્લહહં જં વીસરહ મળાહં ।

૧૭૯. જહિં પુણુ સુમરણુ જાહ ગહ તહો નેહહો કઈ નાહં ॥ ✓

સંભારવાનું તો તે વહાલાને હોય જે જરાક (પણ) વીસ-રાય. પણ જ્યાં સંભારવાનું થયું તે સ્નેહ જ ગયો. તે સ્નેહનું ‘નામ (લેવું)’ ?

૮૫ જિર્નિમિદિઝ નાયગુ વસિકરહુ જસુ અદ્વિન્નઈ અન્નઈ ।

૧૮૦. મૂલિ વિણદંઠહ તુંવિણિહે અવસં સુકહિં પન્નઈ ॥

ખીબા જેને અધીન છે (તે) બિહુવેંદ્રિય (રૂપી) નાયકને (જ) વશ કરે. તું'બડીનું' મૂળ વિનષ્ટ થતાં (તેનાં) પાન અવશ્ય (=આપ મેળે જ) સુકાઈ જાય છે.

૮૬ એકસિ સીલ-કલંકિઅહ્ં દિજ્જહિં પચ્છિત્તાઈં ।

૧૮૧. જો પુણુ સંઘઈ અણુદિઅહુ તસુ પચ્છિત્તેં કાઈં ॥

એક વાર શીલ કલંકિત કયું' હોય તેમને પ્રાયશ્ચિત્તો અપાય. પણ જે રોજેરોજ (શીલ) ખંડિત કરે તેને પ્રાયશ્ચિત્ત (આપ્યે) શું (વળે) ?

૮૭ વિરહાણલ-જાલ-કરાલિઅઝ પહિંઝ પંથિ જં દિદ્ઠઝ ।

૧૮૨. તં મેલવિ સઘ્વહિં પંથિઅહિં સો-જિ કિઅઝ અગિદઠઝ ॥

વિરહાનલની જવાલાથી ખીડિત (કોઈ) પથિકને માર્ગમ જોયો એટલે સર્વ પથિકોએ મળીને તેને જ અંગીઠી (=સગડી) કર્યો.

૮૮ સામિ-પસાઝ સ-લજ્જુ પિઝ સીમા-સંધિહિં વાસુ ।

૧૮૩. પેલિલ્લવિ વાહુ-વલ્લહા (વલ્લહઝ) ઘણ મેલ્લહ નીસાસુ ॥

માલિકની કૃપા, શરમાળ પ્રિયતમ, સીમાડા લેગા થાય ત્યાં વસવાટ ને (પ્રિયતમનું) બાહુબળ—(આ) જોઈને પ્રિયો નિઃશ્વાસ મૂકે છે.

૮૯ પહિઆ દિદ્ઠી ગોરહી દિદ્ઠી મગ્ગુ નિઅંત । ✓

૧૮૪. અંપૂસાસેહિં કંચુઆ તિંતુઞ્વાણુ કરંત ।

‘પથિક, ગોરીને દીઠી ?’ ‘(હા) દીઠી—(તારી) વાટ જોતી (અને) આંસુ ને નિસાસાથી કંચવાને લીને ને સૂકો કરતી!’

૯૦ પિઝ આઈઝ સુઅ વત્તહી છુણિ કન્નહઈ પહ્દઠ ।

૧૮૫ તહો વિરહહો નાસંતઅઘે ધૂલિઆ-વિ ન દિદ્ઠ ॥

‘કસરક’ ‘કસરક’ (=‘ખચ’ ‘ખચ’) ખવાતો નથી, કે ‘ઘટ’ ‘ઘટ’ પિવાતો નથી. પ્રિયતમને (ખાલી) એમ જ-(માત્ર) નયને વડે જોયાથી (જ) સુખશાતા વળે છે.

૮૨.૪૮ અજ્ઞ-વિ નાહુ મહુ-જિજ ઘરિ સિદ્ધત્થા વંદેહ્ । ✓

૧૭૫. તાઉં-જિ વિરહુ ગવક્ષેહિં મક્કહ-ઘુગિષહ દેહ્ ॥

હુ તો પતિ (મારા) ઘરમાં જ મહાદેવજીને વંદે છે; (પણ) તૈટલામાં જ વિરહ ગવાક્ષોમાંથી વાંદરચાળા કરી રહ્યો છે !

૮૨.૪૮ સિરિ જર-લુંડી લોઅડી ગલિ મણિઅડા ન વીસ ।

૧૭૬. તો-વિ ગોદૂઠડા કરાવિઆ મુદ્ધે ઉદઠ-ચઈસ ॥

માથે (હતી) જરીપુરાણી લોખડી, (ને) ગળામાં (પૂરા) વીસ મણુકા (પણ) નહી, (ને) તોયે મુઘ્ધાએ ગોણોને ખાસી ઊઠ્યેસ કરાવી !

૮૨.૪૯ અમ્મહિ પચ્છાયાવડા પિહ કલહિઅહ વિઆલિ ।

૧૭૭. ઘઈ વિવેરી વુલ્લહી હોહ વિનાસહો કાલિ ॥

માડી, (મને) પસ્તાવો (થાય છે કે) પ્રિયતમ સાથે સાંજના (જ) અંધડો થયો. ખરે ! વિનાશકાળે બુદ્ધિ વિપરીત થાય છે.

૮૩ ઢોલા ણહ પરિહાસડી અહ મળ, કવળહિં દેસિ । ✓

૧૭૮. હઉં ક્લિબઉં તહ કેહિં પિઅ તુહું પુણુ અન્નહે રેસિ ॥

ઓ પ્રિયતમ, કહે (તો ખરે) આ રીત કયા દેશમાં (હોય રહે)?- હું તારે માટે ક્ષીણ થાઉં, ને તું ખીણ માટે !

સુમરિજ્જહ તં વલ્લહઉં જં વીસરહ મળાઉં ।

૭૭. હિં પુણુ સુમરણુ બાહ ગહ તહો નેહહો કઈ નાઉં ॥ ✓

૭૮. અતિ. સારવાનું તો તે વહાલાને હોય જે જરાક (પણ) વીસ-જ્યાં સંભારવાનું થયું તે સ્નેહ જ ગયો. તે સ્નેહનું પર(લેવું) ?

૮૫ બિઝિમદિડ નાયગુ વસિકરહુ જસુ અદ્વિન્નઈ અન્નઈ ।

૧૮૦. મૂલિ વિળદ્ઠઈ તુવિળિદે અવસ સુક્કઈ પન્તઈ ॥

ખીળા જેને અધીન છે (તે) જિહ્વેન્દ્રિય (ફી) નાયકને (જ) વશ કરે. તુંખડીતું મૂળ વિનષ્ટ થતાં (તેનાં) પાન અવશ્ય (=આપ મેળે જ) સુકાઈ જાય છે.

૮૬ એક્કસિ સીલ-કલંકિઅહ્ દિજ્જહિં પચ્છિત્તાઈ ।

૧૮૧. જો પુણુ સંઘઈ અણુદિઅહુ તસુ પચ્છિત્તે કાઈ ॥

એક વાર શીલ કલંકિત કયું હોય તેમને પ્રાયશ્ચિત્તો અપાય. પણ જે રોજેરોજ (શીલ) ખંડિત કરે તેને પ્રાયશ્ચિત્ત (આપ્યે) શું (વળે) ?

૮૭ વિરહાણલ-જાલ-કરાલિઅહ પહિંડ પંથિ જં દિદ્ઠહ ।

૧૮૨. તં મેલવિ સન્નહિં પંથિઅહિં સો-જિ કિઅહ અગિદ્ઠહ ॥

વિરહાનલની જવાલાથી ખીડિત (કોઈ) પથિકને માર્ગમાં ભેળો એટલે સર્વ પથિકોએ મળીને તેને જ અંગીઠી (=સગડી) કર્યો!

૮૮ સામિ-પસાહ સ-લજ્જુ પિહ સીમા-સંધિહિં વાસુ ।

૧૮૩. પેલિલવિ વાહુ-વલ્લહા (વલ્લહહ) ઘળ મેહહ નીસાસુ ॥

માલિકની કૃપા, શરમાળ પ્રિયતમ, સીમાડા લેગા થાય ત્યાં વસવાટ ને (પ્રિયતમનું) બાહુબળ—(આ) ભેદને પ્રિયાં નિઃશ્વાસ મૂકે છે.

૮૯ પહિઆ દિદ્ઠી ગોરહી દિદ્ઠી મગ્ગુ નિઅંત । ✓

૧૮૪. અપૂસાસેહિં કંચુઆ તિત્તુવ્વાણુ કરંત । „મહા-

‘પથિક, ગોરીને દીઠી ?’ ‘(હા) દીઠી—(તારી) (=મોક્ષ) (અને) આંસુ ને નિસાસાથી કંચવાને લીનો ને

૯૦ પિહ આહહ સુઅ વત્તહી ઘ્ણિ કન્નહહ પહ્હાહ ।

૧૮૫ તહો વિરહહો નાસંતઅહો ધૂલહિઆન્નિ જાહ ॥

‘કસરક’ ‘કસરક’ (=‘ળચ’ ‘ળચ’) ખવાતો નથી, કે ‘ઘટ’ ‘ઘટ’ પિવાતો નથી. પ્રિયતમને (ખાલી) એમ જ-(માત્ર) નયનો વડે જોયાથી (જ) સુખશાતા વળે છે.

૮૨૪૮ અજ્ઞ-જિ નાહુ મહુ-જ્જિ ઘરિ સિદ્ધત્થા વંદેહી । ✓

૧૭૫. તાઉં-જિ વિરહુ ગવક્ષેહિં મક્કહ-ધુગ્ધિય હેહી ॥

હજી તો પતિ (મારા) ઘરમાં જ મહાદેવજીને વંદે છે; (પણ) તૈટલામાં જ વિરહ ગવાક્ષોમાંથી વાંદરચાળા કરી રહ્યો છે !

૮૨૪૯ સિરિ જર-લંડી લોઅડી ગલિ મણિઅડા ન વીસ ।

૧૭૬. તો-વિ ગોટ્ઠડા કરાવિઆ મુદ્ધે ઉદ્ઠ-વર્હસ ॥ ૧

માથે (હતી) જરીપુરાણી લોખડી, (ને) ગળામાં (પૂરા) વીશ મણકા (પણ) નહી, (ને) તોયે મુગ્ધાએ ગોષ્ઠોને ખાસી ઊઠ્યેસ કરાવી !

૮૨૪૯ અમ્મહિ પચ્છાયાવડા પિહ કલહિઅહ વિઆલિ ।

૧૭૭. ઘઈં વિવેરેરી બુદ્ધડી હોહ વિનાસહો કાલિ ॥ ૧

માડી, (મને) યસ્તાવો (થાય છે કે) પ્રિયતમ સાથે સાંજના (જ) અંધડો થયો. ખરે ! વિનાશકાળે બુદ્ધિ વિપરીત થાય છે.

૮૩ ઢોહ્લા યહ પરિહાસડી અહ મળ, કવળહિં દેસિ । ✓

૧૭૮. હઉં જ્ઞિજ્ઞઉં તહ કેહિં પિઅ તુહું પુણુ અન્નદે રેસિ ॥

ઓ પ્રિયતમ, કહે (તો ખરે) આ રીત કયા દેશમાં (હોય છે) ?- હું તારે માટે ક્ષીણ થાઉં, ને તું બીજી માટે !

૮૪ સુમરિજ્ઞહિં તં વલ્લહઉં જં વીસરહ મળાઉં ।

૧૭૯. જહિં પુણુ સુમરણુ જાહ ગહ તહો નેહહો કરૂં નાઉં ॥ ✓

સંજ્ઞા 'જ' તો તે વહાલાને હોય જે જરાક (પણ) વીસ-ભારવાતું થયું તે સ્નેહ જ ગયો. તે સ્નેહતું

૮૫. ત્રિદિપદિત નાયગુ વસિકરહુ જસુ અદ્વિન્નઈ અન્નઈ ।

૧૮૦. મૂલ વિણદટહ તુંવિણિહે અવસ સુકાઈ પન્તઈ ॥

ખીલ જેને અધીન છે (તે) જિહ્વે દ્રિય (રૂપી) નાયકને (જ) વશ કરે. તું બીડીનું મૂળ વિનંટ થતાં (તેનાં) પાન અવશ્ય (=આપ મેળે જ) સુકાઈ જાય છે.

૮૬. દ્વક્કસિ સીલ-કલંકિઅહ્ં વિજ્જહિં પચ્છિત્તાઈ ।

૧૮૧. જો પુણુ સંદઈ અણુદિઅહુ તણુ પચ્છતે કાઈ ॥

એક વાર શીલ કલંકિત કયું હોય તેમને પ્રાયશ્ચિત્તો અપાય. પણ જે રોજેરોજ (શીલ) ખંડિત કરે તેને પ્રાયશ્ચિત્ત (આપ્યે) શું (વળે) ?

૮૭. વિરહાળ-જાલ-કરાલિઅર પહિર પંથિ જં દિદટહ ।

૧૮૨. તં મેલવિ સન્નવહિં પંથિઅહિં સો-જિ કિઅર અગિદટહ ॥

વિરહાનલની જવાલાથી પીડિત (કોઈ) પથિકને માર્ગમાં લેયો એટલે સર્વ પથિકોએ મળીને તેને જ અંગીઠી (=સગડી) કર્યો ॥

૮૮. સામિ-પસાર સ-લજ્જ પિર સીમા-સંધિહિં વાસુ ।

૧૮૩. પેલિઅવિ વાહુ-વલ્લહા (વલ્લહર) ઘણ મેલઈ નીસાસુ ॥

માલિકની કૃપા, શરમાળ પ્રિયતમ, સીમાડા ભેગા થાય ત્યાં વસવાટ ને (પ્રિયતમનું) બાહુબળ—(આ) ભેદને પ્રિયો નિઃશ્વાસ મૂકે છે.

૮૯. પહિઆ દિદટી ગોરડી

દિદટી મગ્ગુ નિઅત ।

૧૮૪. અંપૂસાસેહિં કંચુઆ

તિંતુવ્વાણુ કરંત ।

‘પથિક, ગોરીને દીઠી ?’ (હા) દીઠી—(તાડી) (અને) આંસુ ને નિસાસાથી કંચવાને લીને ને ૧. મહા- (=મોક્ષ)

૯૦. વિર આરુ સુઅ વત્તહી

શુણિ કન્નદઈ પદ્દહાઈ ।

૧૮૫. તહો વિરહો નાસંતઅહો

પોતાના ધનનું દાન કરવું હુકર છે. તપ કરવાનું સૂઝતું નથી. એમ ને એમ સુખ લોગવવાનું મન છે, પણ લોગવ્યું જતું નથી.

૯૭ જેષ્ઠિ ચણ્ઘિણુ સચલ ધર લેવિણુ તત્ત પાલેવિ ।
૧૯૬. વિણુ સંતે તિત્થેસરેણ કો સક્કહ મુવણે-વિ ॥

(એક) શાંતિનાથ તીર્થ'કર વિના જગતભરમાં કેાણુ (એવો છે જે) સકળ પૃથ્વીને જીતી લઈ (ને પછી) ત્યજી દઈ શકે છે, (ને) તપ (કરવાનું) સ્વીકારી ને પાળી શકે છે ?

૯૮ ગંપિણુ વાણારસિહિં નર અહ્ ઉજ્જેણિહિં ગંપિ ।
૧૯૭. મુઆ પરાવહિં પરમ-પત્ત દિવ્વંતરહિં મ જંપિ ॥

લોકો વારાણસી જઈને અથવા ઉજ્જયિની જઈને મરવા-થી પરમપદ પામે છે. (એટલે) બીજાં તીર્થોની વાત ન કર.

૯૯ ગંગ ગમેષ્ઠિણુ જો મુઅહ્ જો મિવ-તિત્થુ ગમેષ્ઠિ ।
૧૯૮. કીલ્લિ તિવસાવાસ-ગત્ત સો જમ-લોડ જિણેષ્ઠિ ॥

જે ગંગા (કાંઠે) જઈને કે શિવને તીર્થ જઈને મરે છે, તે જમલોકને જીતીને દેવલોકમાં કીડા કરે છે.

૯૯ હત્થિ મારણત્ત લોડ વોહ્ણત્ત ।
૧૯૯. પહ્હુ વજ્જણત્ત સુણહ્હુ મસણત્ત ॥

હાથી મારકણો, લોક બોલકણો, પટલ વાગવાની ટેવવાળો (ને) કૂતરો ભસવાની ટેવવાળો.

૧૦૦. રત્તિ-અત્થમણિ સમારલેણ કંઠિ વિઙ્ગણુ ન છિણ્ણુ ।
૨૦૦. ચક્કે સ્વંહુ મુણાલિઅહે નત્ત જીવમ્મલુ દિણ્ણુ ॥

સૂરજ આથમતાં વ્યાકુળ ચક્રવાકે કમળતંતુનો ટુકડો કંઠમાં (=મોંમાં) મૂક્યો પણ તોડ્યો નહીં—જાણે કે જીવ આગળિયો દીધો !

૧૦૦ વલયાવલિ-તિવહન-ભણ ધન સદ્-ચમુજ જાઈ ।
૨૦૧- વલ્લહ-વિરહ-મહાવહનો થાહ ગવેસઈ નાઈ ॥

વલયો નીચે પડવાની બીકે નાચિકા ભંચા હાથ રાખીને
બાંધ છે — બાણે કે (તે) વાલમના વિરહરૂપી મોટા ધરાને
તાગ તપાસી (=લઈ) રહી છે !

૧૦૦ પેક્ષેત્રિણુ મુહુ જિજ્ઞાસુ દીહર-નયણ-સલોણ ।
૨૦૨. નાવઈ ગુરુ-મચ્છર-મરિડ જલણિ પવીસઈ લોણ ॥

જિજ્ઞાસુ વિશાળ નયનોને લઈને સલવણ (=સલૂણ)
(એવું) મુખ જોઈને બહુ મત્સરથી ભરેલું લવણ અગ્નિમાં
પ્રવેશે છે.

૧૦૦ ચંપય-કુસુમહો મજ્જિ સહિ ભસલુ પડ્ઠઠ ।
૨૦૩. સોહઈ ઇંદણીલુ જણિ કણઈ વડ્ઠઠ ॥

સખી, અંપાના ફૂલમાં પેઠેલો ભ્રમર સોનામાં બેઠેલા
(=બેસાડેલા) ઇન્દ્રનીલ જેવો શોભે છે.

૧૦૧ અન્મા લગ્ના હુંગરેહિં પહિડ રડતડ જાઈ ।
૨૦૪. જો એહા મિરિ-મિલણ-મણુ સો કિ ધનંદ ધણાઈ ॥

વાદળ હુંગરને વળગ્યાં. પથિક રડતો (રડતો) બાંધ છે :
જે આવા હુંગરને ગળવા ઇચ્છે છે તે પ્રિયાનું શું રક્ષણ કરે
(=કરવાનો હતો) ?

૧૦૧ પાઈ ત્રિભંગી અંત્રડી સિરુ લહસિડ સંવસુ ।
૨૦૫. તો-વિ કટારઈ હૃત્યડડ વલિકિજ્જડ કંતારુ ॥

આંતરડું પગે વળગ્યું છે, શિર સ્કંધ પર ઢળી ગયું છે
(પણ) તોયે હાથ (તો) કટારીની ઉપર (જ) છે : (આવા)
પર હું બલિદાનરૂપે અ. (=વારી બાંધ) છું.

૧૦૧ સિરિ ચઢિઆ યંતિ પ્ફલઈં પુણુ ઢાલઈં મોઢંતિ ।
૨૦૬. તો-વિ મહદ્દુષ્ઠ સડળાઈં અવરાહિત ન કરંતિ ॥

માથે ચડીને ડૂળ ખાય છે, (ને) ડાળીઓ તોડે છે - તો-
 થે મહાન વૃક્ષો પક્ષીઓને શિક્ષા કરતા નથી.

૧૦૨ ય્વણુ કંઠિ પાલંબુ કિદુ રદિયેં ત્રિહિદુ ય્વણુ મુંડમાલિયેં ।
૨૦૭. જં પળણ તં નમહુ કુસુમ-દામ-ક્રોદંદુ કામહો ॥

જેને પ્રેમથી રતિએ પળમાં શીશ પર શેખરરૂપ બનાવ્યું,
 પળમાં કંઠે પ્રાલંબરૂપ કર્યું, (તો) પળમાં મુંડમાલિકારૂપે
 રાખ્યું, તે કામદેવના પુષ્પમાળાના ધનુષ્યને પ્રણામ કરે.

ટિપ્પણ

પ્રાસ્તાવિક

હિમચંદ્રે રચેલું અપભ્રંશનું વ્યાકરણ એક સ્વતંત્ર ને સ્વયંપર્યાપ્ત રચનારૂપે નથી. અપભ્રંશ એ પ્રાકૃતનો જ એક પ્રકાર હોવાથી હિમચંદ્રનું અપભ્રંશ વ્યાકરણ તેના પ્રાકૃત વ્યાકરણનો જ એક ભાગ છે, અને એ પ્રાકૃત વ્યાકરણ પણ તેના સંસ્કૃત વ્યાકરણનો જ એક અંશ છે; હિમચંદ્રના એ બહુત વ્યાકરણનું નામ 'સિદ્ધહિમશબ્દાનુશાસન' કે ટૂંકમાં 'સિદ્ધહિમ.' 'સિદ્ધહિમ'ના આઠ અધ્યાયમાંથી પહેલા સાતમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણ છે, આઠમામાં પ્રાકૃત વ્યાકરણ. પ્રાકૃત અધ્યાયમાં અપભ્રંશસંહિત છ પ્રાકૃતોનું પ્રતિપાદન નીચેની યોજના પ્રમાણે થયું છે :

પહેલો, બીજો તથા ત્રીજો પાદ : વ્યાપક પ્રાકૃત કે મહારાષ્ટ્રી.

ચોથો પાદ સૂત્ર ૧-૨૫૯ : સંસ્કૃત ધાતુઓને સ્થાને

પ્રાકૃતમાં વપરાતા ધાતુઓ

—એટલે કે ધાત્વાદેશો.

”	”	૨૬૦-૨૮૬ : શૌરસેની
”	”	૨૮૭-૩૦૨ : માગધી
”	”	૩૦૩-૩૨૪ : પૈશાચી
”	”	૩૨૫-૩૨૮ : ચૂલિકા-પૈશાચી
”	”	૩૨૯-૪૪૬ : અપભ્રંશ
”	”	૪૪૭-૪૪૮ : પ્રાકૃતો વિશે સર્વ-સામાન્ય

આમ અપભ્રંશના વ્યાકરણે 'સિદ્ધહિમ'ના આઠ અધ્યાયમાં પહેલા અધ્યાયના ચોથા, પાંચમો, છઠ્ઠો, સાતમો, આઠમો, નવમો અને દસમો અંશ રોક્યો છે.

પાઠનાં કુલ ૪૪૮ સૂત્રોમાંથી અપભ્રંશને કાળે ૧૧૮ સૂત્રો આવ્યાં છે.

વરરુચિથી લઈને માર્ક"કે અપ્યય દીક્ષિત સુધીના બધાએ પ્રાકૃત વ્યાકરણકારો પ્રાકૃતોનું સ્વતંત્ર, અન્યનિરપેક્ષ દૃષ્ટિએ પ્રતિપાદન નથી કરતા. પહેલાં તો સંસ્કૃતની તુલનાએ પ્રાકૃતનાં સ્થાન અને પ્રતિષ્ઠા ઘણાં નીચાં હતાં, અને એમાં સુધારો થતો ગયો ત્યારે પણ પ્રાકૃતોનો સાહિત્ય ને શિષ્ટ વ્યવહારમાં મર્યાદિત વપરાશ જ હતો, એટલે પ્રાકૃતના અભ્યાસનું એવું કોઈ મહત્ત્વ ન હતું. આથી જેમ સંસ્કૃતનું સ્વતંત્ર રીતે તેના તત્કાલીન સ્વરૂપનાં સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ ને પૃથક્કરણને આધારે વ્યાકરણ રચાયું, તે જ પદ્ધતિએ કે તેવી નિષ્ઠાથી પ્રાકૃતનું વ્યાકરણ રચાવાની શક્યતા ન હતી. વસ્તુતઃ, સંસ્કૃત જાણનાર સાહિત્યપ્રિય સંસ્કારી શિષ્ટવર્ગને પ્રાકૃતમાં સાહિત્યરચના કરવી હોય તો તેમણે સંસ્કૃતમાં શા શા ફેરફાર કરવા જેથી સંસ્કૃત ઉપરથી પ્રાકૃત બનાવી શકાય - સુખ્યત્વે એ દષ્ટિએ જ પ્રાકૃત વ્યાકરણનિયમો ઘડાતા. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સંસ્કૃતને પ્રકૃતિ માની, તેનાં ઉચ્ચારણોમાં, વ્યાકરણતંત્રમાં તેમ જ શબ્દભંડોળમાં થયેલા વિકારોરૂપે જ પ્રાકૃતો જોવામાં આવતી. અને પરંપરાગત પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં એવા વિકારોની જે નોંધ હોય છે તે સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ દ્વારા તારવેલી વિગતોની વ્યવસ્થિત ગોઠવણી કરીને, કે ભાષાનું સ્વરૂપ અને હાઈ સમજવાના આશયથી નહીં, પણ તરત નજરે ચડે તેવા પચીશપચાસ વિકારો ને ભેદક લક્ષણોની એક નોંધપોથી રજૂ કરવાના આશયથી આપી હોય છે.

આ પરંપરાગત પદ્ધતિને અનુસરીને હેમચંદ્રે પણ સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃત કેમ બનાવવો તેના નિયમો આપી, તે પછી એ ઉપરાંત બીજા જે કેટલાક વિશિષ્ટ નિયમો લાગુ પાડવાથી

શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, અપભ્રંશ વગેરે સિદ્ધ થાય છે, તેની નોંધ આપી છે. આટલા વિવરણ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે હિમચંદ્રનાં અપભ્રંશસૂત્રોમાં અથવા તો બીજા કોઈ પણ પ્રાચીન પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં શાસ્ત્રીય ધોરણ પ્રમાણેનું સૂક્ષ્મદર્શી વ્યાકરણ નહીં, પણ થોડીક, તરત જ પકડાઈ આવે તેવી લાક્ષણિકતાઓની ઉપરટપકેની નોંધ જ મળે. આમ સિદ્ધહિમનો માહારાષ્ટ્રીવિભાગ તેના સંસ્કૃત વ્યાકરણના પરિશિષ્ટ કે પુરવણી જેવો છે, તો અપભ્રંશસહિત ઇતર પ્રાકૃતોને લગતા વિભાગો માહારાષ્ટ્રીવિભાગનાં પરિશિષ્ટ કે પુરવણી જેવા છે. જોઈ શકાશે કે અપભ્રંશવિભાગના અભ્યાસીને આગલો માહારાષ્ટ્રીવિભાગ જાણવો એ અનિવાર્ય છે.

સંસ્કૃતની જેમ પ્રાકૃતવિભાગ પણ સંસ્કૃત ભાષામાં અને સૂત્રશૈલીમાં રચેલો છે. સૂત્રોમાં તો જૂળ જ સંક્ષિપ્તતા અને પારિભાષિક સંજ્ઞાઓનો પ્રયોગ હોય. આથી સૂત્રોનો અર્થ ઘટાવવા વિશિષ્ટ નિયમો આપવામાં આવે છે. આ નિયમોઅને પરિભાષા સંસ્કૃતવિભાગમાં આપેલાં છે. અપભ્રંશવિભાગનાં સૂત્રો સમજવા માટે એ નિયમો ને પરિભાષામાંથી કેટલુંક જાણી લીધા વિના ચાલે તેમ નથી. સૂત્રોને સમજાવવા હિમચંદ્રે પોતે ‘પ્રકાશિકા’ નામક સંસ્કૃત વૃત્તિ રચેલી છે અને તેમાં તેમણે સૂત્રમાં ગૂંથેલા નિયમોનાં અપભ્રંશ ઉદાહરણો પણ આપ્યાં છે.

અપભ્રંશના ૩૨૯થી ૪૪૬ સૂત્રોનું વિષયવાર પૃથક્કરણ આ પ્રમાણે કરી શકાય :

સ્વરવ્યંજનોના વિકાર કે ધ્વનિપ્રક્રિયા—સૂત્ર ૩૨૮, ૩૯૬થી ૪૦૦, ૪૧૦થી ૪૧૨.

નામિક રૂપાળ્યાન — સૂત્ર ૩૩૦થી ૩૫૪.

સામાન્ય — ૩૩૦, ૩૪૪થી ૩૪૬.

અકારાંત પુલિંગ	— ૩૩૨થી ૩૩૬, ૩૪૨, ૩૪૭.
ઈકારાંત-ઉકારાંત ,,	— ૩૪૦, ૩૪૧, ૩૪૩.
શ્રીલિંગ	— ૩૪૮થી ૩૫૨.
નપુંસકલિંગ	— ૩૫૩, ૩૫૪.
સાર્વનામિક-	
રૂપાખ્યાન	— ૩૫૫થી ૩૮૧.
આખ્યાતિક-	
રૂપાખ્યાન	— ૩૮૨થી ૩૮૬.
ધાત્વાદેશ	— ૩૯૦થી ૩૯૫.
અવ્યય	— ૪૦૧, ૪૦૪થી ૪૦૬, ૪૧૪થી ૪૨૦, ૪૨૪થી ૪૨૮, ૪૩૬, ૪૪૪.
ઈતર આદેશો	— ૪૦૨, ૪૦૩, ૪૦૭થી ૪૦૯, ૪૧૩, ૪૨૧-૪૨૩, ૪૩૪, ૪૩૫.
તદ્વિત પ્રત્યયો	— ૪૨૯થી ૪૩૩, ૪૩૭.
કૃત્ પ્રત્યયો	— ૪૩૮થી ૪૪૩.
લિંગ	— ૪૪૫.
સામાન્ય સ્વરૂપ	— ૪૪૬.

આ નિરૂપણક્રમ કેટલેક અંશે દેખીતો જ તર્કવિરુદ્ધ છે, ને તેમાં સૂત્રોની બંને તેટલી કરકસર કરવી એ એક કારણ છે.

આ પૃથક્કરણ ઉપરથી પણ ભેદ શકાશે કે પ્રાકૃતથી જે બાબતમાં અપભ્રંશ બુદ્ધિ પડતી હોવાનું તરત જ દેખાઈ આવે, તેવી બાબતોની અહીં હિમચંદ્રે ઠીકઠીક અવ્યવસ્થિત એવી એક યાદી બનાવી છે.

નિ. ૧. એક સ્વરને સ્થાને બીજા સ્વરો:

અહીં ઘણી વાર મૂળના સ્વરને સ્થાને અપભ્રંશમાં કોઈ

પણ બીજો સ્વર આવતો હોવાનું કહ્યું છે. નિયમ ૧૦૩માં (૪૪૭મા સૂત્રમાં) જુદી જુદી પ્રાકૃતોનાં લક્ષણો તેમની ભાષાની કે અર્થની વ્યાકરણકારે બાંધેલી મર્યાદાની બહાર પણ જોવા મળતાં હોવાનું હેમચંદ્રે કહ્યું છે. આવી આવી વસ્તુઓ પરંપરાગત અપભ્રંશ વ્યાકરણની પદ્ધતિ અમુક અંશે સ્થૂળ કે શિથિલ હોવાની ઘોતક છે. વ્યાકરણનો નિયમ એટલે કહેલી શરતો ને મર્યાદાઓની અંદર આવતી બધીયે ઘટનાઓને લાગુ પડતું એક સામાન્ય વિધાન. સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ તેમાં અપવાદ ન હોય. અપવાદ કાં તો બીજા કોઈ નિયમનો-જુદી શરતો ને મર્યાદાઓનો સૂચક હોય. અથવા તો તે કોઈક બાહ્ય પ્રભાવનું પરિણામ હોય. એક સ્વરને સ્થાને કઈ શરતોએ બીજો સ્વર આવે છે કે શા કારણે એક ને બદલે બીજું લિંગ પ્રયોજાય છે એની સમજને અભાવે જ ઉપરકહ્યાં તેવાં વિધાનો કરવાનાં રહે. એના ઉપરથી એમ ન સમજવું કે અપભ્રંશમાં થોડીઘણી અવ્યવસ્થા કે શિથિલતા ચાલતી. અવ્યવસ્થા કે શિથિલતા કોઈ પણ ભાષામાં ન ચાલે - ન હોય. ખરી રીતે આવી બાબતમાં નિરીક્ષણ કે વર્ગીકરણ જ ખામીવાળું હોય છે. વ્યાકરણકાર અમુક સામગ્રીનો પોતાના વર્ગીકરણમાં સમાવેશ નથી કરી શક્યો-એનું પૃથક્કરણ એટલે અંશે અધૂરું છે એમ જ સમજવું.

ઘણી વાર દેખીતા અપવાદો કાં તો ભાષાની આગલી ને પાછલી ભૂમિકાની અથવા તો બે કે વધારે બોલીઓની સામગ્રીની ભેળભેળને આભારી હોય છે. હેમચંદ્રે અપભ્રંશ વ્યાકરણ રચવા માટે ઉપયોગમાં લીધેલી સામગ્રી સિન્નસિન્ન અમથગાળાની ને સિન્ન સિન્ન પ્રદેશની હતી. એટલે તેના પ્રતિપાદનમાં નિર્ણય અપવાદો આવી વિના ન જ રહે.

નિ. ૨. અપભ્રંશમાં દેખાતી શૌરસેની ને મહારાષ્ટ્રી
પ્રાકૃતની છાંટ :

કોઈ વાર વિશિષ્ટપણે અપભ્રંશને બદલે મહારાષ્ટ્રી
કે શૌરસેની પ્રયોગ પણ થતો હોવાનું જે કહ્યું
છે, તેનો અર્થ ખરી રીતે તો એટલો જ થાય કે અપભ્રંશ
ભાષામાં ગૂંથાયેલી રચનાઓમાં કવચિત્ પ્રાકૃત કે શૌરસેની રૂપો
પણ વપરાયેલાં છે. અને પ્રસિદ્ધ અપભ્રંશ સાહિત્ય ભેતાં પ્રાકૃત
અસરનું મૂળ શું છે તે સમજાઈ જશે. અપભ્રંશમાં માત્ર પદ-
સાહિત્ય જ છે. અને અપભ્રંશ કાવ્યોમાં અપભ્રંશ છંદો ઉપ-
રાંત કેટલીક વાર વિશિષ્ટપણે પ્રાકૃત ગણાતાં ગાથા, શીર્ષક,
દ્વિપદી વગેરે તેમ જ અક્ષરગણાત્મક વૃત્તો પણ વપરાયાં છે.
આવા છંદોની ભાષા પ્રાકૃતબહુલ હોય છે. આ ઉપરાંત અપભ્રંશ
છંદોમાં કેટલીક વાર છંદોભંગથી બચવા માટે પ્રાકૃત રૂપ વપ-
રાતું. ઘણા અપભ્રંશ શબ્દોનો અંત્યાક્ષર લઘુ હોય છે. પ્રાકૃત
શબ્દોનો ગુરુ. એટલે જ્યાં છંદ-સંકટ લાગે ત્યાં કોઈ વાર
અંત્યલઘુ અપભ્રંશ રૂપને બદલે અંત્યગુરુ પ્રાકૃત રૂપ વાપરી કવિ
નભાવી લેતો. અપભ્રંશને બદલે ક્યાંક પ્રાકૃત પ્રયોગ થતા હોવાનું
આ જ રહસ્ય છે.

શૌરસેની પ્રભાવનો જેમ અહીં ઉલ્લેખ છે તેમ
નિયમ ૧૦૨માં (=૪૪૬મા સૂત્રમાં) પણ, અપભ્રંશમાં ઘણી વાર
પ્રક્રિયા શૌરસેનીની જેવી થતી હોવાની વાત કરી છે. આના
ખુલાસા માટે નિયમ ૫૬ ઉપરનું ટિપ્પણ જુઓ.

ઉદાહરણોમાં સ્વરપરિવર્તન આ પ્રમાણે છે :

इ<उ, अ : कच्चिन् > कच्चु, कच्च

आ>अ : वीणा > वीग, >वेण; लेखा>लेह, लीह, लिह

ई>ए : वीणा > वेण

उ>आ કે अ : वाहु > वाहा, वाह

ઋ>અ	:	પૃઠમ્>પટ્ટિ; તૃણમ્>તણ
ઋ>ઇ	:	પૃઠમ્>પિટ્ટિ; તૃણમ્>તિણુ; સુકૃતમ્> સુકિદુ; સુકિડ
ઋ>ઉ	:	પૃઠમ્>પુટ્ટિ
અ>ઈ	:	પૃઠમ્>પટ્ટિ, પિટ્ટિ, પુટ્ટિ
લ>ઈ	:	ઋન્નકઃ>કિન્નક
લૂ>ઈલિ	:	ઋન્નકઃ>કિલિન્નક
ए>ई	:	लेखा>लीह
ए>इ	:	लेखा>लिह
औ>ओ	:	गौरी>गोरि
औ>अउ	:	गौरी>गउरि
ई>इ	:	गौरी>गोरि, गउरि

લાપામાં થતાં પરિવર્તન નિયમબદ્ધ કરી શકાય તેટલાં વ્યવસ્થિત હોય છે, જ્યારે ઉપર્યુક્ત ફેરફારો અપભ્રંશમાં સાવ અતંત્રતા પ્રવર્તતી હતી કે શું, એવી શંકા ઊભી કરે તેમ છે. ખરી રીતે તો આ ફેરફારો જે રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યા છે તે રીત જ વાંધાલરી છે. જુદાં જુદાં યજ્ઞો ને વ્યાપારો દ્વારા સિદ્ધ થયેલા ફેરફારોની, ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં ભેળસેળ કરી દીધેલી છે. લૂના અ, ઈ, ઉ ને ઋ; ઋના ઈ, ઈલિ; एનો ई, इ; ई નો ए; औના अउ, ओ; અને आ, ईના अ, इ-એ પરિવર્તનો કેમિક ધ્વનિવિકાસનું પરિણામ છે, જ્યારે વાહુના વાહા, વાહ; પૃઠમના ઇકારાંત પટ્ટિ પિટ્ટિ, પુટ્ટિ ને કચ્ચિત્ના કચ્ચુ, કચ્ચ એ પરિવર્તનો સાદૃશ્ય-મૂલક છે. કેમિક ધ્વનિપરિવર્તનોમાં પણ શબ્દારંભે રહેલા ઋ-રિ, ઓષ્ઠ્ય વ્યંજનો પછી ઇતર ઋ-ઉ, ઇતર વ્યંજનો પછી બોલીલેદે ઋ-ઈ કે ઋ-અ ને અપભ્રંશના એક પ્રકારમાં

ઋ અવિકૃત (લેખનપૂરતો જ—તેનું ઉચ્ચારણ તો ‘રિ’ જ હતું);
 ઔના બોલીભેદે કે સમયભેદે અહ ને ઓ; લૂ નો સાદૃશ્ય દ્વારા હ
 ને વિશ્લેષ દ્વારા હલિ; પ્રાકૃત ભૂમિકાના અંત્ય દીર્ઘ સ્વરો
 અપભ્રંશમાં હ્રસ્વ બનતાં, વાહાનું વાહ; ગૌરીનું ગરિ કે ગોરિ;
 ભૂમિકાભેદે વીણ ને વેણ, તથા લેહ, લીહ ને લિહ; એ રીતે બોલી-
 ભેદ કે પ્રક્રિયાભેદને આધારે ક્રમિક ધ્વનિપરિવર્તનો વ્યવસ્થિત
 રૂપે સમજી શકાય. સાદૃશ્યમૂલક પરિવર્તનોમાં પુલ્લિંગ વાહુ
 ને નપુંસકલિંગ પૃથ્ઠમ્ બીજાં કેઈ અંગોના સાદૃશ્યે સ્ત્રીલિંગ
 બનતાં તેમનો અંત્ય સ્વર સ્ત્રીલિંગ અંગોને અનુરૂપ બને છે.
 કચ્ચિત્તું કચ્ચિને બદલે કચ્ચુ, કચ્ચ થાય છે તે બીજાં
 ઉકારાંત ને અકારાંત અવ્યયોના સાદૃશ્યે એમ અનુમાન કરી
 શકાય. સરખાવો વિના>વિણુ, અદ્ય>અજ્ઞુ, સહ>સહુ, જેથુ,
 તેથુ વગેરે, અનુ, તથા પર, અવસ, એમ, તેમ વગેરે, જિહ, તિહ
 વગેરે.

આગલી આવૃત્તિઓ તથા હસ્તપ્રતોમાં કાચ્ચ એવો પાઠ
 છે, પણ પ્રાકૃત ઉચ્ચારણ પ્રમાણે એ અશક્ય છે. પ્રાકૃતમાં
 સંયુક્ત વ્યંજન પૂર્વેનો દીર્ઘ સ્વર વિના અપવાદે હ્રસ્વ હોય
 છે. એટલે કચ્ચ એવો પાઠ રાખ્યો છે. મૂળે કચ્ચુ, કાચુ=કાવ્યમ્
 હોવાની શંકા રહે છે. હસ્તપ્રતોમાં ચ ને વ નો સંભ્રમ સહજ છે.
 પ્રાચીન ટીકામાં તથા તેને અનુસરીને પીશેલ ને વૈદ્ય વેણ, વીણ-
 ની પ્રકૃતિ તરીકે સંસ્કૃત વેણી આપે છે. ફકારાંત સ્ત્રીલિંગ અકારાંત
 બની ગયાનો કેઈ દાખલો આના સમર્થનમાં ટાંકી શકાય
 તેમ નથી. એટલે આહીં મૂળ શબ્દ તરીકે વીણા સ્વીકાર્યો છે.
 કિન્નર, કિલિન્નરના મૂળ તરીકે વૈદ્ય કિન્ન આપે છે તે બરા-
 બર નથી. ૮૧૧૪૫માં હેમચંદ્રે આપેલો કૃન્ન સ્વીકારીએ તો જ
 એ ‘સ્વરોને સ્થાને અન્ય સ્વરો’નું ઉદાહરણ બની શકે. સુકિદુ ને

સુકિત પણ શંકા નોતરે તેવાં છે, કેમ કે બંનેમાં ઋ>૩ એ એકનો એક ફેરફાર છે. તણુ, તિણુ, તણુની જેમ સુકિદુ, સુકદુ (કે સુકચ), સુકદુ એવી અપેક્ષા રહે છે.

નિં ૩. આ નિયમથી અપભ્રંશ રૂપાખ્યાનની વિશિષ્ટતાઓનું નિરૂપણ શરૂ થાય છે. પહેલાં નામિક રૂપાખ્યાન લીધું છે અને તેમાં નિરૂપણનો ક્રમ એવો છે કે વિલક્ષિતપ્રત્યયો લાગતાં નામિક અંગના અંત્ય સ્વરમાં શા શા ફેરફાર થાય છે તે ઉપર ૮ સુધીના નિયમોમાં આપ્યું છે, ને પછીના નિયમોમાં સંસ્કૃત વિલક્ષિતપ્રત્યયોનું અપભ્રંશમાં કેવું રૂપાંતર થાય છે તે દર્શાવ્યું છે.

શાને માત્ર અંગમાં થયેલો ફેરફાર ગણવો અને શાને વિલક્ષિતપ્રત્યય ગણવો તે અંગેની હેમચંદ્રની દષ્ટિની ચર્ચા માટે જુઓ નિયમ ૪ પરનું ટિપ્પણ.

આગલા નિયમની જેમ પ્રસ્તુત નિયમ પણ સ્થૂળ સ્વરૂપનો છે. ઉદાહરણોમાં અકારાન્ત પુલ્લિંગના પ્રથમા, દ્વિતીયા ને સંજોધન એકવચનમાં હોહા, સામલા (વારિઆ, વીહા)માં ને તેના પ્રથમા બહુવચનમાં ચોહા ને નિસિઆમાં નામના અંત્ય હ્રસ્વ સ્વર(અ)નો દીર્ઘ (આ) થતો હોવાનું ગણ્યું છે, જ્યારે તે જ રીતે અકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ પ્રથમા દ્વિતીયા ને સંજોધન એકવચનમાં મણિઅ, પુત્તિ, મલ્લિ ને પહ્લૂઠિ (રેહ, વગા)માં દીર્ઘ (આ, ઈ)નો હ્રસ્વ (અ, ઇ) થયો છે. આગળ ૧૮મા નિયમ પ્રમાણે અપભ્રંશમાં પ્રથમા (સંજોધન) ને દ્વિતીયાના પ્રત્યયો લુપ્ત થાય છે— એ વિલક્ષિતઓમાં કશેા પ્રત્યય લાગતો નથી એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. ખરી રીતે તો અકારાન્ત પુલ્લિંગ રૂપોમાં અંગને અંતે ઘણી વાર અને બદલે આ હોય છે તે સ્વાર્થિક ક પ્રત્યય દ્વારા થયેલા અંગવિસ્તારનું પરિણામ છે.

શ્યામલ પરથી સામલ થાય ને 'ક' પ્રત્યય લાગતાં શ્યામલક પરથી સામલઅ દ્વારા સામલા થાય.

સ્ત્રીલિંગ અંગોમાં અંત્ય સ્વર હ્રસ્વ હોય છે તે અપભ્રંશની એક અગત્યની લાક્ષણિકતા છે. નિયમ ૧ પરના ટિપ્પણમાં કહ્યું હતું તેમ અપભ્રંશમાં અંત્ય સ્વર હ્રસ્વ ઉચ્ચારવાનું પ્રબળ વલણ છે. આમ દીર્ઘનો હ્રસ્વ ને હ્રસ્વનો દીર્ઘ થાય છે તેની પાછળ અમુક ચોક્કસ નિયમ રહેલા છે અને તે સાવ જુદી જુદી પ્રક્રિયાને આભારી છે.

સામલા, વારિઆ, વીહા વગેરે દ્વારા હિમચંદ્રીય અપભ્રંશનું એક મહત્ત્વનું લક્ષણ છતું થાય છે. શ્યામલક પરથી પ્રથમા એકવચનમાં સામલા તેમ સામલહ પણ થાય છે. વળત જતાં સામલા જેવાં આકારાંત રૂપો ખંડી ખોલી જેવી હિન્દી ખોલીઓમાં (જેમ કે ઘોડા, લહકા) અને સામલો જેવાં આકારાંત રૂપો (જેમ કે 'ઘોડો,' 'છોકરો') ગુજરાતી જેવી ભાષામાં લાક્ષણિક બની જાય છે. હિમચંદ્રે આપેલાં ઉદાહરણોમાં આકારાંત રૂપવાળાં તેમ અલકારાંત રૂપવાળાં એમ બંને છે. એટલે આશરે અગિયારમી શતાબ્દીથી તો આ જાતના લેહનનાં ખીજ ફૂટી ચૂક્યાં હતાં એ સ્પષ્ટ છે. ઉદાહરણોમાં પ્રથમા એકવચનનાં આકારાંત રૂપ માટે જુઓ વ્યાકરણ.

ઉપર કહ્યું છે તેમ વિકલ્પે સ્વાર્થિક ક ઉમેરાઈને ઘણાંયે નામો(ને ખાસ કરીને વિશેષણો ને કૃદંતો)નાં, અપભ્રંશમાં બળળે અંગ થતાં અને તેમને વિલક્ષિતપ્રત્યયો લાગી ઉપાંત્ય અ અથવા આ ધરાવતાં બેવડાં રૂપો થતાં. એ જ રીતે અંગને અંતે હં (જૂનો) કે હ (નવો)નો અને ઝ (જૂનો) કે ઝ (નવો)નો વિકલ્પ હતો. છંદની અનુદ્રૂપતા પ્રમાણે આમાંથી એક કે બીજું

રૂપ વપરાતું. આ કારણે પણ અંત્ય સ્વરનું માન અનિશ્ચિત કે શિથિલ હોવાની છાપ બહી થાય તેમ છે.

ઉદા૦ ૨. ‘ધણુ’ ને ‘ઢાલો’ આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં બાણીતા છે. કેટલાક ચાલુ ગવાતાં સીમંતનાં ગીતોમાં ‘ધણુ’ સીમંતિની માટે વપરાયો છે, ને ‘ઢાલામારૂ’ની લોકકથાનું નામ કેણે નથી સાંભળ્યું ?

નાર (હિં. નાવર) એ નાવરનું ટૂંકુ રૂપ છે. નાવર < નવ્વર = સંસ્કૃત જ્ઞા-નું કર્મણિ વર્તમાન ત્રીજો પુરુષ એકવચન ગુજરાતી ‘જાણે’ની જેમ જ તે ઉત્પ્રેક્ષા સૂચવવા વપરાય છે. ગુજરાતીમાં પું. કસવટ્ટ નહીં, પણ સ્ત્રી. કપવટ્ટિકા-કસવટ્ટિઅ-‘કસોટી’ આવ્યો છે.

આવા જ લાવના અપભ્રંશ પદ્ય માટે જુઓ. પરિશિષ્ટ. છંદ : ૧૦ (=૪+૩+૩)/૧૦ (=૪+૪+૨). પહેલા ચરણમાં દસને બદલે નવ માત્રા છે ત્યાં પાઠ ત્રુટિત હોય.

ઉદા૦ ૩. સ્વાર્થિક ઢ પ્રત્યય (જુઓ નિયમ ૮૭), ઉત્તરકાલીન અપ ‘શની લાક્ષણિકતા જણાય છે. ચારણી અને જૂનાં લોક-ગીતોની લાપામાં (અને તેને અનુસરીને અર્વાચીન કાવ્યલાપામાં પણ) તેના લાડ, લઘુતા કે કોમળતા સૂચવતા કે છંદ-પૂરક પ્રયોગ છૂટથી થયા છે. હેમચંદ્રનાં ઉદાહરણોમાંના સ્વાર્થિક ઢવાળા શબ્દો માટે જુઓ વ્યાકરણ.

દ્વિરુક્ત ને રવાનુકારી દ્વલ્લબનો અર્વા. ‘હડવડ,’ ‘હડવડી,’ ‘હડવડલું,’ ‘હડળડ,’ ‘હડળડલું’ સાથે સંબંધ છે. એ સાથે ‘ગડળડ,’ ‘તડળડ,’ ‘લથળથ,’ ‘લદળદ,’ ‘કલળલ’ ને ‘રસળસ’ જેવા, તથા ‘તરવર,’ ‘ચળવળ,’ ‘ટળવળ,’ ‘લળવળ,’ ‘સળવ’ દ્વિરુક્તિમૂલક શબ્દોનું ઘડતર સરખાવી શકાય. ત્રિહાળ

કલ્પિત વિભાનમ્ (=વિ+ભાનું ભૂ. કૃ.) સમજવું.

છંદ : દોહા. માપ ૧૩ (=૬+૪+૦૦૦કે-)/૧૧ (=૬+૦૦+૦૦ કે ૬+--+૦). મોટા લાગનાં ઉદાહરણો આ જ છંદમાં છે, એટલે આ પછી દોહા સિવાયનો છંદ હોય ત્યાં જ તે દર્શાવ્યો છે. છંદ વિશે કશું કહ્યું ન હોય ત્યાં દોહા છંદ સમજવો.

ઉદા૦ ૪. માતાની-સંભવતઃ વેશ્યામાતાની, અક્ષાની પુત્રીને ઉદેશીને ઉક્તિ. લોજકૃત 'શૃંગારમંજરી કથા' જેવી કૃતિઓમાં, કેવી યુક્તિથી પુરુષને વશ કરી તેનું દ્રવ્ય હરી લેવું તેનું ધંધાદારી શિક્ષણ અક્ષા વેશ્યાને આપે છે, એ વિષય છે.

ઉદા૦ ૫. મુળીસિમ 'અનિયમિત' રીતે ઘડાયો છે. મનુષ્ય-નું પ્રા. મળૂસ-; પુરિસ-ની અસર નીચે મળૂસ-નું મુળીસ-; ને ભાવવાચક-ફમ-(સ્ત્રી.) પ્રત્યય લાગી મુળીસિમ=મનુષ્યત્વ.

નિ૦ ૪. હેમચંદ્ર, ઘણુંખરું જ્યાં (અંગ+ઉમેરણ) એવી રીતે નામિક રૂપ છૂટું પાડી શકાય ત્યાં જ ઉમેરણને વિલક્ષિત-પ્રત્યય ગણતા જણાય છે. ને જ્યાં માત્ર અંગનો અંત્ય સ્વર જ વિકાર પામ્યો હોય ત્યાં માત્ર અંગવિકાર થયેલો ને વિલક્ષિત-પ્રત્યય લુપ્ત થયેલો માને છે. આમાં એક સપ્તમી એકવચનનું રૂપ અપવાદ જણાય છે. આથી અકારાંત પુલ્લિંગ-નપુંસકલિંગના પ્રથમા એકવચનમાં નરુ, કમલુ જેવાં રૂપ નર-, કમલ-ના અંત્ય આકારનો ઉકાર ધનતાં સિદ્ધ થયાં છે ને તેમાં પ્રથમા એકવચનનો કોઈ પ્રત્યય લાગેલો નથી એવું પ્રતિપાદન છે. પુલ્લિંગ પ્રથમા બહુવચનમાં પણ નરા જેવામાં પ્રત્યય લુપ્ત ગણી અંત્ય સ્વર દીર્ઘ બન્યો ગણ્યો છે.

ઐતિહાસિક તેમજ અર્વાચીન પૃથક્કરણની દૃષ્ટિએ પ્રથમાના
 ડ, આ પ્રત્યય જ ગણાય. સં. નગ:-પ્રા. નરો (સં. નરો યાતિ
 જેવામાં વપરાતા નર:ના સંધિરૂપ પરથી) અને નરોના અંત્ય
 ઓનું ઉચ્ચારણ નળાનું પડતાં નરો દ્વારા નહ. એ જ પ્રમાણે સં.
 કમલમ્—કમલં તું *કમલો* ને પછી કમલ; નરા: તું નરા.
 નાવડ-પ્રા. નવરડ એ સં. ના-તું કર્મણિ રૂપ છે. મૂળ અર્થ
 'જણાય છે.'

ઉદાહરણનો વિષય સૂચવે છે કે એ કોઈ જેનેતર-પ્રાદ્દાણીય
 પરંપરાની રામાયણવિષયક અપભ્રંશ રચનામાંથી લીધેલું ઉદ્ધરણ
 હોય. છંદ જોતાં એ મૂળ રચના અપભ્રંશ પૌરાણિક કાવ્યોની
 જેમ સંધિબદ્ધ હોય. છંદ પદપદ્ધતી પ્રકારનો ૧૨+૮+૧૨ (પહેલું
 -ળીનું, ચોથું-પાંચમું ને ત્રીજું-છઠ્ઠું ચરણ પ્રાસબદ્ધ) એવા
 માપનો છે. સંધિ-કડવક-ચમકમાં વહેંચાયેલાં અપભ્રંશ મહા-
 કાવ્યમાં કડવકને અંતે આવતી (પ્રાચીન ગુજરાતીના વલણ જેવી)
 'ધિતા'માં ઉપરના જેવી પદપદ્ધતીઓ વપરાતી. પ્રાદ્દાણીય પરંપરાની
 કોઈ અપભ્રંશ કૃતિ હજી મળી નથી, એ દૃષ્ટિએ પ્રસ્તુત
 ઉદાહરણનું સારું એવું મહત્ત્વ છે. ચતુર્મુખ (અપ. ચતુર્મુહ)
 નામે એક અપભ્રંશ મહાકવિના ઉદ્ભવેલો તથા તેની રામાયણ-
 મહાભારત-વિષયક રચનાઓમાંથી ટાંચેલો મળે છે, તે જોતાં આ
 ઉદાહરણ તેના કોઈ કાવ્યમાંથી લેવાયું હોવાની પણ સંભાવના છે.

નિ. પ. પુ. દ્વિલગ પ્રથમા એકવચનમાં નામનો અંત્ય
 સ્વર હને બદલે વિકલ્પે ઓ થતો હોવાનું કહ્યું છે. નહ ને બદલે
 નરો. બરી રીતે તો નરો રૂપ શુદ્ધ પ્રાકૃત છે, ને માત્ર નહ એ જ
 શુદ્ધ અપભ્રંશ છે. પણ ઉપર કહ્યું તેમ અપભ્રંશ કાવ્યોમાં વચ્ચે
 વચ્ચે કોઈ કોઈ અંશમાં પ્રાકૃતપ્રચુર ભાષાનો ઉપયોગ થતો,

કલ્પિત વિમાનમ્ (=વિ+માનું ભૂ. કૃ.) સમજવું.

છંદ : દોહા. માપ ૧૩ (=૬+૪+૦+૦-કે-)/૧૧ (=૬+૦+૦+૦-કે ૬+--+-). મોટા ભાગનાં ઉદાહરણો આ જ છંદમાં છે, એટલે આ પછી દોહા સિવાયનો છંદ હોય ત્યાંજ તે દર્શાવ્યો છે. છંદ વિશે કશું કહું ન હોય ત્યાં દોહા છંદ સમજવો.

ઉદા૦ ૪. માતાની-સંભવતઃ વેશ્યામાતાની, અક્ષાની પુત્રીને ઉદેશીને ઉક્તિ. ભોજકૃત 'શૃંગારમંજરી કથા' જેવી કૃતિઓમાં, કેવી યુક્તિથી પુરુષને વશ કરી તેનું દ્રવ્ય હરી લેવું તેનું ધંધાદારી શિક્ષણ અક્ષા વેશ્યાને આપે છે, એ વિષય છે.

ઉદા૦ ૫. મુળીસિમ 'અનિયમિત' રીતે ઘડાયે છે. મનુષ્ય-નું પ્રા. મળૂસ-; પુરિસ-ની અસર નીચે મળૂસ-નું મુળીસ-; ને ભાવવાચક-ફ્રમ-(સ્ત્રી.) પ્રત્યય લાગી મુળીસિમ=મનુષ્યત્વ.

નિ૦ ૪. હેમચંદ્ર, ઘણુંખરું જ્યાં (અંગ+ઉમેરણ) એવી રીતે નામિક રૂપ છૂટું પાડી શકાય ત્યાં જ ઉમેરણને વિલક્ષિત-પ્રત્યય ગણતા જણાય છે. ને જ્યાં માત્ર અંગનો અંત્ય સ્વર જ વિકાર પામ્યો હોય ત્યાં માત્ર અંગવિકાર થયેલો ને વિલક્ષિત-પ્રત્યય લુપ્ત થયેલો માને છે. આમાં એક સપ્તમી એકવચનનું રૂપ અપવાદ જણાય છે. આથી અકારાંત પુંલિંગ-નપુંસકલિંગના પ્રથમા એકવચનમાં નરુ, કમલુ જેવાં રૂપ નર-, કમલ-ના અંત્ય આકારનો ઉકાર ધનતાં સિદ્ધ થયાં છે ને તેમાં પ્રથમા એકવચનનો કોઈ પ્રત્યય લાગેલો નથી એવું પ્રતિપાદન છે. પુંલિંગ પ્રથમા બહુવચનમાં પણ નરા જેવામાં પ્રત્યય લુપ્ત ગણી અંત્ય સ્વર દીર્ઘ બન્યો ગણ્યો છે.

ઐતિહાસિક તેમજ અર્વાચીન પૃથક્કરણની દૃષ્ટિએ પ્રથમાના
 'ઉ, આ પ્રત્યય જ ગણાય. સં. નર:-પ્રા. નરો (સં. નરો યાતિ
 જેવામાં વપરાતા નર:ના સંધિરૂપ પરથી) અને નરોના અંત્ય
 ઓનું ઉચ્ચારણ નબળું પડતાં નરો દ્વારા નરુ. એ જ પ્રમાણે સં.
 કમલમ્—કમલં નું *કમલો ને પછી કમલ; નરા: નું નરા.
 નાવહ-પ્રા. નવ્વહ એ સં. ના-નું કર્મણિ રૂપ છે. મૂળ અર્થ
 'જણાય છે.'

ઉદાહરણનો વિષય સૂચવે છે કે એ કોઈ જેનેતર-પ્રાક્ષણીય
 પરંપરાની રામાયણવિષયક અપભ્રંશ રચનામાંથી લીધેલું ઉદ્ધરણ
 હોય. છંદ જોતાં એ મૂળ રચના અપભ્રંશ પૌરાણિક કાવ્યોની
 જેમ સંધિબદ્ધ હોય. છંદ ષટ્પદી પ્રકારનો ૧૨+૮+૧૨ (પહેલું
 -ળીચું, ચોથું-પાંચમું ને ત્રીજું-છઠ્ઠું ચરણ પ્રાસબદ્ધ) એવા
 માપનો છે. સંધિ-કડવક-ચમકમાં વહેંચાયેલાં અપભ્રંશ મહા-
 કાવ્યમાં કડવકને અંતે આવતી (પ્રાચીન ગુજરાતીના વલણ જેવી)
 'ધન્તા'માં ઉપરના જેવી ષટ્પદીઓ વપરાતી. પ્રાક્ષણીય પરંપરાની
 કોઈ અપભ્રંશ કૃતિ હજી મળી નથી, એ દૃષ્ટિએ પ્રસ્તુત
 ઉદાહરણનું સારું એવું મહત્ત્વ છે. ચતુર્મુખ (અપ. ચઉમુહ)
 નામે એક અપભ્રંશ મહાકવિના ઉદ્ભવેલો તથા તેની રામાયણ-
 મહાભારત-વિષયક રચનાઓમાંથી ટાંચણો મળે છે, તે જોતાં આ
 ઉદાહરણ તેના કોઈ કાવ્યમાંથી લેવાયું હોવાની પણ સંભાવના છે.

નિં ૫. પુલ્લિંગ પ્રથમા એકવચનમાં નામનો અંત્ય
 સ્વર અને બદલે વિકલ્પે ઓ થતો હોવાનું કહ્યું છે. નરુ ને બદલે
 નરો. ખરી રીતે તો નરો રૂપ શુદ્ધ પ્રાકૃત છે, ને માત્ર નરુ એ જ
 શુદ્ધ અપભ્રંશ છે. પણ ઉપર કહ્યું તેમ અપભ્રંશ કાવ્યોમાં વચ્ચે
 વચ્ચે કોઈ કોઈ અંશમાં પ્રાકૃતપ્રચુર લાપાનો ઉપયોગ થતો,

તથા છંદની જરૂરિયાત હોય ત્યાં અપભ્રંશને બદલે પ્રાકૃત રૂપ મુકાતું. પાછળ ભારવાચક વિ (=અપિ) હોય ત્યારે પણ સંધિ-પ્રભાવે ઓકારાંત રૂપ વાપરવાનું વલણ હતું. એટલે ખરેખર તો ઓકારાંત રૂપો અપભ્રંશમાં થતા પ્રાકૃત રૂપોના મિશ્રણનાં જ સૂચક છે.

જો ને સો નામિક રૂપો નથી, સાર્વનામિક છે, જ્યારે અહીં તો નામિક રૂપાખ્યાન પ્રસ્તુત છે. પહેલા બીજા પુરુષ સર્વનામોનાં તથા ઇતર સર્વનામોનાં કોઈ કોઈ રૂપના અપવાદે, સર્વનામોનાં રૂપાખ્યાન નામ જેવાં જ છે.

૧૬મા ઉદાહરણમાં પણ આવું છે.

ઉદા० ૭. ઠાઠનું મૂળ વૈદિક સ્થામ 'સ્થાન' છે. સ્થામ—ઠામુ—ઠાવું—ઠાઠ. પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતમાં ન જળવાયા હોય પણ વૈદિક ભાષામાં હોય એવાં કેટલાંક રૂપો, શબ્દો, પ્રત્યયો ને પ્રયોગો અપભ્રંશમાં મળે છે. અપભ્રંશના પાયામાં રહેલી બોલીઓમાં વૈદિક સમયની બોલીઓનો પરંપરાએ વારસો જળવાયો હોવાના આ પુરાવા છે. ઠાઠ રૂપ મધ્યદેશીય છે. ગુજરાતીમાં મૂળનો મકાર જળવાઈ રહે છે. એટલે પશ્ચિમી રૂપ ઠામુ થાય. અર્વા. ગુજ. 'ઠામ.'

ઉદા० ૮. પિઅ એ પ્રત્યયલુપ્ત ષષ્ઠીનું રૂપ છે. (બુઓ નિયમ ૧૯) છંદ ખાતર પિઅ-મુહ-કમલુ સમાસને તોડી વચ્ચે જોઅંતિહ્ન મૂકી દીધો હોય એવું લાગે છે.

ઉદા० ૯. પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં સંસ્કૃતની ચતુર્થી ને ષષ્ઠી એક બની ગઈ છે, એટલે મહુ અહીં ચતુર્થી અર્થે છે. દિઅહ્વા = દિઅહ-+હા. દિઅહ- < સં. દિવસ-. દ્વિસ્વરાંતર્ગત વના લોપનાં

ઉદા૦ ૧૨. 'ખોડી' એ દ્રમ્મ, કાકિણી, વરાટિકા કે કપર્દિકા (= 'કોડી') વગેરે જેવો પહેલાં પ્રચલિત એક ચલણી સિદ્ધો હતા. ૨૦ કોડીની એક કાકિણી કે ખોડી મધ્ય-કાળમાં થતી.

નિં ૯. આ નિયમથી હવે વિભક્તિ-પ્રત્યયોત્તું પરિવર્તન અપાય છે. તે નિયમ ૩૩ સુધી ચાલુ રહે છે.

પ્રાપ્ત અપભ્રંશ સાહિત્યમાં પંચમી એકવચનમાં 'હુ' કે 'હોં' પ્રત્યયાંત રૂપો જ મળે છે. 'હે- પ્રત્યયાંત રૂપો મળતાં નથી.

ગૃણહમાં મૂળનો ઋકાર જળવાઈ રહ્યો છે. વજ્રેહ, કરેહ—આવાં રૂપ માટે ઉદા૦ ૧૦માં સંમાણેહ ઉપરનું ટિપ્પણ જુઓ.

જિવં એ જિમનું રૂપાંતર છે (નિં ૬૬.) જિમ માટે જુઓ નિં ૭૦.

ચૂરુ એ નામ ચૂરુ ધાતુ પરથી પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ભૂમિકામાં સધાયેલું છે. જુઓ વ્યાકરણ.

નિં ૧૧. સંસ્કૃતના સ્-અંતી અંગે (મનસઃ, સરસઃ) ઉપરથી પછીનો 'હો' (કે 'હું') પ્રત્યય ઊતરી આવ્યો છે (મણસો, સરસો > મણહો, સરહો). 'હુની' અસર નીચે સં. જનસ્ય પરથી થયેલા પ્રા. જણસ્સનું અપભ્રંશમાં જણસ્સુ થયું ને કેટલાંક સાર્વનામિક રૂપોમાં સકાર એકવચો થતાં 'સુ' પ્રત્યય સધાયો (તસ્મુ > તસુ). હેમચંદ્ર 'હુ' પંચમી પૂરતો જ આપે છે. પણ સાહિત્યમાં પછીના પ્રત્યય તરીકે એ તે સુપ્રચલિત છે.

ઉદા૦ ૧૩. તસુ સુજણસ્સુ—પ્રાકૃતઅપભ્રંશમાં પછી એ સંસ્કૃત ચતુર્થી ને પછી બંનેનું કામ કરે છે.

વલિકર્, ‘બલિદાન આપણું’. ‘ચિવરૂપ’ કર્મણિ વર્તમાન પડેલો પુરુષ એકવચન. સરખાવો ઉદા૦ ૯૨.

નિ૦ ૧૨. સં. સ્-અંતી અંગોનું ધષ્ટી બહુવચનમાં સામ થાય; પ્રાકૃતમાં સં, ધષ્ટી હું. સહનું અપભ્રંશમાં સામાન્યતઃ સહું થાય છે. (નિ૦ ૮૨-૧૫). પણ અહીં સહએમ ને એમ વપરાયું છે. પ્રાયોધિકારાદ્.

ઉદા૦ ૧૭. આ એક અન્યોક્તિ છે. વાત સંગ્રામ ખેલતા સુલટોની છે. કાં તો તેમની સહાયતાથી સ્વામી વિજય મેળવે છે, કાં તો તેઓ સ્વામીની સાથે જ પડે છે.

નિ૦ ૧૩. ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૭ એ નિયમો ઇકારાંત-ઉકારાંત અંગો વિશે છે. સાહિત્યમાં અકારાંત નામોનાં પણ હું પ્રત્યયાંત ધષ્ટી બહુવચનનાં રૂપો મળે છે.

ઉદા. ૧૯. ગરુડા એ ઢોલ્લા સામલાની જેમ પ્રથમાદિત્રીયા એકવચનનું આકારાંત રૂપ છે. ઉત્તરાર્ધમાં જ જુત્તડ જેવું રૂપ સાથેસાથ વપરાયું છે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. કિં ને બદલે કિં (એક માત્રા) છંદ બળવવા. પ્રાચીન સાહિત્યમાં ધવલ (=જાતવાન બળદ)ને જાતવાન સ્વામીસહૃત સેવકના પ્રતીક તરીકે અન્યોક્તિઓમાં વાપરવાની પ્રથા હતી.

ઉદા૦ ૨૦ મેલ્લ-દેશ્ય છે. ગુજરાતીમાં સૌરાષ્ટ્રમાં ‘મેલવું’ = ‘મૂકવું’. માણસહું એ સંસ્કૃત ચતુર્થીને સ્થાને ધષ્ટી છે. રણ-માં અરણ્ય-નો આદ્ય સ્વર લુપ્ત થયો છે. વિશેષ માટે જુઓ ઉદા૦ ૬૦ પરતું ટિપ્પણ. રણ - પરથી ‘રાન’. ‘રણ’ નો સંબંધ રણ- સાથે નથી, પણ વૈદિકે રિણ સાથે છે.

ઉદા૦ ૨૧. પરિહણ સીધો પરિધાન- ઉપરથી નથી. પરિ+ધા પરથી ધાતુ પરિહ- ‘પહિરવુ’, ને તે પરથી નામ પરિહણ- ‘પહિરણ.’ અગ્ગલ્ય-સંસ્કૃત અગ્ર-, પ્રા. અગ-ને લ- તથા ય-(<ક) પ્રત્યય લાગીને થયો છે. ‘આગળ’ અગ્ગલ માંથી છે. અહીં વિશિષ્ટ અર્થમાં વપરાયો છે. શામળમાં ‘ગુણ-આગળો’=ગુણથી અધિક-અડિયાતો. ગૃહંતિ-અપભ્રંશમાં પ્રકારભેદે ઋ ને સંયુક્ત રજળવાઈ રહે છે. જુઓ નિ૦ ૬૭.

ઉદા૦ ૨૨. મૂળ પદ્યની એક જ પંક્તિ આપેલી હોવાથી અર્થ અધૂરો લાગે છે. છંદ પદ્ધતી. માપ: ૪+૪+૪+~ = ૧૬ માત્રા.

ઉદા૦ ૨૩ અગિર્ણમાં ઍ હ્રસ્વ-એક માત્રાનો છે. વાંચમાં બે માત્રાનો. પૂર્વાર્ધમાં ણહૈં છે, ને ઉત્તરાર્ધમાં સીઅલા (એક-વચન) છે. સરખાવો ઉદા૦ ૧૬, ગરુઆ ને જુત્તડ. ણહત્તણુ-ત્તણ-પ્રત્યય માટે જુઓ નિ૦ ૮૪.

ઉદા૦ ૨૪. વિપ્પિય= અપરાધ. છંદ ખાતર તંતું તં. સરખાવો ઉદા૦ ૧૮માં કિં તથા ઉદા૦ ૮૧માં કરતું, અહીં પણ પૂર્વાર્ધમાં આરડ ને ઉત્તરાર્ધમાં દહ્વા છે. સરખાવો ઉપર ઉદા૦ ૨૩ તથા ૧૮. ૧૮થીર૧ એ નિયમો નામના સર્વસાપાન્ય રૂપાખ્યાનને લગતા છે.

નિ૦ ૧૮. હેમચંદ્રના પ્રતિપાદન પ્રમાણે ઘોઝામાં ‘આ’કાર છે, તે પ્રત્યય નથી, પણ નિયમ ૩ પ્રમાણે સિદ્ધ થયેલો છે,

ઉદા૦ ૨૫. સિક્કલેઈ, તિક્કલેઈના એ માટે જુઓ ઉદા. ૧૦ પરનું ટિપ્પણું. વસ્મહ (સં. મન્મથ-) ને વસ્મ (સં. મર્મ) એ રૂપોમાં આદ્ય મા > વ્ર એવું પરિવર્તન વૈરખ્યનું (dissimilation) વેદાહરણ છે.

‘સરુનો ઉકાર હેમચંદ્રને મતે પ્રત્યય નથી, પણ સ્વરવિકાર છે. જુઓ નિયમ ૨૪.

ઉદા૦ ૨૬. ગય-કુંમઈ એમ ગયને સમસ્ત પણ ગણી શકાય. એમ કરતાં અહમત્તંહ ચત્તાકુસહ્ એ વિશેષણોનું વિશેષ્ય છટું હોવાને બદલે સમાસનું અંગ બની ગયું ગણવાનું રહે. આવા પ્રયોગો અમુક ધોરણે શિથિલ ગણાય, તો પણ પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતમાં ને પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં તે પ્રચલિત હતા. ટીકાકારો સાપેક્ષત્વેદપિ ગમ-કત્વાન્ સાધુ: ‘સમસ્ત શબ્દ સંબંધની અપેક્ષા રાખતો હોવા છતાં સમભય બય તેમ હોવાથી સાચો પ્રયોગ’ કહીને તેમને સ્વીકારી લેતા. પણ પ્રત્યયરહિત ષઠીના ઉદાહરણલેખે ગણવા માટે ગય ને છટું પદ લેવું જરૂરી છે. ઉપરાંત જુઓ ઉદા૦ ૮, ૮૪.

આહીં અમ્હારામાં મ્હ સંયુક્ત વ્યંજન નથી, હિન્દી ન્હની જેમ તેને સાદો વ્યંજન ગણવાનો છે. એથી અની એક જ માત્રા છે. આથી ભલટું ઉદા. ૪૨માં ગિમ્હુમાં મ્હ સંયુક્ત વ્યંજન ગણવાનો છે. રકારયુક્ત વ્યંજનોના આવા જ દીલા ઉચ્ચારણ માટે જુઓ ઉદા૦ ૪૭.

ઉદા૦ ૨૮. ત્રણ માર્ગે તે સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રમાં જાણીતી ત્રણ રીતિ: વૈદલી, ગૌડી ને પાંચાલી. એક સુકુમાર, બીજી વિચિત્ર, ત્રીજી મધ્યમ. છંદ વસ્તુવદનક (કે વસ્તુક કે કાવ્ય) —પાછળથી ૧૧ ને ૧૪ માત્રાએ યતિ સાથે તે રાખા તરીકે જાણીતો. માપ: ૬+૪+૪+૪+૬=૨૪ માત્રા.

નિયમ ૨૨થી ૨૬ સ્ત્રીલિંગ અંગોના રૂપાખ્યાનને છે.

ઉદા૦ ૩૦. છંદ સ્કંધક જણાય છે-સ્કંધકમાં $૪+૪+૪=૧૨$ અને $૪+૪+૪=૧૨$ $૪+૪=૨૦$ મળીને ૩૨ માત્રા હોય છે. અહીં પહેલી છ માત્રા તૂટે છે. બાકીનો ૨૬ માત્રાનો ટુકડો છે. લાષા પ્રાકૃત છે. ઉદા૦ ૬૪, ૬૨, ૧૬૪ એ પણ અપભ્રંશને બદલે શુદ્ધ પ્રાકૃત ઉદાહરણો છે.

ઉદા૦ ૩૧. વિનુ' સ્થાન કરહિં પછી છે, પણ અંધારડ પછી તેને ઘટાવીએ તો જ ઉત્તરાધ' સાથેનો વિરોધ ચોટથી પ્રગટ કરી શકાય. 'શુ' દૂર સુધી ન જોઈ શકે ?' એમ પણ અર્થ લઈ શકાય.

છંદ : ૧૩+૧૨ માત્રાનો છે. $૬+૪+૩$ અને $૪+૪+૪$ એમ ગણવિભાગ છે.

ઉદા૦ ૩૨. છંદ માત્રાસમક. માપ : $૪+૪+૪=૧૨$ માત્રા.

ઉદા૦ ૩૩. અક્ષણઉં ન જાડ — વિશિષ્ટપણે અપભ્રંશ પ્રયોગ છે. અમુક ક્રિયા કરવાની અતિ કઠિનતા, અશક્તિ કે અશક્યતા દર્શાવવા અપભ્રંશમાં, તે આખ્યાતના હેતુવર્થ કૃદંત સાથે ન અને જા 'જવુ' નાં વર્તમાન કાળનાં રૂપ વપરાય છે. અર્વા. ગુજ-ને હિંદીમાં સ્વરૂપ અને અર્થના ફેરે એ પ્રયોગ બિતરી આવ્યો છે. આપણે ત્યાં હેતુવર્થને બદલે ભૂતકૃદંત સાથે નકાર કે પ્રશ્નાર્થક અવ્યય સ્થા 'જવુ' તુ' રૂપ કે વર્તમાન કૃદંત વપરાય છે ('જેયુ' જતુ' નથી', 'ખાધાં કેમ બય ?' 'સહુ' નહોતું જતુ' વગેરે). હિંદીમાં ભૂતકૃદંત સાથે 'બના' સહ્યભેદ (Passive Voice) સિદ્ધ કરે છે (કહા જાતા હૈ । क्या किया जायँ ।). આ પ્રયોગનાં બીજાં ઉદાહરણો માટે જુઓ વ્યાકરણ.

મધ્યકાલીન ને જૈન સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં પણ કટરિ આશ્ચર્ય-
દ્યોતક ઉદ્ગાર લેજો વપરાયો છે. 'કટારનુ' મૂળ રૂપ કટાર હોયું
જોઈએ. શુદ્ધ અપભ્રંશ ભૂમિકામાં પ્રાકૃતની જેમ સ્વરાંતર્ગત દ
શક્ય નથી. સ્વરાંતર્ગત ક્, ચ્, દ્, ત્, સ્, ઘ્ વગેરે અપભ્રંશોત્તર
ભૂમિકાની લાક્ષણિકતા છે. હેમચંદ્રના કેટલાંક ઉદાહરણોમાં આવે
અર્વાચીનતાનો પાસ દેખાય છે. સરખાવો કટરિ, વપ્પીકી વગેરે.
જુઓ! વ્યાકરણ.

મુદ્દહેમાં સ્વાર્થિક -ઙ- છે. જુઓ નિ. ૮૬. વિચ્ચિ=વચ્ચે.
હિંદી 'ખીચ.' જુઓ નિ. ૮૨.૨૫.

છંદ રક્ષા. એ 'માત્રા' અને દોહા એ બે છંદોના સંયો-
જનથી થાય છે. પહેલી કડી માત્રાની ને પછીની કડી દોહાની.
બંને મળીને એકાદમક વાક્ય કે ભાવ વ્યક્ત કરતા હોય. માત્રા
છંદનું માપ : પાંચ ચરણ; પહેલું, ત્રીજું ને પાંચમું ચરણ પંદર
માત્રાઓનું; બીજું ને ચોથું બાર માત્રાનું; પહેલા ચરણની
પંદર માત્રાનો ગણવિભાગ : ૩+૪+૩+૫, ત્રીજું તથા પાંચમું
ચરણ : ૩+૩+૪+૫; બીજું તથા ચોથું ચરણ ૫+૪+૩.
ઘણુંખરું પહેલું ચરણ મુક્ત હોય છે, ને ત્રીજું ને પાંચમું
પ્રાસબદ્ધ હોય છે. હેમચંદ્રના ઉદાહરણોમાં ૩૩મું રક્ષામાં ને
૧૬૦મું તથા ૨૦૭મું માત્રા છંદમાં છે.

ઉદા. ૩૪. હેમચંદ્ર વાલ્હેનો સંબંધ ત્રીજા ચરણ સાથે
લઈ, તેને પંચમીનું રૂપ ગણે છે, પણ તેનો સ્વાભાવિક સંબંધ
ચોથા ચરણ સાથે જ છે; લોકો, જાતને જાણવળે. બાબાના
સ્તન વિષમ બન્યા છે.' દેહલીદીપન્યાયે વાલ્હેને ત્રીજા ને ચોથા
બંને ચરણો સાથે પણ જોડી શકાય. જો છંદ ખાતર હસ્ત
વાનો છે. અપ્પણ એકવચન છે, સરખાવો હિંદી -

કો. છંદ કપૂર. માપ : ૨૮ માત્રા. પંદર માત્રાએ યતિ. (૪+૪+૪+૩=)૧૫ + (૬+૪+૫=૧૩) = ૨૮. આ પદ્ય પ્રખ્યાત વિદ્યાવિલાસી પરમાર રાજા મુંજનું બનાવેલું છે. ઉદા૦ ૧૦૦, ૧૩૭ તથા ૧૮૪ પણ મુંજકૃત છે.

ઉદા૦ ૩૫. ઉદાહરણમાં હિન્દીની જેવાં પ્ર. એક.વ.નાં ઘણાં આકારાંત રૂપો છે.

લજ્જેજ્જંતે સં. વિધ્યર્થ 'ંણ્ય'-(મચ્છેયમ) પ્રત્યયાંત પહેલા પુરુષ એકવચન પરથી આવેલું અને તુને વાક્યયોગી ગણ્યાં છે. વિધ્યર્થનાં એવાં રૂપ અપભ્રંશ માટે ઘણાં અસાધારણ ગણાય. તુને બદલે 'ત હોય તો લજ્જેજ્જંત સળંગ શબ્દ ગણી શકાય. એ રીતે તેને લજ્જના ક્રિયાતિપત્યર્થે વપરાયેલા કર્મણિ વર્તમાન કૃદંત તરીકે ઘટાવી શકાય.

ઉદા૦ ૩૬ જૂઠાં શુકન દેનારો છે એમ માનીને નાયિકાએ કાગડાને ઉડાડ્યો ને તે જ ઘડીએ તેણે એકાએક પ્રવાસેથી આવી રહેલા નાયકને જોયો. આથી તેનાં અરધાં બલોયાં વિરહજન્ય કૃશતાને કારણે હાથમાંથી નીકળી જઈ ભોંય પર પડ્યાં; જ્યારે બાકીનાં અરધાં પિયુના અણુધાર્યા આગમને હર્ષવિશથી થયેલા શરીરવિકાસને કારણે તડાક દઈને તૂટી ગયાં.

આ દોહાના પાછળથી થયેલા રૂપાંતરમાં અરધાં બલોયાં કાગડાનાં ગળામાં પરોવાઈ ગયાંની વાત છે ('આધા વલયા કાગ-ગલ').

ઉદા૦ ૨૭. નિ. ૨૭ અને ૨૮ નપુંસકલિંગનાં વિશિષ્ટ પ્રત્યયો આપે છે. અર્વાચીન ભારતીય-આર્ય ભાષાઓમાં નપુંસકલિંગ માત્ર ગુજરાતી, મરાઠી ને કોંકણીમાં અને ભદ્રવાહીમાં જળવાઈ રહ્યું છે. આવાં કેટલાંક લક્ષણોને

કારણે ગુજરાતી હિન્દી કરતાં અપભ્રંશની વધુ સમીપ હોવાનું જોઈ શકાય છે. ‘આઈવાળાં રૂપ પરથી ગુજરાતી નપું. બ. વ.નો -આં (‘સારાં,’ ‘પાંદડાં’) આવ્યો છે. અસુલહમેચ્છળ=અલસુહ+એચ્છળ. વચ્ચેનો મકાર સંધિમૂલક છે. પ્રાકૃતમાં તે કેટલીક વાર સમાસમાં પાછળનો અવયવ સ્વરથી શરૂ થતો હોય ત્યાં મળે છે. એચ્છળ (=ઇચ્છળ) ઇચ્છતું હેત્વર્થ કૃદંત છે. જુઓ નિં ૯૭. આવા પ્રયોગોમાં પાછળથી આર્વાચીન ભાષાઓ સામાન્ય કૃદંત વાપરે છે. (ગુ. ‘ઇચ્છવું,’ હિં. ‘ઇચ્છના’). એ રીતે આવાં -અણ-અંતી રૂપો હિન્દી કરતા, રાજસ્થાની કરળો, મરાઠી કરળેનાં પુરોગામી છે.

નિં ૨૮. અહીં જે રૂપનું પ્રતિપાદન કયું છે, તે પરથી ગુજરાતી નપુંસકલિંગ એકવચનનું ઇ-અંતી રૂપ(‘કયું’ ‘સારું,’ ‘છોકરું’) ઊતરી આવ્યું.

હિમચંદ્ર પ્રમાણે નામના વિભક્તિ-પ્રત્યયો અને રૂપાખ્યાન નીચે પ્રમાણે છે:

અકારાંત પુલિંગ

તરનાં રૂપાખ્યાન

એકવચન	બહુવચન	એકવચન	બહુવચન
પ્રથમા } ૦	૦	નરુ, નરો, નર	નર
દ્વિતીયા }			
તૃતીયા અનુસ્વાર, ણ	હિં	નરે, નરેણ નરહિં, નરેહિં	
પંચમી હેં, હુ	હું	નરહેં; નરહુ	નરહું
ષઠી સ્સુ, સુ, હોં, ૦	હૈં, ૦	નરસ્સુ, નરહુ, નરહોં, નર.	નરહૈં, નર
સપ્તમી રૂ, ઈ	હિં	નરિ. નરે	

સંબોધન   ૦   હૈં   નર   નરહૈં

ઉપરાંત આમાં જ્યાં જ્યાં છૂટું કે પ્રત્યયની પૂર્વે નર છે ત્યાં ત્યાં વિકલ્પે નરા પણ થઈ શકે છે.

અકારાંત નપુંસકલિંગ

સામાન્ય. અંતે ક-પ્રત્યયવાળાં કમલનાં કમલકનાં
રૂપાખ્યાન રૂપાખ્યાન

પ્રથમા	}	ખડુવચન એકવચન	ખડુવચન એકવચન
દ્વિતીયા		હૈં	ઉં

ખાકીના પ્રત્યયો અકારાંત પુલ્લિંગ ખાકીનાં રૂપો નર પ્રમાણે.
પ્રમાણે.

અકારાંત ને ઉકારાંત પુલ્લિંગ ગિરિનાં રૂપાખ્યાન

એકવચન	ખડુવચન	એકવચન	ખડુવચન
તૃતીયા	અ, ણ, અનુસ્વાર	ગિરિએ, ગિરિણ, ગિરિ	
પંચમી	હૈં	ગિરિહૈં	
ષષ્ઠી (હૈં), ૦	હું, હૈં, ૦	ગિરિહૈં, ગિરિ	ગિરિહું ગિરિહૈં
			ગિરિ
સપ્તમી	હિ	હું, હિં	ગિરિહિ ગિરિહું ગિરિહિં

ખાકીના પ્રત્યયો અકારાંત પુલ્લિંગ પ્રમાણે. ગિરિને બદલે ગિરી બધે આવી શકે છે. સાહુનાં રૂપાખ્યાન ઉપર પ્રમાણે.

સ્ત્રીલિંગ પ્રત્યયો

વાલનાં રૂપાખ્યાન

એકવચન	ખડુવચન	એકવચન	ખડુવચન
પ્રથમા	}	૦	૦
દ્વિતીયા		૦	૦
		૦, ઓ	વાલ
			વાલ૦, વાલો

તૃતીયા	ઈ	હિં	વાલઈ	વાલહિં
પંચમી } ષષ્ઠી }	હૈં	હુ	વાલહૈં	વાલહુ
સપ્તમી	હિ	હિં	વાલહિ	વાલહિં
સંજોધન	૦	હૌં	વાલ	વાલહૌં

વાલને બદલે બધે વાલા આવી શકે છે. મહ, નહ, ધેણુ, વહૂ-
નાં રૂપાખ્યાન ઉપર પ્રમાણે.

હેમચંદ્રે જેમની નોંધ લીધી ન હોય તેવાં રૂપો વિશે
જુઓ વ્યાકરણ.

નિં ૨૯. ૨૯થી ૫૫ સુધીના નિયમોમાં સાર્વનાંમિક
રૂપાખ્યાનની વિશિષ્ટતાઓ નોંધેલી છે. કેટલેક સ્થળે હેમચંદ્રે
સાહિત્યમાંથી ઉદ્ધૃત કરીને નહીં, પણ તૈયાર કે ‘ઘડી કાઢેલાં’
હોય તેવાં ઉદાહરણો મૂકી લીધાં છે—પોતે ઘડી કાઢ્યાં હોય,
કે પછી પહેલાંનાં વ્યાકરણોમાંથી લીધેલાં હોય. પ્રસ્તુત નિયમનાં
ઉદાહરણો એ પ્રકારનાં છે. તેવું જ ૪૬, ૪૬ (કદાચ), ૫૧,
૬૧, ૬૭, ૬૮, ૬૯, ૭૦, ૭૧, ૭૪, ૭૬, ૭૯,
૮૦, ૮૬, ૮૭, ૮૮, ૧૧૧, ૧૨૨, ૧૨૪, ૧૨૬, ૧૩૦,
૧૩૧, (નિં ૮૨-૧ અને ૮૨નાં ઉદાહરણ,) ૧૬૪,
૧૬૫, અને ૧૬૭ ને ૧૬૮ (કદાચ) એ ઉદાહરણોનું છે.

ઉદાં ૩૯. ચસ્માત્, જમ્હા <જહાં. હોંતં એ હો (સં.)> ભવ)
‘હોવું’નું વર્તમાન કૃદંત. આવા પ્રયોગોમાં તે પંચમીના
અનુગ તરીકે કામ કરે છે. આપણા ‘થી’, ‘થી’ ને સ્થાને
એ છે. નયરહોં હોંતં ‘નગરમાંથી’.

આગદો શૌરસેની રૂપ છે. આવી અસરવાળા પ્રયોગો ૧, ૪૭, ૬૭, ૬૮, ૬૯, ૭૬, ૭૯, ૯૭, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૨૩, ૧૬૦, ૨૦૭ એ ઉદાહરણોમાં મળે છે.

ઉદા. ૪૦. તુદ્વઝ અને તેહદા એકસાથે વપરાયા છે. જુઓ નિ. ૩ પરનું ટિપ્પણ.

તિલ-તારનો અર્થ વૃત્તિકાર ઉદયસૌભાગ્યગણી 'તલ જેવી સ્નિગ્ધ જેની તારા (=કીકી) છે તે' એમ નાયકનું સંબોધન લે છે. પિશેલ તેને હુખ્તપ્રત્યય ષષ્ઠી ગણીને તર્હો સાથે સાંધે છે. વૈધ તેનો 'જેમાં કીકી તલ જેવી સ્નિગ્ધ છે તેવો=તીવ્ર' એમ અર્થ લઈ તેહદાના વિશેષણ તરીકે ઘટાવે છે. અપભ્રંશ મહાકાવ્ય પુષ્પદંતકૃત મહાપુરાણમાં ૭૫, ૬, ૧૩ ઉપરના ટિપ્પણમાં તિલરિણનો અર્થ સ્નેહઋણ કરેલો છે.

ઉદા. ૪૧. ચસ્મિન્ > જસ્મિ > જહિં.

ઉદા. ૪૨. 'વિરહિણીનું' વર્ણન. લોચપથારી માઘમાસ જેટલી ઠંડી. તલના છોડ માગશરમાં બેળી બચ. કમળ શિશિરના હિમે મ્લાન થાય.

ઉદા. ૪૪. જાસુ. આહીં ષષ્ઠી સંસ્કૃત ચતુર્થીના અર્થમાં છે. ઠાઝ માટે જુઓ ઉદા. ૭ પરનું ટિપ્પણ.

ઉદા. ૪૫. અવસરિ નિવહિઅહ સતિ સખતમી છે.

ઉદા. ૪૬. કામચલાઉ ઉદાહરણો.

ઉદા. ૪૭. ચિદ્ઠઠદિ, કરદિનો. °દિ નિ. ૬૫ પ્રમાણે. આન્તિના ત્માં રકારપ્રક્ષેપ થતાં અંત્રિ. ઘુ અને ઙ્ર પ્રાપ્ત અપભ્રંશ સાહિત્યમાં નથી મળ્યાં. (૧) વર્તમાન ડ. પુ. એકવચનનો. °દિ પ્રત્યય (૨) પ્રંગણિ ને સંત્રિમાં રકારની બળવાણી તેમ જ પ્રક્ષેપ અને (૩) ઘ્રું ને ઙ્ર એ રકારવાળાં તેમ જ અસાધારણ ને વિરલ રૂપો સૂચવે છે

કે ઉદાહરણમાં રજૂ થયેલો અપભ્રંશલેદ વિશિષ્ટ છે.

ત્રં ને તંમાં રકારપ્રહોષ થયેલો માની ઘટાવી શકાય. ધ્રુવો દ્યવનિદષ્ટિએ જ સાથે સંબંધ બાંધવો અશક્ય છે. ધ્રુવમ્ ઉપરથી તે હોય અને ખોટી રીતે જ સાથે તેને સાંકળી દેવાયો હોય એવી શંકા જાય છે. ઉદા. ૧૮૮માં પણ ઘ્રું વપરાયો છે. ત્યાં જ, અર્થ થઈ શકે તેમ નથી. ધ્રુવમ્ લેતાં અર્થ ખરોખર ખેંચી જાય છે. ધ્રુમાં સંયોગનો ઉચ્ચાર દીલો છે. ખુચ્ચો ઉદા. ૨૬.

સંદર્ભ વિના અર્થ સ્પષ્ટ ન થાય. પણ દ્યવનિ એવો સમજી શકાય કે મારો પતિ ધરઆંગણમાં દેખાય તેટલો સમય જ તે રણભૂમિમાં નથી હોતો. ધરખહાર જાય ત્યારે તેને રણભૂમિમાં જ જવાનું હોય.

ઉદા. ૪૮. વોલ્લિઅદ્વિધ્યર્થનો ભાવ છે. ગુજરાતીમાં તે વ્યાપક છે. 'એવું ન બોલીએ'. નિચ્ચિહરૂ રૂપાન્તર નિચ્ચિહરૂ પરથી ગુજરાતી 'નહોં' ઉદાહરણ એક કહેવતરૂપ છે. છંદદષ્ટિએ એ દોહાનું ૧૩ માત્રાવાળું ચરણ છે.

ઉદા. ૪૯. કામચલાઉ ઉદાહરણો.

નિં. ૩૬. સાહિત્યમાં પુર્વિલગ્નમાં એક જ મળે છે. કવચિત્ત્વ એકાર હ્રસ્વ હોય છે ને લેખનલેદે રૂઢુ પણ હોય છે. મૂળ સં. ણઃ. રૂઢુ પરથી હિંદી ચહ. નપુંસકલિંગમાં એઝ, એઝ, રૂઢુ વિશેષ મળે છે.

ઉદા. ૫૧. કામચલાઉ ઉદાહરણ.

નિં. ૩૮. વૈદિક બોલીઓમાં ણઃના ણંની જેમ વધુ દૂરના પદાર્થ માટે ઓં સર્વનામ હતું. *ઓપઃ = ઓલો. *ઓપઃ પરથી આવેલો ઓ, રૂઢુ અપભ્રંશમાં વપરાયેલો છે. હિમચંદ્રે તેની

ઉદા૦ ૬૬ વહુઅ-માં સ્વાર્થે ક(=અ) પ્રત્યય લાગ્યો છે. જુઓ નિં ૮૮.

ઉદા૦ ૬૭. કામચલાઉ ઉદાહરણો તુમ્ર સાહિત્યમાં નથી મળતું, પણ તુધ્ધુ મળે છે. આગદો ને તુમ્ર એ પ્રાચીન અપભ્રંશ-લેદનાં સૂચક. હોંતહ માટે જુઓ ઉદા૦ ૩૯ પરતું ટિપ્પણ.

ઉદા૦ ૬૮. આ ઉદાહરણ પણ રચી કાઢ્યું હોવાની છાપ પાડે છે. એક દોહામાં જ ત્રણે રૂપો ગૂંથી લીધાં છે. વૃત્તિકાર. ઉપેત્ય = 'પાસે આવીને' એવો અર્થ ઘટાવે છે. ઉત્પત્તિ ક્યું રૂપ છે અને આ સંદર્ભમાં તેનો શો અર્થ છે તે સ્પષ્ટ નથી. પિશેલ વૃત્તિકારને અનુસરીને ઉત્પાદ્ય 'ઉપજાવીને' અને વૈદ્ય ઉત્પાદ્ય 'ઉત્પાદ્ય થઈને' એમ અર્થ લે છે.

ઉદા૦ ૬૯. કામચલાઉ ઉદાહરણો. તુમ્હાસુ ઠિઅં પ્રાકૃત છે. નિયમ ૪૯થી પપ. પહેલા પુરુષ સર્વનામનાં વિશિષ્ટ રૂપો આપે છે.

નિં ૫૦. અમ્હૈને હકાર 'હમે' જેવા ઉચ્ચારણમાં જળવાઈ રહ્યો છે.

ઉદા૦ ૭૨. થોવાનું મૂળ, સં. સ્તોક- પ્રા. થોઅ છે. બે સ્વર વચ્ચે વચ્ચતિ આવી છે. -હઅ- પ્રત્યય લાગીને ગુજ. 'થોહુ' થયો.

ઉદા૦ ૭૩. અંવળ, સં. અમ્લ, પ્રા. અંવ, નામધાતુ અંવ 'ખાટું કરવું', ક્રિયાવાચક નામ અંવળ. અનુમાને 'ખટસવાદ' અર્થ કર્યો છે. બીજો પ્રયોગ મળે તો જ સ્પષ્ટ અર્થ બેસે. લાઈવિ-સર. મરાઠી લાવળે.

ઉદા૦ ૭૪. કામચલાઉ ઉદાહરણો.

ઉદા૦ ૭૫. મઝે જાણિઝે અપભ્રંશનો લાક્ષણિક રૂઢિપ્રયોગ છે. વિક્રમેર્વાશીયના ચોથા અંકમાં આવતાં અપભ્રંશ પદોમાં પણ આ

પ્રયોગ છે. હિમચંદ્રનાં ઉદાહરણોમાં બે વાર આવે છે (ઉદા. ૭૫, ૧૭૩). અર્વા. ગુજ. બોલીઓમાં તે જીવંત છે, 'મેં જાણ્યું' જે બૂલી મુજને માત્ર જો, 'મેં' બોલીએ એમ જાણ્યું કે સોડમાં દીવો મેલ'.

ઘર. સં. ધા 'ધરાવું' ઉપરથી ધાતુનામ ઘરા, ઘર. મિઅંકુ = મયંક. સ્વયં-ગાલ-સર., 'બેગાળો' 'લગનગાળો. ગાળો.' જુઓ નિયમ ૬૫.

ઉદા. ૭૬. કામચલાઉ ઉદાહરણો હોતર માટે જુઓ ઉદા. ૩૬ પરતું ટિપ્પણ. ગદો શૌરસેની રૂપ. જુઓ. નિયમ ૬૫.

ઉદા. ૭૭. દેંતરો = દેતાં, જુઝં તરો = જૂઝતાં. જુઝ- પરથી પાછલા વ્યંજનની અસર નીચે જુઝ થતાં 'જૂઝ-વું'.

વ્યાજસ્તુતિનું ઉદાહરણ છે. નિંદાના પરદા નીચે સ્તુતિ છે. દાનની સંપૂર્ણતામાં એટલી ઊણપ કે પત્ની આપી દેવી બાકી રહી. પૂર્ણ વીરતામાં એટલી ઊણપ કે સર્વ શત્રુનો નાશ કર્યો, પણ તલવાર તો બાકી રહી! બીજા શબ્દોમાં, અનન્ય દાનવીર ને સુદ્ધવીર.

પારકઢ-ને મારિકઢ-માં સ્વાર્થિક-ક- પ્રત્યય છે. પારકઢા ને અમ્હુ તળા એ સુમદ અમજવા. હારજીતનો સમગ્ર આધાર માત્ર પ્રિય ઉપજ છે. જીત થઈ હોય તો પ્રિયના પરાક્રમથી, હાર થઈ હોય તો પ્રિયના રણમાં પડવાથી.

ઉદા. ૭૮. કામચલાઉ ઉદાહરણ.

ઉદા. ૮૦. કામચલાઉ ઉદાહરણ, તે પણ પાદૃત.

નિયમ ૫૬ થી ૬૦ નીચેનાં રૂપાંજનની વિશિષ્ટ

નિયમ ૫૬ થી ૬૦ સુધીમાં વર્તમાનકાળનાં પ્રત્યયો.

‘હિં’ પ્રત્યયમાંથી હકાર લુપ્ત થતાં પ્રા. ગુજ. ‘હૂં, પછી ‘હ અને પરિણામે ‘(તેઓ) કરે’ જેવાં ત્રી. પુ. બહુવચનનાં રૂપ. કરહિં > કરહ > ‘કરે’. હિં પ્રત્યય વિકલ્પે છે. વિકલ્પ (અ)ન્ત પ્રત્યય નો છે. ઉદાહરણ ૮૧માં જ લેખેલું છે રૂપ છે.

ઉદા. ૮૨. ‘ચાતક’ માટે પળીઅ, વળીહ એ દેશ્ય શબ્દો છે. ગુજરાતીમાં ‘બાંચો’, હિન્દી ‘પપીહા’.

ઉદા. ૮૩. અન્યોક્તિ—કૃપણ ધનિકની પાસે વારંવાર યાચના કરનારને (કે ઉદાસીન, રૂપવતી સ્ત્રીની પાસે વારંવાર પ્રણયયાચના કરનારને) ઉદેશીને.

ઉદા. ૮૪. ગય મત્તહૂં એમ અસમસ્ત ગણીને કેટલાક ગજને પછી બહુવચનના રૂપ તરીકે લે છે. પણ મત્તગય એવા સમાસને છંદ ખાતર ગયમત્ત-એમ ઉલટાવવો પ્રાકૃતઅપભ્રંશમાં સ્વાભાવિક છે. એટલે ગજને પછી તરીકે લેવાની જરૂર નથી. અન્નિહૂનું મૂળ આનસ્મિદ્ ‘સામે જવું’, ‘સામે થવું’. ‘ભીડવું’ નું મૂળ સ્મિદ્ ‘જવું’, ‘અનાદર કરવો’ છે.

નિ. ૫૮. ‘હુ માંથી’ હ લુપ્ત થતાં ‘હ, પછી ‘કરો’ જેવાં રૂપ. કરહુ > કરહ > ‘કરો.’

ઉદા. ૮૬. કહ્લહૂં પરથી ગુજ. ‘કાહુ’. અગ્ગહ ‘લાયક હોય’.

નિ. ૬૦. ‘હું નો હકાર લુપ્ત થતાં ‘પહેલો પુ’. બહુવચનમાં અર્વાચીન રૂપ *કર ‘અમે કરીએ’ એવું થાય. પણ તેને સ્થાને વિધ્યથ ત્રીજા પુરુષ એકવચનના ‘હાહ પ્રત્યયમાંથી આવેલો હા આપણે વાપરીએ છીએ.

ઉદા. ૮૭. ‘વળવું’ એટલે મંદવાડમાં દૂબળું થયેલું શરીર ભરાઈ ને સારું થવું. ‘શરીર વળવું’ એ વિશિષ્ટ પણે ગુજરાતી

પ્રયોગ છે. ખાવાનું ન મળતાં દૂળાણું પહેલું શરીર ખોરાકથી વળે, તેમ જે યુદ્ધપ્રિય હોય, તે યુદ્ધ વિના દૂળાણો પડી જાય ને યુદ્ધ મળતાં શરીરે સારો થાય.

વર્તમાનકાળના પ્રત્યયો ને રૂપાખ્યાન :

પ્રત્યયો કર્નાં રૂપ

એકવચન	બહુવચન	એકવચન	બહુવચન
પહેલો પુરૂષ	હું, મિ	હું, મુ.	કરહું, કરમુ (ક-કરામિ, રામુ વ.)

બીજો	”	હિ, સિ	હુ, હ.	કરહિ, કરસિ	કરહુ, કરહ
ત્રીજો	”	હિ, (અં)તિ.	કરહિ	કરહિં, કરંતિ	

નિં ૬૧. આજ્ઞાર્થના વિશિષ્ટ પ્રત્યયો.

ૐ તું રૂપાંતરે રૂ. પ્રા. શુજ. માં રૂ પ્રત્યય છે. સૌરાષ્ટ્ર વગેરે પ્રદેશની બોલીઓમાં યશ્રુતિ તરીકે હજી પણ તે બગ્યો છે. (‘કર્ય’, ‘બોલ્ય’, પ્રાચીન કરિ, વોલિ).

ઉદા. ૮૯. પત્તલ-માં -લ-પ્રત્યય મત્વર્થીય છે.

ઉદા. ૯૦. સેહ-ધ્વનિદ્વિષ્ટિએ સં. શલ્ય-માંથી સિદ્ધ થયો છે. તલવારનો ઘા શત્રુની ખોપરી ચીરી નાખે, ભાલાથી વીંધાઈ ને મરેલા શત્રુની ખોપરી આખી રહે. શબ્દો નાયકના ઘાની સચોટતાના ને તેની પરાક્રમશીલતાના ધોતક છે.

આજ્ઞાર્થ બીજા પુરૂષ એકવચનમાં ૐ, રૂ, હ, હિ ને મુ એ પ્રત્યયો ને કરે, કરિ, કર, કરહિ, કરમુ એવાં રૂપો સમજવાં.

નિં ૬૨. સવિધ્યકાળની વિશિષ્ટતા.

રાતી 'ઝટપટ'મા મૂળનો 'ટ' અવિકૃત જળવાઈ રહ્યો છે. 'ઝટપટ' ના મૂળમાં જ્ઞટ્પટ્ઞ ઉચ્ચારણ છે. સરખાવે પ્રાકૃત-અપભ્રંશ જ્ઞટ્ (ત્તિ) ને આપણું 'ઝટ.'

અચ્છનો 'હોણુ' ને 'ખેસણું', રહેણું" એ બંને અર્થોમાં ઉદાહરણમાં પ્રયોગ થયો છે.

છંદ ખાતર કરંતુનો અં સાનુનાસિક સ્વર તરીકે ઉચ્ચારવાનો છે - કરંતુ. 'કરતો' જેવાં અર્વાચીન રૂપોનું આ પુરોગામી હોય.

સવાળો લવિખ્યકાળ ગુજરાતીમાં ઊતરી આવ્યો છે. હવાળા લવિખ્યકાળનો વ્રજ, અવધી વગેરે પ્રાચીન હિંદી ભાષાઓને વારસો મળ્યો છે.

નિં ૬૩. એક વિશિષ્ટ રૂપનું અને નિયમ ૬૪ (૧થી ૧૩) ધાત્વાદેશોનું પ્રતિપાદન કરે છે.

ખરી રીતે તો કીસુ એ કર-ના ક્ એવા કર્મણિ અંગ પરથી થયેલું લવિખ્યકાળ પહેલા પુરુષ એકવચનનું રૂપ છે. વર્તમાનકાળનું નહીં. કીસુ= '(હું) કરાઈશ.' ઉચિત અર્થભારની દૃષ્ટિએ વિને બદલે જિની અપેક્ષા રહે છે.

નિં ૬૪. માં વિશિષ્ટ ધાત્વાદેશો આપ્યા છે.

સં. પ્રખમૂને પહુચ્ચ- આદેશ થાય છે. ખરી રીતે તો પહુચ્ચ સંસ્કૃત પકારાંત ધાતુઓનાં રૂપોના સાદૃશ્યે સધાયો છે.

સં. સિચૂ પરથી સિત્તઃ, પ્રા. સિત્તો—સિચ્ચઈ

સં. વચ્ પરથી સં. ઉક્તઃ, પ્રા. વુક્તો—વુચ્ચઈ વગેરેની જેમ

સં. પ્રમૂતઃ, પ્રા. પહુત્તો—પહુચ્ચઈ.

અર્થ 'પૂરા પડવું', પર્યાપ્ત થવું" એવો નહીં, પણ 'આંગણું'

છેઅહ — સ્વાર્થે. અ ઉમેરાઈ છેદ- પરથી છેદક. આહી 'હાનિ' એવો વિશિષ્ટ અર્થ છે.

નિં ૬૪૨. વ્રુવ્ રકાર જાળવી રાખતા અપભ્રંશવિશેષનું રૂપ છે. જુઓ નિયમ ૬૭. ૬૪-૬૫મા ઉદાહરણનો ત્રો, ૬૭માનો પ્રસસદિ, ૬૮-માનો ગૃણેષ્ણુ ને વ્રતુ પણ એ કોટિનાં છે. પ્રસસદિનો દિ તથા વ્રતુમાં જળવાયેલો અસાધારણ ત પણ વિશિષ્ટ અપભ્રંશપ્રકારના સૂચક છે.

નિં ૬૪૩. આખા અપભ્રંશમાં જ્ વ્યંજન આ વુજ્ ધાતુનાં રૂપો-સિવાય ક્યાંયે મળતો નથી. અને તે રૂપે એ પ્રાપ્ત સાહિત્યમાં મળતાં નથી.

નિં ૬૪૪. પ્રસસ પ્રસિદ્ધ અપભ્રંશ સાહિત્યમાં દેખાતો નથી, પ્રસસ- ના મૂળાં પશ્ય છે. પશ્યનું પસ્થ થવાને બદલે રકાર-પ્રહોપથી (જુઓ નિં ૬૮) પ્રસસ- થયું. 'દિ માટે જુઓ નિં ૬૪૨ પરનું ટિપ્પણ. ઉદાહરણપદ નથી આપેલું. ઘડી કાઢેલું રૂપ જ આપી દીધું છે

નિં ૬૪૫. ગૃણ- અપ.માં કવચિત્ જળવાઈ રહેલા ઋકાર-રનું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. વુકુદુ, છૃણ, કૃદંત વગેરે આવાં બીજાં ઉદાહરણ છે. જુઓ વ્યાકરણ.

ઉદાં ૯૯. છોહ-નું કર્મણિ અંગ છોહિજ્જ- અને તે પરથી વર્તમાન કૃદંત છોહિજ્જંત-. પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં વર્તમાન કૃદંત ક્રિયાતિપત્ત્યર્થનાં વાચક પણ છે. છોહિજ્જંત ને લહંત આનાં ઉદાહરણ. ગુજરાતીમાં પણ 'કરત,' 'જોત' વગેરે, 'કમલિ તૃતીયા એકવચનનું' રૂપ છે. હેમચંદ્રે તૃ- એકવ. માટે 'ઈ પ્ર' નથી.

ઉદા૦ ૧૦૦. ચૂડ-ને-હલ્લ-અને-અ-પ્રત્યય લાગી (જુઓ નિયમ ૮૭) ચૂડલઅ-થયું છે. સં નિહિત-નું નિહિઅ થાય છે, તેમ સાદશ્ય-ખળે નિહિત-થાય છે. સં. રજૂ-નું રજ્જઙ્-રત્ત-, સં. મુજૂ-નું મુજ્જઙ્-મુત્ત- અને એ યીળા પ્રમાણે સં. નિઃધા-નું નિહિજ્જઙ્ નિહિત્ત. ઉપર, નિં ૬૪-૧ પરના ટિપ્પણમાંનું પહુત્ત- તથા સં. જિ-નું જિઅ- ઉપરાંત જિત્ત- પણ આ જ રીતે સધાયું છે.

જ્વલક્-ના મૂળમાં સં. જ્વલ-છે. સં વાષ્પ-નું વપ્ફ-થયું જોઈએ, પણ અનિયમિત રીતે વાહ- થાય છે. દીર્ઘ ધ્વર પછી સંયુક્ત વ્યંજન એકવડો કરવાના (પાલિમાં જાણીતા) વલણનું આ ઉદાહરણ છે. છૂનો -ફ્-અને પછી -ઙ્- થયો.

આ દોહો મુંજનો બનાવેલો છે. જુઓ ઉદા૦ ૩૪ પરનું ટિપ્પણ.

ઉદા૦ ૧૦૧. પેમ્મ નો 'પ્રિયા' એવો અર્થ લેવો પડે છે. પણ પ્રતીતિજનક નથી. સન્વાસણ-રિહ-સંભવ=સર્વાશન-રિપુ-સંભવ; એટલે કે સર્વલક્ષી(=વડવાનળ)ના શત્રુ(=સમુદ્ર)માં જોનો જન્મ થયો છે તે —ચંદ્ર. પર્યાયોક્તિ છે. પરિવૃત્ત—પરિઅત્ત-માં વકારલોપ.

ઉદા૦ ૧૦૨. છુડ્ડક-ને છુડ્ડક-માં ધાતુનાં સાદાં રૂપ *છુડ- ને *છુડ- છે. *છુડ- ઉપરથી ગુજ. 'ખડખડ-વુ'નો 'ખડ-' અંશ આવેલો છે. અર્થછાયા ફરી ગઈ છે. છુડ્ડ-નો 'ઘડ-' ગુજ. 'ઘડ-ઘડાટ'માં છે.

વાસારત્ત-નું મૂળ-સં. વર્ષારાત્ર- છે. વર્ષારાત્ર=વર્ષાઋતુ. વર્ષા-નું પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં વાસા- થાય, તેમ વિશ્લેષથી વરિસા- પણ થાય. એ રીતે વર્ષારાત્ર-નું વરિસારત્ત- એવું રૂપ થાય ને પરથી વરસારત ને 'વરસાત,' 'વરસાદ.'

પ્રવાસુઅ.પ્ર+વસુને -ઉક- એ કર્તૃવાચક પ્રત્યય લાગી *પ્રવાસુક-
થાય. તે પરથી પ્રવાસુઅ. અર્થ 'પ્રવાસી' જ છે. વિસમા મધ્ય-
દેશીય રૂપ છે. બુઓ નિં ૩ પરનું ટિપ્પણ.

ઉદા૦ ૧૦૩. અમ્મિ માતાનું તેમ સખીનું પણ સંબોધન
છે. અહીં પહેલું લેવામાં અનૌચિત્ય છે. અર્વા. ગુજ.માં પણ
'હા, માહી, હા' 'હા, બાપુ, હા' એમ સમવચસ્કને વાત કરતાં
કહેવાય છે.

સંસુહ પરથી સાસુહ ને પછી 'સામુ', 'સામે.' મજ્જિઅ એ
હિમચંદ્ર (૪૩૬,૨), ટુંઠિકાકાર, પિશેલ ને ગૌઘ સમજે છે તેમ
સંબંધક ભૂતકૃદંત નથી, પણ મજ્જિઅનું દૂંકાવેલું સ્ત્રીલિંગ
પ્રથમા બહુવચન છે. કંતહ એ ષષ્ઠી અહીં તૃતીયા અર્થે છે.
સરખાવો ગુજરાતી પ્રયોગ 'ઘરનો બહુઓ, ગામ બાળે', 'કાઈનો
લીધો જાય, તેવો નથી', 'હૃદનો દાઝયો, છાશ કૂંકીને પીએ',
હાથનાં કયાં હૈયે વાગે' વગેરે. મગ્ન = 'ભાગેલી,' 'નસાડેલી.'
યંતિ ને જંતિનો વિરોધ આમ અર્થ ઘટાવીને જ પ્રકટ કરી
શકાય છે. કાંત સામે ટકી ન શકતી ગજઘટાઓ કરતાં પણ
નિત્ય સંમુખ રહેતા પયોધર કઠોરતામાં ચડે છે.

ઉદા૦ ૧૦૪. જા>જાવ>યાવ્રત. બીજાઓ જા=યા અર્થ
કરે છે—પુત્તે જાણે (તૃતીયા સમ્પ્રતીના અર્થે) સતિ 'સમ્પ્રતી'નો
પ્રયોગ લઈને પણ અર્થ ઘટાવી શકાય. વપ્પીકી એ વપ્પ-ને
મત્વર્થીય -ઙ્ક- પ્રત્યય લાગી સિદ્ધ થયેલા વપ્પિક-ના સ્ત્રીલિંગ
વપ્પિકી પરથી ક્ એકવચ્ચે થઈ, પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થતાં, સિદ્ધ
થયું છે. આ સંયોગલોપ ને પૂર્વસ્વર દીર્ઘભાવની પ્રક્રિયા અર્વા-
ચીન ભારતીય-આર્ય ભૂમિકાનું લક્ષણ છે. અપભ્રંશ ભૂમિકા
સુધી વિશિષ્ટ અપવાદે સંયુક્ત વ્યંજનો જળવાઈ રહ્યા હતા.

હિમચંદ્રનાં ઉદાહરણોની લાપામાં કેટલાંક આવાં અર્વાચીન રૂપો મળે છે - જુઓ 'વ્યાકરણ.'

મુમ્હઢીમાંથી -ઢ- પ્રત્યય કાઢી નાખતાં મુમ્હી કે મુમ્હિ રહે. એ મુમ્મિ એવા ઉચ્ચારણ પરથી, છૂ>લ્હની જેમ સિદ્ધ થયું હોય. ચંપૂ=ચાંપવું.

ઉદા. ૧૦૫, તેવહુ — જુઓ નિયમ ૭૬. આપણે 'ધૂધવે' ને બદલે 'ધૂધવે' વાપરીએ છીએ. ધાતુ જુદો છે. અહીંનો ધાતુ 'ધૂધકારો'માં જોઈ શકાય છે.

નિયમ ૬૫થી ૬૬માં કેટલીક ધ્વનિવિષયક લાક્ષણિકતાઓની નોંધ છે.

નિં ૬૫. જે સ્વરો વચ્ચે રહેલા ક, ગ, ત, દ, પનો લોપ ને ખ, ઘ, ત, થ, ધ, ક, લનો હકાર થવાને બદલે ક, ત, પ, ખ, થ, કનો ઘોષલાવ ને ગ, દ, ઘ, ધ, લની અવિકૃતિ એ શૌરસેનીનાં લક્ષણ ગણાય. હિમચંદ્ર (કે તેના પુરોગામી અપભ્રંશ વૈયાકરણોના) આધારભૂત અપભ્રંશસાહિત્યમાં આવી પ્રક્રિયાવાળો એક અપભ્રંશસેદ પણ હતો એ કેટલાંક અન્ય સૂત્રોની નીચેનાં ઉદાહરણો પરથી પણ પ્રતીત થાય છે. જુઓ 'વ્યાકરણ'.

ઉદા. ૧૦૬. વિચ્છોહ પરથી પ્રાચીન ગુજ.માં 'વછોહો'= વિચોગ, વિરહ. 'કરનું' 'ગર થયું' છે. 'કહ્યાગરુ' 'કામગરુ', 'કાજગરુ' વગેરેમાં આ જ જણાય છે. પણ ફારસી 'હાગર', 'રકૂગર' વગેરે પણ ધ્યાનમાં રાખવા ઘટે. કૂ>ગૂ માટે અર્વા. ગુજ.નાં ઉદાહરણો નરસિંહરાવે નોંધ્યાં છે. જુઓ ગુજ. લેં, ઁ. લિટ. ૧, ૪૪૯-૪૫૦.

ઉદા. ૧૦૮. પ્રાપ્-, અકૃત-, પ્રવિજ્ઞ-નાં પાવ-, અગિય-ને પવિસ-

ન થતાં પાવ-, અકિય- ને પહસ- થાય છે.

ઉદા૦ ૧૧૦. કણિઆર-માંથી સધાયેલું કણિઆર- ખેવડો વ્યં-
જન એકવડો થયાનું ઉદાહરણ છે. જુઓ 'વ્યાકરણ.'

નિં ૬૬. લક્ષણ વ્યાપક હોવાથી છૂટક શબ્દો જ ઉદા-
હરણ તરીકે આપ્યા છે. -મ્- અવિકૃત રહેવો અને -મ્-નો 'વૃં'
થવો એ જુદી જુદી ખોલીઓની વિશિષ્ટતા હતી. વ્યાપક સાહિ-
ત્યભાષા તરીકે અપભ્રંશમાં જુદી જુદી ખોલીઓનાં અતિ વ્યાપક
લક્ષણોનું મિશ્રણ ઉત્તરોત્તર વધતું ગયું છે. હિંદી વિભાગની
ખોલીઓમાં મૂ>વૃં લાક્ષણિક છે, ગુજરાતીમાં મ્ જળવાઈ રહે
છે. ભૌ'રા—ભમરો; જ્યોં, ત્યોં—જેમ, તેમ વગેરે અનેક ઉદા-
હરણો આપી શકાય.

નિં ૬૭. આ ભેદ પણ મૂળે તો ખોલીગત છે. અર્વા-
ચીન ગુજરાતીમાં ઘણા શબ્દો એવા છે જેમાં મૂળનો સંયુક્ત
રકાર જળવાઈ રહ્યો છે, જ્યારે હિંદીમાં તેનું સાદૃશ્ય થયું છે.
ભત્રીજે—ભત્રીજા, ભાદરવો—ભાદોં, છતરી—છાતા, ત્રીશ—
તીસ વગેરે

નિં ૬૮. ગુજરાતીમાં આ વલણના ઉદાહરણ માટે જુઓ
'વાગ્વ્યાપાર,' ૨૧૧-૨૧૫. શ્રાપ (શાપ), સરાણ (શાણ), કરોડ
(કોડિ) વગેરે જાણીતાં ઉદાહરણો છે.

ઉદા૦ ૧૧૩ હેમચંદ્રે અહીં ટાંકેલાં ઉદાહરણ જૈનેતર-
વૈદિક પરંપરાના અપભ્રંશ સાહિત્યમાંથી છે. એવી કોઈ કૃતિ
હજી મળી નથી. આવી. તેથી એમનું સહત્વ ગણાય. ઉદાહરણ
૧૨૧, ૧૬૦, ૧૬૭, ૧૬૮ પણ આવાં જ છે. નિર્વે દ્વિ
જુઓ નિં ૮૨-૧૪.

ઉદા. ૧૧૪. 'સ્વમ-નુ' મૂળ વૈદિક સ્કન્ધ 'ટેકો, આધાર' છે.

સ્તમ્ભ-માંથી 'થ'લ' થાય છે. દિવે દિવે, સ્વમ, ઠામ- સંબંધક ભૂતકૃદંતના પિ, પિણુ, તૃતીયા બ. વ. નો 'ઈ', ગુણવાચક નામ સાધતો ત્તળ, પ્પળ પ્રત્યય વગેરે એવી સામગ્રી છે, જેનાં મૂળ વૈદિક સમયમાં છે ને જેને મળતું પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતમાં કશું નથી. અપભ્રંશનો થોડોક અંશ તેના પાયામાં રહેલી લોક-જોલીઓ દ્વારા વૈદિક સમયની લોકજોલીઓમાંથી ઊતરી આવ્યો હોવાનું અનુમાન આવી સામગ્રીને આધારે કરાય છે.

નિ. ૬૬. સં. વ્યંજનાંત સંપદ- જેવા સ્ત્રીલિંગ શબ્દો શાલા જેવાં આકારાંત સ્ત્રીલિંગ નામોની અસર નીચે આકારાંત બની પ્રાકૃતમાં સંપયા વગેરે બને છે : સંપવાનું અપભ્રંશમાં સંપય ને પેછી સંપડ.

નિયમ ૭૦થી ૭૮ સર્વનામસંબંધિત વિશેષણો, અવ્યયોને લગતા નિયમ ૮૨ તથા ૧૦૦ ઇતર અવ્યયો, કે શબ્દોને લગતા પરિવર્તન કે આદેશની નોંધ લે છે.

નિ. ૭૦. કેમ પરથી કિમ અને કિધ પરથી કિહ થયેલું છે. સં. એવં પરથી એમ અને તેના સાદૃશ્યે કેમ વગેરે. પાછળના અપભ્રંશમાં નાસિક્ય વ્યંજન પૂર્વેના એ, ઓને હ્રસ્વ કરવાનું વલણ છે. હ્રસ્વ એ, ઓ ઘણી વાર ઇ, ઓ રૂપે પણ લખાતા એટલે કેમ, એમનાં કેમ, એમ અને કિમ, ઇમ. ગુજરાતીમાં તેમાંથી કાવ્યમાં વપરાતાં 'કયમ' 'ત્યમ', 'જ્યમ' અને જોલીમાં વપરાતાં 'ઇમ', 'ઈમ', 'જિમ', 'કમ', 'જમ' આવ્યાં છે. 'જે', 'તે' ની અસરથી 'જેમ', 'તેમ' ઘડાઈને માન્ય ભાષામાં વપરાય છે.

કિધ વગેરે સં. કિ-અંગ (કિમ વગેરેમાં છે તે) અને -ય પ્રત્યયથી સધાયેલા *કિ-ય જેવાં રૂપ પરથી છે. પ્રાચીન અપભ્રં-

શમાં કિધ, ઉત્તરકાલીનમાં કિહ.

ઉદા૦ ૧૧૭. સમ્પલ એ સમ્પ- 'સમાપ્ત થયું'નું આજ્ઞાર્થ

૩. પુ. એક વ. છે.

ઉદા૦ ૧૧૮. અન્નુ-વિ પરથી અન્ન-હ. અન્નહ, 'અને' 'ને'.

કિવ્વં > હિંદી ક્યોં.

ઉદા૦ ૧૧૯. લોકસાહિત્યમાં આણુંદ-પરમાણુંદના ફૂડા બાણીતા

છે. તેમનાં મૂળ હેમચંદ્ર સુધી જાય છે એ પ્રસ્તુત ફૂડો બતાવે છે. ફૂડો પ્રશ્નોત્તરના રૂપમાં છે. જણુ માટે જુઓ નિ. ૧૦૦.

નિં ૭૧-૭૨. હેમચંદ્રે ચાદજૂ ને ચાદજ-ના આદેશોમાં

લેહ પાડ્યો છે તે બરાબર નથી. ચાદજ- વગેરેમાં પ્રાકૃતમાં જ- વગેરે સાર્વનામિક અંગોની અસરથી જહસ-સ્ > હ એ પ્રક્રિયાથી *જહ- , પછી જેહ- ને સ્વાર્થિક અ પ્રત્યય લગીને જેહચ- એવો વિકાસ છે.

ઉદા૦ ૧૨૧. મહિં મળિયડ સાથે સરખાવો ચાલુ પ્રયોગમાં

'મે' કીધુ', 'કહુ' ધુ' કે' વગેરે લાહેકા. વહ માટે જુઓ નિં ૮૨-૪૦. ઉદાહરણ હિંદુ પરંપરાના સાહિત્યમાંથી છે.

ઉદા૦ ૧૨૨. કામચલાઉ ઉદાહરણો.

નિં ૭૩. વૈદિકે इत्या પરથી इत्य ને પછી પ્રા. કત્ય, તત્ય

તેમ જ एत्य, जेत्य ને તેત્ય.

ઉદા૦ ૧૨૬. ઘડદિ ને પ્રયાવદીની ત્ > દ ને પ્ર > પ્ર એ

પ્રક્રિયાઓ પ્રાચીનતાની સૂચક.

નિં ૭૫. તાવત્ને વ, કોઈ કારણે અનુનાસિક થતાં તાવં.

તામ, *તામ પછી તાહે. મમ્મીની 'હિં' લાગી તાનહિ.

ઉદા૦ ૧૨૫. મદ-ગલ 'મદઝરતા' ઉપરથી મયગલ- > 'મેગળ'.
પગલે પગલે ઢોલ વાગે છે=ખળના ગર્વમાં ધમધમતા ચાલે છે.
નિ૦ ૭૬. તેવડ-નું મૂળ તેવડુ- છે. એ રીતે આ સંયોગલોપનું
ઉદાહરણ (ને અર્વાચીનતાનું લક્ષણ) છે. જુઓ 'વ્યાકરણ'.

તેવડુ=તે+વડ્ડ-; વડ્ડ- (દેશ્ય)= 'વડું': 'મોટું'. તેવડુ= 'તેવું
મોટું.'

ઉદા૦ ૧૨૮. છંદ સોળ માત્રાનો (૪+૪+૪+—~) વદનક
છે. પાછળથી તે 'ચોપાઈ' તરીકે બાણીતો થયો છે.

ઉદા૦ ૧૨૯. તેત્તલ- પણ મૂળ તેત્તલ- છે. તેત્તલ=તે+તુલ- તુલ-
<સં. તુલ્ય-. તેત્તલ- 'તેના જેવું', 'તેના જેવા માપનું', 'તેટલું'-
એ રીતે અર્થ વિકાસ થયેલો છે.

નિ૦ ૭૮. અવરોપ્પરુમાં પડેલો અંશ સં. અપર-માંથી આવેલો
છે.

ઉદા૦ ૧૩૨. જાહ્ જોઅંતાહ્ના વિશિષ્ટ ષષ્ઠીના પ્રયોગ માટે
જુઓ 'વ્યાકરણ'. સૂત્ર ૪૧૦થી ૪૧૨ ધ્વનિચરિવર્તનની કેટલીક
વિશિષ્ટતાઓ નોંધે છે.

નિ૦ ૭૯. પ્રાકૃતમાં હ્રસ્વ ઇ ને હ્રસ્વ ઓનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત
હતું. સંયુક્ત વ્યંજનોના પૂર્વવર્તી ઇ, ઓ નિયમે કરીને, અને
શબ્દાંત સ્થિતિમાં કવચિત્, હ્રસ્વ ઉચ્ચારાતા. અપભ્રંશમાં વિસ્તાર
થયો છે. અંત્ય ઇ, ઓ અપભ્રંશમાં નિયમે કરીને, અને અનંત્ય
વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં હ્રસ્વ છે.

નિ૦ ૮૦. એ જ પ્રમાણે અનુનાસિકનો પ્રદેશ પણ વિસ્તૃત
થયો છે - અંત્ય સ્થાને અનુસ્વાર નહીં, પણ સાનુનાસિક સ્વર
ચારાય છે.

નિં ૮૧. ગુજરાતીને મ્હ >મ્મ એ પ્રક્રિયા અબાણી છે. બુઓ, 'ધીમ' <ગિમ્હ, 'ખામણ' <વમ્હણ, 'તમે' <તુમ્હ- વગેરે.

નિં ૮૨-૧. અવરાહસના મૂળમાં *અપરાદશ- છે.

નિં ૮૨-૨. ચારે રૂપ રકાર બળવી રાખે છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. પ્રાઙ્વ એ પ્રાઙ્સ્વ પરથી આંબ્યું હોય. પ્રાઙ્સ્વનું મૂળ પ્રાઙ્ એવ્=પ્રાયઃ એવમ્ હોય. પગિમ્સ્વ કદાચ પ્રાગ્+એવમ્ પરથી ઊતરી આંબ્યું હોય. છંદ ૨૧ માત્રાનો રાસા છંદ છે. અગિયાર કે બાર માત્રા પછી યતિ અને અંતે ત્રણ લઘુ હોય છે. છંદ બળવવા અન્ને ને તેના અંત્ય સ્વરોને હ્રસ્વ અને તં ને તં બોલવા પડશે.

ઉદા ૧૩૬. ઘંતડી એ રકાર બળવી રાખવું રૂપ છે. ધ્રાન્તિ નું ધ્રંતિ ને સ્વાર્થિક ઙ પ્રત્યય લાગતાં ઘંતડી. મણિઅઢા માટે બુઓ નિં ૮૭. અઙ્જુ-વિ પરથી અઙ્જ-વિ ને પછી અઙ્જી થવું જોઈએ, પણ અઙ્જ સ્વર પરથી અઙ્જુઠ્ઠ-અઙ્જઠ્ઠ (પ્રાચીન હિંદી 'અઙ્ઠ્ઠ') ને 'હબ્બુ' થયો, તેના હકારની અસરથી 'હબ્બુ' થયું.

ઉદા ૧૩૭. ઉદયસૌભાગ્યગણિ, પિશેલ. ગૈદ વગેરે સરનેા અર્થ 'સરોવર' કરે છે. તેા સંપેસિઆ સાથે તેનેા સંબંધ કોઈરીતે ન ઘટે. દષ્ટિ-શરની સીધી ગતિને બદલે અશ્રુજલને પરિણામે આડી ગતિ દેખાય છે-થાય છે એવો અર્થ જ સ્વાભાવિક લાગે છે.

ઉદા. ૧૩૮. કરેહ એ કારેહ એમ પ્રેરક તરીકે લેવાનું છે.

નિં ૮૨-૩. અનુ<અન્નુ<અન્યદ્. સંયોગલોપનું ઉદાહરણ. પ્રાચીન હિંદીમાં ('રામચરિતમાનસ' વગેરેની ભાષામાં) અનુ ઘણું બાણીતો. પણ ત્યાં 'અને'નો અર્થ. અહીં 'અન્યથા,' 'નહી' તો'નો અર્થ,

ઉદા૦ ૧૩૯. ધુમ્મસને લગતી સુંદર ઉત્પ્રેક્ષા.

નિ૦ ૮૨૦૪,૫. તતઃ>તઓ>તત>તો,>યતઃ>જઆ>જઞ
જો એ ણીળાં પ્રમાણે કહ.

ઉદા૦ ૧૪૦. ઉલ્હવદ્. સં. ઉદ્-‘ભીનું’ કરવું’ પરથી -ર-
પ્રત્યય લાગી *ઉદ્ર- થાય (સરખાવો સમ્+ઉદ્ર = સમુદ્ર-), તેમ- લ-
પ્રત્યયથી *ઉદ્રલ- થાય. ઉદ્રલ->પ્રા. ઉહ્લ-,ઓહ્લ-. પ્રેરકનો -અવ- પ્રત્યય
લાગી ઉહ્લવ-, ઓહ્લવ-. લ>લ્હ એ પ્રક્રિયાથી ઉલ્હવ-, ઓલ્હવ-,
‘ઓલવવું’ (‘હોલવવું’).

નિ૦ ૮૨૦૮,૯. સમ=સમાન. એટલે સમં ‘સાથે’ ઉપરથી
આવેલા સમુ = સમાણ ‘સાથે.’ ધ્રુવમાં રકાર જળવાઈ રહ્યો છે,
નિ૦ ૬૭ અનુસાર.

ઉદા૦ ૧૪૧. પિયહો પરોક્ષહો. અહીં પછી સતિ સપ્તમીના
અર્થે છે. વિનાશિત-નો ન, વિન્નાસિયમાં છંદ ખાતર બેવડાથો
છે. નિન્નાસિય- (>નિર્નાશિત-) કયું હોત તો એ છૂટ લેવી
ન પડત.

ઉદા૦ ૧૪૩. હોસઈ એ ઉત્તરકાલીન રૂપ છે. વ્યાપક અપ-
ભ્રંશમા હોસઈ છે.

ઉદા૦ ૧૪૪. ચઙ્ગજ, મમિજ્જ વિધ્યર્થ છે. બુઓ ‘વ્યાકરણ.’
આપણાં લવિષ્ય આજ્ઞાર્થનાં (‘કરજો’, ‘લમજો’) રૂપોના મૂળમાં
એ છે. દંસિજ્જંત દંસનું કર્મણિ વર્તમાન કૃદંત છે.

ઉદા૦ ૧૪૫ જેમ લવણ પાણીમાં ઓગળી જાય તેમ આ
ગોરી, જૂંપોડું સમું કરનારો વિદેશે હોવાથી, ચૂતા પાણીથી
ભીંજતાં, તેનું લવણ (=લાવણ્ય) વિરહદશામાં નષ્ટ થઈ રહ્યું
છે, એવો ભાવાર્થ સમજાય છે.

ઉદા. ૧૪૬. વંકુડ-માં હેમચંદ્રે ન નોંધેલો -ઉડ-અ- પ્રત્યય છે. વક્ર- > વંક્ર- + -ઉડ-અ=વંકુડઅ, પ્રા. ગુજ. વાંકુડઉં, 'વાંકુડું'

નિ. ૮૨.૧૪,૧૬. દિવેના મૂળમાં વૈદિક દિવે છે. વૈદિક દિવે દિવેની જેમ અપભ્રંશમાં પણ દિવે દિવે છે. અર્વા. ગુજ. 'દિએ દિએ'. નાહિ ઉપરથી ગુજ. 'ના', પ્રા. હિંદી 'નાહી'.

ઉદા. ૧૪,૧૫. ઓહટ્ટ-નું મૂળ અપ+ઘટ્ટ- છે. 'ઘટવુ' 'ઘાટો'માં એ ધાતુ છે. ઓહટ્ટ- પરથી 'ઓટ' (નામ). છંદ : ૧૩+૧૬ માત્રાનો છે. એકી ચરણો દૂહાનાં એકી ચરણો છે. એકી ચરણો વદનકનાં છે.

નિ. ૮૦.૧૭,૨૧ પચ્ચ-નું પચ્ચ-, સ્વાર્થિક પ્રત્યયથી પચ્ચઅ ને સંતતમીનું રૂપ પચ્ચઅ. એમ્વડ નું મૂળ એમવિ<એવમ્ + અપિ છે. ચ+એવ=ચૈવ, પ્રાકૃત ચૈવ, ચ્ચૈવ જ્જૈવ, જ્જૈઅ, જ્જૈ પછી જ્જૈ ને જિજ, જિ, અર્વાચીન 'જ.' પચ્ચલિતનું મૂળ પ્રત્યલીક હોય. અનીક એટલે 'મોરચો', 'આગલો ભાગ'. અલીક એટલે 'કપાળ'. આ ઉપરથી પ્રત્યલીક એટલે 'વિરુદ્ધ' 'ઊલટું'. સરખાવે પ્રાકૃત પઢિણીય (=પ્રત્યનીક) 'વિપરીત'.

ઉદા. ૧૫૪. આપણે 'મીઠું' લાક્ષણિક રીતે 'અમ્મલ'ના અર્થમાં વાપરીએ છીએ, જ્યારે પહેલાં લવણ સુંદરતાનો લાક્ષણિક અર્થ ધરાવતું. સલવણ 'સુંદર' અને તે પરથી અપ. સલોળ-, સલોળચ-, સ્ત્રીલિંગ સલોળી ને અર્વા. ગુજ. 'સલૂણુ', 'સલૂણી'.

પિશેલ નવ- ને સ્વાર્થિક 'ચ- પ્રત્યય લાગી નવચ- થય'

સિદ્ધ થયું હોય, અને તો ‘અનોખું’માં ‘લોપ’-‘અલોપ’ વગેરેની જેમ ‘અ’નો પ્રદોષ થયો હોય; અથવા નરસિંહરાવે અતાબ્યું છે તેમ અન્યપક્ષ- ઉપરથી અન્નવક્ષ- ને પછી આદ્ય સ્વરના લોપે નવક્ષ-. આ બીજા વિકલ્પમાં એક મુશ્કેલી એ છે કે અન્નવક્ષ-માં બેવડા ન્ન પૂર્વે અકારનો લોપ થયો માનવો પડે છે, નહીં તો *અન્નવક્ષ-પરથી અર્વાચીન ભૂમિકામાં અન્ન- વક્ષ- થયા પછી જ નવક્ષ-થઈ શકે, જ્યારે નવમી શતાબ્દી પહેલાંથી જ નવક્ષ સધાયેલું છે.

નિં ૮૨-૨૪. સં. ઉક્ત-; કઠ- જેવાનું પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં ઉક્ત, કઠ- થયું બોધ્યું, પણ વંચૂ-, વહ- એ મૂળ ધાતુઓની અસર નીચે વુક્ત-, વૂઠ- થાય છે.

નિં ૮૨-૨૫. વિચ્ચ- નો ‘વર્ત્તન્’ સાથે ધ્વનિદંષ્ટિએ તો સંબંધ નથી જ, પણ અર્થદૃષ્ટિએ પણ તે ‘માર્ગ’ કરતાં ‘મધ્ય’ સાથે સંબંધ છે. હિંદી ‘બીચ’ અને આપણું ‘વચ્ચે’ એમાંથી આવ્યા છે. ‘અધવચ્ચ’ ‘વચ્ચાળ’ ‘વચ્ચલું’ ‘વચ્ચાળો’ ‘વચ્ચમાં’ને ‘વચ્ચેટ’માં પણ એ છે.

ઉદાં ૧૫૫. કાર્યસાધક સમર્થ પુરૂષને સંબોધીને અન્યો- ક્તિ છે.

ઉદાં ૧૫૭. ઘંચલ-ના અર્થ લેખે આપેલો ફક્ત શબ્દ પણ પાછળથી સંસ્કૃતમાં લેવાયેલો દેશ્ય શબ્દ જ છે. ફગહ ધાતુ ‘કલહ કરવો’ ના અર્થમાં છે. તેના પરથી થયેલા નામનું સંસ્કૃત રૂપ તે ફક્ત-, ગુજ. ‘ઝગડો.’ અન્યત્ર ઘંચલ- નો અર્થ ‘સંકટ’ મળે છે. અહીં પણ કદાચ મૂળના ‘સંકટ’ને બદલે ‘ઝકટ’ એવો ભ્રષ્ટ પાઠ હોય. ઉદાહરણમાં માઠી દશાવાળાને આશ્વાસન છે. જગતમાં સુખની સાથે જ દુઃખ છે. ડીના સુંદર પ્રદેશો છે, તેમ સાંકડી નળના વાંકવળાંક પણ છે.

નિં ૮૨.૩૦. સં. આત્મનનુ અપ્પણુ થયું, ને તે સ્વ-
વાચકે સર્વનામ તરીકે વપરાવા લાગ્યું. અપ્પણુના 'પોતે' ને
'જાત' બંને અર્થ છે.

ઉદા ૧૬૦. દ્રેક્ખુ અને વેહ કે પાહ 'જોવું' એમના સંક-
રથી દ્રેહ-ને તે- પરથી નામ દ્રેહિ થયું હોય.

ઉદાહરણની ભાષા પ્રાચીન છે. નવમી શતાબ્દી પહેલાંના
સ્વયંભૂમાં આ પદ ઉદ્ભૂત થયેલું છે, પણ ત્યાં હિમચંદ્રમાં
જળવાયાં છે તેવાં પ્રાચીન લક્ષણ નથી જળવાયાં.

છંદ : માત્રા. બુચ્ચો ઉદા ૦ ૩૩ પરનું ટિપ્પણ.

ઉદા ૧૬૧. લેલહરમાં અપભ્રંશ ધ્વનિપ્રક્રિયા માટે અસા-
માન્ય ગણાય તેમ -લ જળવાઈ રહ્યો છે, તેનો 'હ' કે 'ધ'
નથી થયો. આ અર્વાચીન વલણ છે.

નિં ૮૨.૩૪ કોહુ- ઉપરથી આવેલા ગુજ. 'કોહ'માં અર્થ
થોડોક ફરી ગયો છે. 'કૌતુક' ને બદલે 'અભિલાષા'ના અર્થમાં
તે વપરાય છે.

ઉદા ૧૬૪. અપભ્રંશ ને બદલે શુદ્ધ પ્રાકૃત ઉદાહરણ. છંદ
અનુષ્ટુભ. ચરણદ્વીક આઠ આઠ અક્ષર, પાંચમો લઘુ, છઠ્ઠો ગુરુ,
સાતમો એકી ચરણોમાં ગુરુ, બેકીમાં લઘુ.

નિં ૮૨.૩૬. રમણ ઉપરથી રમણ્ય ને પછી રવણ.

ઉદા ૧૬૭. શરીરને કુટીનું રૂપક આપ્યું છે. કુટી પરથી
કુડી, તેના કુહ- અંગને લઘુતાવાચક સ્વાર્થિક-ઉહ- લાગી,
સીલિંગને હ લાગતાં કુહુહી. જુઅંજુઅ-નું મૂળ સં. યુતંચુત-
તે પરથી 'જૂજવું' ('નામરૂપ જૂજવાં') = 'જુહંજુહં'. વહિયુઅ-સં.

મગિનીનું અનિયમિત વહિણી, તેના વહિણ-અંગને સ્વાર્થિક-સહ-પ્રત્યય લાગીને વહિણુ-સધાયો છે. ‘નાનાલાલ’ પરથી ‘નાનુ’, ‘કેશવજી’ પરથી ‘કેશુ’, ‘હિમાંશુ’ પરથી ‘હિમુ’ વગેરે લાડ-વાચક સંદેષોમાં મૂળ આ જ પ્રત્યય છે. આઠમી શતાબ્દી લંગલગના રાજસ્થાન-ગુજરાતના શિલાલેખોમાં -લક- પ્રત્યય-વાળાં વિશેષનામો મળે છે (કક્કલ, શીલુલ વગેરે). છંદ ૧૬ માત્રાનો વદનક છે. બુચ્છો ઉદા૦ ૧૨૮ પરનું ટિપ્પણ.

ઉદા. ૧૬૮. પ્રેમપાત્રની પ્રાપ્તિનો વિચાર કર્યા કરે, પણ તે અંગે પાઈ પણ ખરચે નહીં તેની સરખામણી એવા ‘ગેહિનદી’ સાથે કરી છે, જે લાલાનો ખરેખર રણભૂમિમાં ઉપયોગ કરવાને બદલે ઘરમાં બેઠો બેઠો જ મનના દોડા દોડાવે છે. છંદ વદનક. બુચ્છો ઉદા૦ ૧૨૮ પરનું ટિપ્પણ.

નિં ૮૨.૪૧. બુચ્છો ઉદા૦ ૧૫૪ પરનું ટિપ્પણ.

ઉદા૦ ૧૬૯. અપૂરઝ કાલઝ=વણખૂટયે, કાચી ઉંમરમાં, આયુષ્ય પાક્યા પહેલાં, અકાળે.

નિં ૮૨.૪૪. ‘કેરું’ ને ‘તાણુ’ ગુજરાતીમાં બિતરી આવ્યા છે. હવે તો માત્ર કાવ્યભાષા પૂરતા જ વપરાય છે. તૃણ-માં ઝકાર જળવાઈ રહ્યો છે.

નિં ૮૨.૪૫. મઘ્મીસનું મૂળ મા મૈષીઃ છે એ ખરું, પણ અર્થનો લક્ષણાથી વિકાસ થયો છે. ‘બીશ મા’ એ અભયવચન થયું, એટલે મઘ્મીસ=‘અભયવચન’, ‘આશ્વાસન આપવું’.

નિં ૮૨.૪૬. સં. ચાવદ્+દૃષ્ટ-નિક્કા; પ્રા. જાવ+દિદ્ઠિઆ, જાદ્ઠિઅ.

ઉદા૦૧૭૪. ઘુટ-નો અર્થ 'ધૂંટડો' નહીં પણ રવાનુકારી લેવાનો છે, એટલે જ 'ઘટ ઘટ'.

ઉા૦ ૧૭૬. લોમપટ્ટી > *લોવ્વંડી > *લોવડી > લોઝડી. આ રૂપ મધ્યપ્રદેશના ધ્વનિવલણને અનુરૂપ છે. આપણે ત્યાં લોવડી પરથી 'લોખડી'.

સદૃશ ને વદસદ પરથી અપભ્રંશભૂમિકામાં પ્રચલિત થયેલા વલણને અનુસરીને સ્ત્રીલિંગ કિયાનામ. ગુજરાતીમાં 'માગ', 'લાગ', 'પહોંચ', 'સમજ' વગેરે સ્ત્રીલિંગ નામે આ જ પ્રકારનાં.

ઉદા૦ ૧૭૭. એક જ પદ્યમાં સ્વાર્થે હવાળા ત્રણ શબ્દો એક સાથે વપરાયા છે. ઉત્તરાર્ધમાં 'વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ' એ બાણીતી કહેવત છે.

નિ૦ ૮૩. કેહિં પરથી હિંદી કે. પ્રાચીન ગુજરાતીમાં રેસિ વપરાતું રહ્યું છે. તળેણ એ મૂળ તળેણ કારણે 'ને કારણે' પરથી.

નિ૦ ૮૪. પુનઃ-પુનો-પુનો-પુણ એવો વિકાસક્રમ. વિનાતું વિના ને વિણ થવું બેઠ્યો, પણ સાદૃશ્યે વિણ થયું છે. અર્વાચીન 'વણુ'=વિના, તેમ જ નગ્-અર્થક પૂર્વપ્રત્યય (જેમ કે 'વણુ-નોતર્યો', 'વણુબોદ્યો'). પદ્યની મૂળભૂત ગાથા માટે જુઓ પરિશિષ્ટ.

નિ૦ ૮૫. અવસ્ય > અવસ > અવસ એવો વિકાસક્રમ છે. સરખાવો સહસ > સહસ > સહસ. તૃતીયાનો પ્રત્યય લેતાં અવસે.

ઉદા૦ ૧૮૦. અધીન પરથી અર્ધતત્સમ અદ્વિત્ત- થયું છે. તે પરથી અર્વા. 'આધીન'. આમ 'આધીન' એ 'પરાધીન' વગેરે પરથી માત્ર તારવેલું ન પણ હોય; અર્વાચીન ઘડતરનું નહીં, પણ પરંપરાગત અને નેત્રી 'શુદ્ધ' હોય.

છંદ : ૨૭ માત્રાનો કુંકુમ. એ દ્વિપદી છે. ૧૫મી માત્રા પછી યતિ. માપ : ૧૫+૧૨; ગણવિભાગ : ૪+૪+૪+૩ અને ૪+૪+૪.

આ પદ્ય ‘પરમાત્મપ્રકાશ’માં પણ મળે છે, જુઓ પરિશિષ્ટ. નિયમ ૮૭થી ૯૪માં કેટલાક તદ્દિત પ્રત્યયો આપ્યા છે.

નિંં ૮૭. પ્રત્યય -અહ- ને -હલ્- છે, તેમને મૂળ સૂત્રમાં -હલ્- ને -હલ્-રૂપે આપેલા છે. આગળ ઉમેરાયેલા ઢકાર પારિભાષિક છે. સ્વરથી શરૂ થતા પ્રત્યયો કે આદેશોના આરંભે એવું સૂચવવા માટે, ઢકાર મૂકે છે કે એ પ્રત્યયો લાગતાં તેમની પૂર્વેના સ્વર-અંગનો અંત્ય સ્વર લુપ્ત થાય છે. આવા પ્રત્યયોનું પારિભાષિક નામ હિત છે. હિત -અહ- એટલે એવો -અહ- પ્રત્યય, જે લાગતાં અંગનો અંત્ય સ્વર લુપ્ત થાય છે. દોસ+અહ=દોસ+અહ=દોસહ-. આ પ્રત્યયો ‘સ્વાથે’ લાગે છે — ‘સ્વઅથે’ લાગે છે. એટલે કે એ પ્રત્યયો લાગતાં અંગના મૂળ અર્થમાં કશો ફરક પડતો નથી. પ્રત્યયસહિત કે પ્રત્યયરહિત અંગનો અર્થ એકનો એક રહે છે, એટલે તે સ્વાર્થિક પ્રત્યયો પણ કહેવાય છે. ખરી રીતે તો એવા પ્રત્યયો આત્મીયતા, વહાલ, લાડ, લઘુતા, હીનતા, અપકર્ષ વગેરે લાવછાયાઓ સૂચવવા વપરાતા થાય છે. પછી અતિ પરિચયથી તેમની એ અર્થછાયાઓ ઘસાઈ જતાં તે સ્વાર્થિક પ્રત્યયો ણની જાય છે — માત્ર અંગવિસ્તારક પ્રત્યયો ણની જાય છે.

સંસ્કૃતમાં ક પ્રત્યય (વાલક વગેરેમાં) પ્રચારમાં હતો. તેમાંથી આવેલા -અ- પ્રત્યયનો પ્રદેશ પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં અતિ-વિસ્તૃત ગયો. અપભ્રંશમાં તો લગભગ ગમે તે અંગનો -અ- પ્રત્યયથી વિસ્તાર કરવાનું વલણ છે. ગુજરાતીના ‘છોકરો’ ને

હિંદીના 'લડકા' એ પ્રકારનાં અંગે અપભ્રંશના સ્વાર્થિક -અ- પ્રત્યયને આભારી છે. ગુજરાતીમાં વર્તમાનકૃદંતો, ભૂતકૃદંતો ને 'વિકારી' વિશેષણો વગેરેમાં આ -અ- પ્રત્યય છે.

-હલ- પ્રત્યય, પછીથી -હલ- > -અલ- એમ ગુજરાતીમાં ઊર્તરી આવ્યો છે. મોરહલ > 'મોરહો.'

ખરી રીતે -અહ- અને -હલ- એકલા નથી વપરાતા. -અહય- ને -હલય- એમ -અ- પ્રત્યયના સંયોગે જ તે મળે છે. જુઓ પછીનો નિયમ

હિમચંદ્રનાં ઉદાહરણોનો આધારભૂત અપભ્રંશ વિવિધ ક્ષણો હોવાનું જણાય છે. સ્વયંભૂ, પુષ્પદંત જેવાની પ્રશિષ્ટ અપભ્રંશ કૃતિઓ ઉપરાંત લૌકિક સાહિત્યમાંથી પણ ઉદાહરણો લેવાયેલાં છે. -અહ- પ્રત્યયનો છૂટે હાથે વપરાશ એ હિમચંદ્રના સમયની સમીપની લોકજોલીનું લક્ષણ હોય એમ લાગે છે. એવા પ્રત્યયવાળા શબ્દો ધરાવતી ભાષા—વધુ આ તરફની—વધુ જીવંત છે. આપણાં લોકગીતોમાં હ, લ વગેરે સ્વાર્થિક પ્રત્યયો-વાળા શબ્દો છૂટથી વપરાયેલા છે ('રાતલડી', 'વીજલડી', 'ગરબડિયો', 'ઝાળીડાં', 'ચૂંદડલી', 'નણુંદલ', 'પરોણલા', 'પાણીડાં' વગેરે અનેકાનેક), તે પરથી આવું અનુમાન કરી શકાય છે. ગુજરાતીના અંગવિસ્તારક પ્રત્યયો માટે જુઓ 'અનુશીલનો', પૃ. ૨૧૦-૨૧૬.

ઉદા. ૧૮૩. વલુંલહલમાં -હલ-, 'અહ- ને -અ- એમ ત્રણ પ્રત્યયો સાથે છે. જણાવેલાં કારણો નાયકને 'વારંવાર યુદ્ધમાં સંડોવે તેવાં—તેને ઘરથી સતત દૂર ને જોખમમાં રાખે તેવાં છે.

નિં ૮૬-૯૦. સ્વાર્થિક પ્રત્યયોનું સ્ત્રીલિંગે ર્ઙ પ્રત્યયથી સાધવાનો નિયમ આપ્યો છે. ધૂલી જેવા શબ્દ પરથી ધૂલિઅ અને છે. તે હેમચંદ્ર પ્રમાણે -ધૂલીઅઅ-*ધૂલિઅ- ધૂલિઅ- ને સ્ત્રીલિંગનો ર્ઙ નહીં, પણ આ પ્રત્યય લાગે છે, અને તે લાગતાં તેની પૂર્વેના અનેા ર્ઙ થાય છે. ધૂલિઅ-ને ર્ઙ આ લાગતાં ધૂલિઆ ને પછી ધૂલિઆ.

ખરી રીતે તો -અઅ- પ્રત્યયનું સ્ત્રીલિંગ -અઅ- થાય થાય છે. સં. -(અ)ક- પ્રત્યયનું સ્ત્રીલિંગ -ર્ઙ છે. (વાલક-, વાલિકા-) તે પ્રમાણે ગૌર પરથી *ગૌરિઅ- ને સ્ત્રીલિંગ ગૌરિઆ થાય. *ગૌરિઆનું અંત્ય સ્વરના હ્રસ્વભાવના નિયમ પ્રમાણે ગૌરિઅ, અને ર્ઙનો ર્ઙ એમ સ્વરસંકેતની પ્રક્રિયાને લીધે ગૌરિ એમ વિકાસકેમ છે.

ઉદા૦ ૧૮૫. જુગિ (<ઘ્વનિ પુ.) અપભ્રંશમાં સ્ત્રીલિંગ બન્યો છે. કેટલાંક ઇકારાંત પુલિંગ નામો આવી રીતે ઇકારાંત સ્ત્રીલિંગ નામોની અસર નીચે આવેલાં છે. જુગ. 'આગ' (સ્ત્રી.) <આગિ <અગિ <અગ્નિ - આનું બીજું ઉદાહરણ છે. જુગ. ને હિંદીમાં ઘૂન સ્ત્રીલિંગ છે. હિંદીમાં તો આની અસરથી ફારસી મૂળનો આવાજ પણ સ્ત્રીલિંગ છે. અપભ્રંશમાં મૂળના લિંગ-તંત્રના થયેલા પરિવર્તન માટે જુઓ નિયમ ૧૦૧.

નિં ૯૩. જુઓ ઉદા૦ ૧૨૯ પરનું ટિપ્પણ. ઉદાહરણો કામચલાઉ.

નિં ૯૪. 'વ્વણનું' મૂળ વૈદિક 'ત્વન' છે. 'ત્વન-ના -ત્વ-નો દ્વિવિધ વિકાસ થાય છે. ઉચ્ચારણમાં ઓળંચતા પ્રધાન રહેતાં વની ઓળંચતા ને ત્વની અઘોષતા મળીને -ત્વ-

>ષ્-એવો વિકાસ થયો છે, ને દંત્યતા પ્રધાન રહેતાં-ત્- >ત્-
એવો વિકાસ થયો છે. આથી 'ત્વન્-માંથી 'વ્વન્-ને 'ત્તન્- પ્રાપ્ત
થાય છે. 'નાનપણુ', 'મોટપણુ', 'ચોતાપણુ', 'બાળપણુ' વગેરેમાં
'પણુ', 'પણુ'. 'શૂરાતન', 'પુરુષાતન', 'હિવાતન'માંનો 'તન' અપ-
ભ્રંશ ઉપરથી નથી પણ 'આયતન' ઉપરથી બન્યો છે.

નિયમ ૬૫થી ૬૬ કેટલાક કૃત્ પ્રત્યયોને લગતા છે.

નિં ૬૫. સં. 'ત્વન્-', 'ઇત્વન્- પરથી સ્વાર્થિક -અ- ઉમેરાઈને
અપભ્રંશના પ્રત્યયો થયા છે. 'એવ્વઉં પરથી 'એવઉં > 'હવઉં >
'અવુ' > 'વુ' (કરેવ્વઉં > કરેવઉં > કરિવઉં > કરવુ' > કરૂવુ) એવો વિકાસ
થયો છે.

ઉદા૦ ૧૮૮. રકાર બાળવતાં રૂપો ધ્યાનમાં રાખવાં.

બ્રુ' માટે બુઓ ઉદા૦ ૪૭ પરનું ટિપ્પણ. સંદર્ભ વિના
અર્થ અસ્પષ્ટ રહે છે.

ઉદા૦ ૧૮૯. અતિશય અનુરાગને લાગે સહન કર-
વાનું પણ ઘણું હોય છે. રત્ત- શિલ્પ છે. 'રાતુ' ને 'અનુરક્ત'
એ અર્થ.

ઉદા૦ ૧૯૦. સોણા, લગોવા ક્રિયાવાચક નામ તરીકે
વપરાયો છે. 'સૂવુ', 'બગવુ'.

નિં ૬૬. 'ઈ' પ્રત્યયવાળા સંબંધક ભૂતકૃદંતો પરથી અર્વા-
ચીન હિંદીના પ્રત્યયરહિત રૂપો (માર કર, વોલ કર વગે-
રેમાંનાં માર, વોલ) પ્રાપ્ત થયાં છે. 'ઈ' પ્રત્યયવાળાં રૂપો પરથી શુબ્રા-
તીનાં સં. ભૂ. કૃદંતો આવ્યાં છે (કરિડ > કરી). બંને સંસ્કૃતના સોપ-
સર્ગ ધાતુને લાગતા -ય પ્રત્યય (અનુગમ્ય વગેરેમાંના) પરથી
થયા છે. એકમાં ય > ઈ, બીજામાં વિશ્લેષથી 'ઈય'.

વૈદિક 'ત્વી' પરથી 'અપ્પિ, 'અપ્પિ અને પછી 'અવિ, 'અવિ, 'ઈવિ; વૈદિક 'ત્વીન' પરથી 'અપ્પિણુ, 'અવિણુ. સંબંધક ને હેતુવર્થ કૃદંતના ચારપાંચ પ્રત્યયો હોવા એ આધારભૂત સામગ્રીના મૂળમાં વિવિધ બોલીઓ હોવાનું સૂચક છે.

ઉદા૦ ૧૯૧. 'તો શું આકાશમાં ચડી જઈશું?' — એ જીવંત લોકબોલીનો પ્રયોગ છે.

ચઢાહું, મરાહુ. અહીં તેમ જ અન્યત્ર ઘણે સ્થળે વર્તમાન ભવિષ્યાર્થ છે. જુઓ 'વ્યાકરણ'.

ઉદા૦ ૧૯૨. વિષનો એક અર્થ 'પાણી' પણ છે. સંભવતઃ 'મુંજ' ત્રિલ્પટ છે. 'મુંજ' ઘાસ અને 'મુંજ' રાજા; હોઈ પરથી અર્થદ્વેરે ગુજરાતી 'ડાવું' આવ્યો છે.

ઉદા૦ ૧૯૩. 'દિઠ' અનુગ છે. હિમવ-દિઠ એટલે 'હૃદયથી', 'હૃદયમાંથી'. ગ્રાચીન પ્રયોગોમાં અને અત્યારની કેટલીક ગુજરાતી-બોલીઓમાં 'ઓ', 'થી', 'થુ' એમ વિકારી પણ છે. તે દંત્ય સ્થિતુ, થિચ ઉપરથી છે. અવિકારી 'થી' અપ.સંબંધક ભૂ. કૃ. થિચ ઉપરથી આવ્યો હોય.

ઉદા૦ ૧૯૪. ઉદાહરણ ઘડી કાઢેલું છે.

નિં ૯૭. 'એવં' એ વિધ્યર્થ કૃદંતનો પ્રત્યય હોઈ હેતુવર્થ

'ન માટે વપરાય છે. 'અણ' એ સંસ્કૃત ક્રિયાવાચક નામ નિં ૯૩. જુએ પ્રત્યય જ છે (ગેમન-, કરણ- વગેરેમાંનો). 'અન-

નિં ૯૪. ધીનો હું ને તૃતીયા-સપ્તમીનો 'હિં' લાગી

દ્વિવિધ વિકાસ થાય ગયા છે.

મુંજળાઈ ન જાઈ માટે જુઓ ઉદા૦ ૩૩ પરનું ટિપ્પણ. ઉદા૦ ૧૯૫, ૧૯૬ ઘડી કાઢેલાં ઉદાહરણ છે.

ઉદા૦ ૧૯૭, ૧૯૮. ઉદાહરણો ગ્રાહ્યણીય પરંપરાના સાહિત્યમાંથી છે. કીલદિ, તિદસાવાસ પ્રાચીન રૂપો છે.

નિ૦ ૯૯. ગુજરાતીમાં ંગોને બદલે કળો પ્રત્યય છે. ‘માર-કણો’, ‘બોલકણો’ વગેરે. આમાં ‘માર’ વગેરેનો ‘ક’ પ્રત્યયથી વિસ્તાર થયેલો છે.

ઉદા૦ ૨૦૦. મૂળ પ્રાકૃત, તથા એ જ લાંબના સંસ્કૃત પદ માટે જુઓ પરિશિષ્ટ.

ઉદા૦ ૨૦૧ સ્વમુખને બદલે છંદ ખાતર સ્વમુખ. ગુજરાતી ‘તાગ’ અર્ધતત્સમ જણાય છે. એ ‘થાહ’માંથી નથી ઊતરી આવ્યો.

ઉદા૦ ૨૦૨. નજર ઉતારવા-અનિષ્ટને અજગું રાખવા લૂણ ઉતારવાની, મીઠું ઉતારીને દેવતામાં નાખવાની પ્રથા જાણીતી છે. જિનદેવ પરથી ઉતારીને દેવતામાં નાખેલું લૂણ, ‘સલૂણા’ મુખની અદેખાઈથી પ્રેરાઈને અગ્નિપ્રવેશ કરે છે, એવી રીતે ઘટાવાયું છે.

ઉદા૦ ૨૦૩. તુલના માટેના પદ માટે જુઓ પરિશિષ્ટ. છંદ ૧૧+૧૦ માપનો જણાય છે. ત્રીજું ચરણ અધૂરું છે. છે. સોહેંદ્ર એવો પાઠ કદપીએ તો છંદ જળવાઈ રહે.

નિ૦ ૧૦૧. લિંગમાં થયેલા ફેરફારોના મૂળમાં ઘણુંખરું હં તો અંત્ય સ્વરનું, અથવા તો અર્થનું સાદૃશ્ય હોય. પછીથી સ્ત્રીલિંગનો ઇકાર લઘુતાનો ને નપુંસકલિંગ સામાન્ય.

પરિશિષ્ટ

ઉદા૦ ૨ (૩૩૦/૧) સાથે સરખાવો :

મરગય-વન્નહ પિયહ ઉરિ   પિય ચંપય-પહ-દેહ ।

કસવટ્ટહ દિન્નિય સહહ   નાહ સુવન્નહ રેહ ॥

(કુમારપાલપ્રતિબોધ, પૃ. ૨૦૮)

‘મરકતના વાનવાળા પ્રિયના ઉર પર ચંપાની દેહકાન્તિ-
વાળી પ્રિયા, કસોટીના પથ્થર પર સોનાની રેખા દીધી હોય
તેવી શોભે છે.’

ઉદા૦ ૩ (૩૩૦/૨) સાથે સરખાવો :

દે સુઅણુ પસિઅ ઇણ્હ પુણો વિ સુલહાઈં રુસિઅન્વાઈં ।

એસા મઅચ્છિં મઅલંછણુજ્જલા ગલહ છળ - રાહ ॥

(સપ્તશતક, ૫/૬૬)

‘હે સુતનુ, અત્યારે પ્રસન્ન થા. રૂસણાં પછી પણ સહેલાઈથી
લઈ શકાશે. મૃગાક્ષી, આ ચંદ્રોન્નવલ ઉત્સવરાત્રી વહી જાય છે.’

ટીકાકાર દે સુઅણુ ને સ્થાને દે સુહઅ ‘સુલગ’ એવો પાઠ
નોંધે છે. એ પાઠાંતર લેતાં પૂર્વ દળ નાયકને ને ઉત્તર દળ નાયિકાને
સંબોધીને ફતીએ કહેલું ‘સમજવું’. ટીકાકારે નોંધેલું ‘પાઠાંતર
લેતાં ગાથાના પૂર્વ દળનો લાવાર્થ હેમચંદ્રે આપેલા દુહાના
પૂર્વાર્ધની નિકટ આવે છે. ‘વન્નલગ્ગ’ની એક ગાથાનું
ઉત્તર દળ પણ આવા લાવનું છે :

માળેણ મા નહિજ્જસુ   માળંસિણિ ગલહ છળ-રાઈં ।

(વન્નલગ્ગ, ૩૫૧/૨)

વાચક બનતાં અનુકૂળતા અનુસાર કેઈ પણ પુંલિંગ અંગને એ પ્રત્યયો લાગવા માંડ્યા; અને નપુંસકલિંગ અને પુંલિંગના ભેદક જે એકબે પ્રત્યયો હતા, તે પણ હુમ થવા જતાં, તેમની વચ્ચે કેટલીક વાર ખરેખર સંભ્રમ પણ થતો હોય.

ઉદા૦ ૨૦૫. અંત્રહી ‘આંતરહી’ એ ‘નાતુ’ આંતરહુ” એવા અર્થમાં છે.

નિ૦ ૧૦૨. આ નિયમ શૌરસેની પ્રભાવવાળા અપભ્રંશ સાહિત્યને પણ હેમચંદ્રે ઉપયોગમાં લીધું હોવાનો સૂચક છે. ત્>દ્ એ પ્રક્રિયાવાળાં ચાર રૂપો અને દ્ બળવી રાખતું રૂપ ‘શૌરસેની’પણું દર્શાવે છે.

ઉદા૦ ૨૦૭. છંદ ‘માત્રા’. જુઓ ઉદા૦ ૩૩ પરનું ટિપ્પણ.

નિ૦ ૧૦૩, ૧૦૪. આ નિયમો અપભ્રંશને નહીં, પણ સમસ્ત પ્રાકૃત પ્રકારોને લગતા છે. બોલીઓનું વધતુંઓછું મિશ્રણ સાહિત્યભાષામાં અનિવાર્ય હોય છે, અને પદસાહિત્યમાં છંદને સાચવવા કેટલીક વાર પ્રાચીન ભૂમિકાનાં, કેટલીક વાર બોલચાલનાં તો કેટલીક વાર સંગૃહ્ય બોલીઓનાં રૂપો ને પ્રયોગો પણ વપરાય છે. ઉપરાંત અપભ્રંશમાં સાહિત્યિક પ્રતિષ્ઠાને કારણે સંસ્કૃતપ્રાકૃતનો સારો એવો પ્રભાવ રહેતો—ઘણા અપભ્રંશ કવિઓ સંસ્કૃતપ્રાકૃતના વ્યુત્પન્ન પંડિત હતા. એટલે સાહિત્યિક અપભ્રંશમાં સંસ્કૃતપ્રાકૃતની અસરવાળાં શબ્દો, રૂપો, પ્રયોગો છૂટથી વપરાતાં. અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતામાં પણ આપણે પુષ્કળ સંસ્કૃત શબ્દોનો, તો ક્વાચિત્તૂ વિલક્ષિતરૂપ કે આખ્યાતિક રૂપનો ઉપયોગ કરીએ જ છીએ ને?

પરિશિષ્ટ

ઉદા૦ ૨ (૩૩૦/૧) સાથે સરખાવો :

મરગય-વન્નહ પિયહ ઊરિ   પિય ચંપય-પહ-દેહ ।
કસવટ્ટહ દિન્નિય સહહ   નાહ સુવન્નહ રેહ ॥

(કુમારપાલપ્રતિબોધ, પૃ. ૨૦૮)

‘મરકતના વાનવાળા પ્રિયના ઉર પર ચંપાની દેહકાન્તિ-
વાળી પ્રિયા, કસોટીના પથ્થર પર સોનાની રેખા દીધી હોય
તેવી શોભે છે.’

ઉદા૦ ૩ (૩૩૦/૨) સાથે સરખાવો :

દે સુઅણુ પસિઅ ઈણ્હ પુણો વિ સુલહાઈં રુસિઅવ્વાઈં ।
एसस मअच्छि मअलंछणुज्जला गलइ छण - राइ ॥

(સમશતક, ૫/૬૬)

‘હું સુતનુ, અત્યારે પ્રસન્ન થા. રૂસણું પછી પણ સહેલાઈથી
લઈ શકાશે. મૃગાક્ષી, આ ચંદ્રોન્નવલ ઉત્સવરાત્રી વહી જાય છે.’

ટીકાકાર દે સુઅણુ ને સ્થાને દે સુહઅ ‘સુલગ’ એવો પાઠ
નોંધે છે. એ પાઠાંતર લેતાં પૂર્વ દળ નાયકને ને ઉત્તર દળ નાયિકાને
સંબોધીને હૃતીએ કહેલું ‘સમજવું’. ટીકાકારે નોંધેલું પાઠાંતર
લેતાં ગાથાના પૂર્વ દળનો ભાવાર્થ હેમચંદ્રે આપેલા દુહાના
પૂર્વાર્ધની નિકટ આવે છે. ‘વન્નલગ્ગ’ની એક ગાથાનું
ઉત્તર દળ પણ આવા ભાવનું છે :

गणेश मा तडिज्जस

माणंसिणि गलइ छण-राई

॥ वन्नलग्न ॥

‘માનિની, માનથી પીડા મા. ઉત્સવરાત્રી વહી જાય છે.’

ઉદા૦ ૪ (૩૩૦/૩) સાથે સરખાવો :

કસ્સ ન મિંદઈ હિયયં અળંગ-સર-ધોરણિ વ્વ નિવહંતી ।

બાલાઈ વલિય-લોયણ-ફુરંત-મયણાલસા દિદઠી ॥

‘બાલાની તીરછી આંખોમાં સ્ફુરતા પ્રેમને લીધે અલસ બનેલી દષ્ટિ, અનંગની શરધારાની જેમ, પડતાં-જ ‘કોનું’ હૃદય ન લેદે ?’

ઉદા૦ ૯ (૩૩૩) સાથે સરખાવો :

હત્થેસુ અ પાણસુ અ અંગુલિ-ગણનાઈ અઙગઆ દિઅહા ।

અળિં રણ કેળ ગણિજ્જઝ ત્તિ મળિં રુઅઈ મુઢા ॥

(સપ્તશતક, ૪/૭)

‘હાથની ને પગની આંગળીથી ગણના કરતાં (પણ અવધિના) દિવસો બાકી વધ્યા. હવે તે શેનાથી ગણવા ?’ એમ કહીને મુઠ્ઠા રહે છે.

ઉદા૦ ૧૮ (૩૪૦/૧) સાથે સરખાવો :

વરિ સ્વજ્જઈ ગિરિ-કંદરિ કસેર ।

ગર દુજ્જળમઝ્ઝાવંકિયાઈ, દીસંતુ કલ્હસ-માવંકિયાઈ ॥

(અહાપુરાણ, ૧/૩/૧૨-૧૩)

ઉદા૦ ૨૦,૨૧ (૩૪૧/૧ અને ૨) સાથે સરખાવો :

વત્થાઈ વક્કલાઈ વિત્થિન્ન-સિલાચલાઈ સયણીયં ।

અસળં જત્થ ફલાઈ તં રન્નં કહ ન રમણીયં ॥

(નાણ્યઅમીકહા, ૬/૫૧)

‘જ્યાં વલકલનાં વસ્ત્ર, વિસ્તીર્ણુ’ શિલાતલની પથારી ને ક્ષેત્રોત્તું લોજન (સુલલ) છે, તે અરણ્ય કેમ-રમણીય’ ન (માનવું) ?’

ઉદા૦ ૨૪ (૩૪૩/૨) સાથે સરખાવો :

જેણ વિણા ન જિવિજ્જહ અણુણિજ્જહ સો કઆવરાહો વિ ।
પત્તે વિ નઅરદાહે મળ કસ્સ ન વહ્હો અગ્ગી ॥

(સપ્તશતક, ૨/૬૩)

‘જેના વિના જીવી ન શકાય, તેને અપરાધ ક્યો હોય તો-થે મનાવવો પડે. નગર સળગતું હોય ત્યારે પણ અગ્નિ કેને વહાલો ન હોય ?’

આ જ ‘વજ્જલલગ્ગ’માં પપૃમી ગાથા તરીકે છે. ત્યાં જિવિજ્જહ-ને બદલે વલ્લિજ્જહ ‘(શરીર) ન વળે - ન સારું થાય’ એવું પાઠાંતર છે. પ્રાકૃતપૈંગલમાં (માત્રાવૃત્ત પપ) પણ આ ગાથા ઉદ્ધૃત થયેલી છે.

ઉદા૦ ૩૪ (૩૫૦/૨) સાથે સરખાવો :

સ્વકીયમુંદરં મિત્ત્વા નિર્ગતૌ ચ પયોધરૌ ।

પરકીયશરીરસ્થ મેદને કા કૃપાલુતા ॥

(સુભાષિતરત્નભાંડાગાર, પૃ. ૨૫૬, શ્લોક-૨૬૪)

‘સ્તનો પોતીકું ઉદર-લેદીને નીકળ્યા છે, (તો) પારકું શરીર લેદવામાં (એ) શું દયાળુ થવાના હતા !’

ઉદા૦ ૩૫ (૩૫૧/૧) સાથે સરખાવો :

‘અન્તા પઙ્ગ નિયચ્છહ, જહ પિદિઠં રણમુદ્દે ન દેસિ નમ્મ ।

મા સન્નિયણસ્સ પુરઓ ઓગુદ્ધિં નાહ કાહિસિમો ॥

‘ખીજી પતિને એમ દયાણુ કરે છે કે તમે સંગ્રામને
મોખરે પીઠ ન ફેરવશો. નાથ, રખે આપણે સખીઓની આગળ
હલકા પડીએ.’

ઉદા૦ ૩૬ (૩૫૨) સાથે સરખાવો :

પાસાસંકી કાઓ ણેચ્છદિ દિણં પિ પહિઅધરણીણ ।

ઓગંત-કરઅલોગલિઅ-વલઅ-મજ્ઞ-દિઠઅં પિહં ॥

(સપ્તશતક, ૩/૫)

‘નમતી હથેળીને કારણે સરી ગયેલા ખલોયાની વચ્ચે
રહેલો પિંડ પથિક-ગૃહિણીએ આખ્યા છતાં, પાશની આશંકાથી,
કાજ (આવા) ઇચ્છતો નથી.’

ઉદા૦ ૪૨ (૩૫૭/૨). ‘સરસ્વતીકંઠાભરણુ’, ૨/૭૬.

ઉદા૦ ૫૨ (૩૬૪) સાથે સરખાવો :

વિહલુદ્ધરણ-સહાવા હુવંતિ જઈ કે વિ સપ્પુરિસા ॥

[સપ્તશતક, ૩/૮૫ (૨)]

‘દુખિયાનો ઉદ્ધાર કરવાના સ્વભાવવાળા તો કોઈકે જ
સત્પુરુષો હોય છે.’

ઉદા૦ ૫૩ (૩૬૫/૧) સાથે સરખાવો.

અરૂપસણુ મુહુ હોઈ સંભાસણુ પડિવજ્જઈ ।

પુચ્વ-ભવંતર-ણેહુ જણ-દિદિઠઈ જાણિજ્જઈ ॥

(મહાપુરાણ, ૯/૫/૧૩-૧૪)

‘મુખ એતિ પ્રસન્ન થાય, સંભાષણુ કરે : (આમ) પૂર્વ-
વનો સોહ લોકોની દૃષ્ટિથી જણાઈ આવે.’

ઉદા૦ ૫૫ (૩૬૭/૩), પરમાત્મપ્રકાશ ૨/૭૬.

(પાઠાંતર બલિ 'કિંઝ માણસ-જન્મહા દેવલંતરે પર સાર ।)

ઉદા. ૫૭ (૩૬૭/૧) સાથે સરખાવો:

જહ્નુ સો ન દદ્ધે ગેહં તા દૂદ્ધ અહોમ્હી તુમં કીસ ।

સો હોહી મજ્ઞ પિઓ જો તુજ્ઞ ન સંદાવ વચનં ॥

હે દ્વતી, તે ઘરે નથી આવતો તેમાં તારું મોં કેમ નીચું

છે ? તારું વચન (તથા 'વદન') જે ખંડિત ન કરે તે જ મારો પ્રિય હોય.' (વજ્જસૂત્ત, ૪૧૭)

ઉદા. ૫૬ (૩૬૬/૧)નું અનુકરણ 'પાહુડદોહા' ૮૮માં મળે છે :

સયલ વિ કો વિ તહ્નફહ્ન સિદ્ધત્તણહુ તણેણ ।

સિદ્ધત્તણુ પરિ પાવિયહ્ન ચિત્તહં નિમ્મલણ ॥

ઉદા. ૫૮ ((૩૬૭/૪) સાથે સરખાવો :

કિં ગતેન યદિ સા ન જીવતિ પ્રાણિતિ પ્રિયતમા તથાપિ કિમ્ ।

હિતિ વીક્ષ્ય નવમેઘમાલિકાં ન પ્રયાતિ પથિકઃ સ્વમન્દિરમ્ ॥

(ભર્તૃહરિ-શૃંગારશતક, ૬૭)

ઉદા. ૬૦ (૩૬૮) સાથે સરખાવો : માલહ-વિરહે રે તરુણ-

મસલ મા રુવસુ નિઘ્મસ્વકઠં । (વજ્જસૂત્ત, ૨૪૧)

'રે તરુણ બ્રમર, માલતીવિરહે તું જાંચે ગળે ભરપૂર રો નહીં.'

ઉદા. ૬૩ (૩૭૦/૨) ઉત્તરાર્ધ સાથે સરખાવો :

સા તુજ્ઞ વલ્લહા, તં સિ મજ્ઞ, વેસો સિ તીઘ, તુજ્ઞ અહં ।

[સપ્તશતક, ૨/૨૬]

'એ છે તને વડાલી, તું છો મને; તું છો એનું

પાત્ર, (તો) હું છું તારું.'

ઉદા. ૭૨ (૩૭૬/૧) = કુમારપાલપ્રતિષેધ, પૃ. ૨૫૭.

(પાઠાન્તરઃ થોડ, ઇહ કાયર ચિન્તન્તિ, કહિ હજ્જોર).

ઉદા. ૭૫ (૩૭૭/૧) = કુમારપાલપ્રતિષેધ, પૃ. ૮૬.

ઉદા. ૮૧ (૩૮૨/૧) સાથે સરખાવો :

ઘણસારતાર-ગઅળાઈ ગૂઢ-કુસુમુચ્ચઓ ચિહુર-ભારો ।

સસિ-રાહુ-મલ્લ-જુજ્ઞં વ દંસિદમેળ-ગઅળાઈ ॥

(કપૂરંમજરી, ૨, ૨૧.)

‘કપૂર જેમ અમકતાં નયનવાળી’ (તે સુંદરીના) કેશકલાપમાં ગૂઢ પુષ્પપુંજ છે. (તેથી એ) હરિણાક્ષીએ જાણે કે શશી ને રાહુનું મલ્લચુદ્ધ પતાવ્યું.’

ઉદા. ૮૮ (૩૮૩/૧) સાથે સરખાવો :

મા મુમરસુ ચન્દળ-પહવાળ કરિ-ગાહ ગેળહ તિળ-કવલં ।

જં જહ પરિણમઈ દસા તં તહ ધીરા પહિચ્છન્તિ ॥

(વળખલગ્ગ, ૧૯૨)

‘હિ ગળ્પતિ, અંદનપહલવોને (હવે) ન સંભાર. ઘાસનો કેળિયો લે. જે (ભાગ્ય)દશા જે રીતે આવે છે, તેને ધીર પુરુષો તેમ જ સ્વીકારી લે છે.’

ઉદા. ૮૯ (૩૮૭/૨) સાથે સરખાવો :

છપ્પય ગમેસુ કાલં વાસવ-કુસુમાઈ તાવ મા મુયસુ ।

મન્ન જિયંતો પેચ્છસિ પડરા રિદ્ધી વસંતરસ ॥

(વળખલગ્ગ, ૨૪૪)

‘બ્રમર, (જેમ તેમ) વળત ગાળી કાઢ. અરહુશીના ફૂલને ન જ છોડી દેતો. માનું છું કે તું જીવતો હોઈશ તો વસંતની પ્રચુર રિદ્ધિ બોધશ.’

ઉદા. ૯૨ (૩૮૯/૧) = પરમાત્મપ્રકાશ ૨૭૦.

(પાઠાંતર : વિસય જુ; વલિ કિજ્જઉં હઉં તાસુ, સો દહ્વેણ
જિ, સીસુ સ્વહિલ્લહ જાસુ.)

ઉદા. ૯૬ (૩૯૫/૧) સાથે સરખાવો:

પણ્ડુરં જહ્ વિ રજ્જણ મુહં કોમલંગિ સ્વહિઆ-રસેણ ।
દિજ્જણ પુણ કવોલ-કજ્જલં તા લહેજ્જ સસિણો વિહમ્વણં ।
(કપૂરમંજરી, ૩/૩૩)

‘હે કોમલાંગી, તારું મુખ ખડીના પાણીથી ઘોળવામાં
આવે અને ગાલે કાળળ લગાડવામાં આવે તો તે અદ્રતું અનુ-
કરણુ સાધે.’

ઉદા. ૧૦૦ (૩૯૫/૨) = કુમારપાલપ્રતિજ્ઞા, પૃ. ૧૦૮.

(પાઠાંતર : ચૂડહ, નિહિત્તુ, સાસાનલિણ, સંસિત્તુ).

ઉદા. ૧૦૪ (૩૯૫/૬) સાથે સરખાવો.

જેણ જાણેણ રિહ ણ કંપંતિ....તેં જાણેં કવંણુ ગુણુ...
કિં તણેણ તેણ જાણેણ.... (સ્વયંભૂષણ; ૪/૨૭)

‘જેના જન્મવાથી રિપુઓ ન કંપે....તેના જન્મવાથી શો
લાભ.... તે પુત્રના જન્મવાથી શું ?’

ઉદા. ૧૦૬ (૩૯૬/૧) ઉત્તરાર્ધ સાથે સરખાવો:

રે રે વિહપ્પ મા મુયસુ દુજ્જણં મિલસુ પુણિમાયંદં
[વજ્જલગ્ગ, ૪૮૩ (૨)]

‘રે રાહુ, દુષ્ટ પૂણિમાયંદ્રને છોડી ન દે, ગળી જા.’

ઉદા. ૧૦૯ (૩૯૬/૪) નો પડઘો ‘દોહાપાહુડ’ ૧૭૭મં.

ઉદા. ૧૨૬ (૪૦૬/૨) સાથે સરખાવો:

તાવ ત્તિચય ઢલહલયા જાવ ત્તિચય નેહ-પૂરિય-સરીરા ।
સિદ્ધતથા ડગ છેયા નેહ-વિહૂળા સ્વલીહુંતિ ॥

(વનજાલગ્ગ, ૫૫૬)

‘ત્યાં સુધી જ કેમળ હોય છે—જ્યાં સુધી તેમનું શરીર
સ્નેહપૂર્ણ હોય છે: સરસવ તેમ જ વિદ્યધનન સ્નેહવિહીન
થતાં ખલ (૧. હુદ, ૨. ખોળ) યની જાય છે.’

ઉદા. ૧૩૬ (૪૧૪/૨) નો, ‘દોહાપાહુડ’ ૧૬૬માં યડધો છે.
અર્થ ગિલટાંસૂલટાં છે.

ઉદા. ૧૩૮ (૪૧૪/૪) સાથે સરખાવો:

एहइ सो वि पउत्थो अहं अ कुपेज्ज सो वि अणुणेज्ज ।
इअ कस्स वि फलइ मणोरहाणं माला पिअअमस्मि ॥

(સપ્તશતક: ૧/૧૭)

‘પ્રવાસે ગયેલો એ પણ આવશે, હું કોપ કરીશ, ને તે
પણ (મને) મનાવશે—પ્રિયતમ પ્રત્યેના મનોરથોની આવી માળા
કોઈકની જ ફળે.’

आविहिइ पिओ चुंविहिइ निर्हुंरं चुंविऊण पुच्छिहिइ ।
दइए कुसल त्ति तुमं नमो नमो ताण दिवसाणं ॥

(વનજાલગ્ગ, ૭૮૪)

“પ્રિય આવશે, ગાઢ ચુમ્બન લેશે, ચૂમીને પૂછશે ‘પ્રિયા,
તું કુશળ છે ને ?’—આવા દિવસોને અનેક નમસ્કાર.”

ઉદા. ૧૪૪ (૪૧૮/૬) = ‘કુમારપાલપ્રતિજ્ઞાધ,’ પૃ. ૧૨.

ઉદા. ૧૪૫ (૪૧૮/૭) = ‘દોહાપાહુડ’ ૧૭૬નો આરંભ.

ઉદા. ૧૫૦ (૪૧૯/૫) સાથે સરખાવો:

जसु पवसंत न पवसिया, मुइअ विओइ ण जासु ।

लज्जिज्जउ संदेसडउ, दिंती पहियपियासु ॥ (સંદેશરાસક, ૭૦)

ઉદા. ૧૫૨ (૪૨૦.૩) = સરસ્વતીકંઠાભરણ; ૩/૬૨.

ઉદા. ૧૫૮ (૪૨૨.૩) બ્રહ્મરૂપે 'દોહાપાહુક' ૧૫૧માં મળે છે.

ઉદા. ૧૬૦ (૪૨૨.૬). 'સ્વયંભૂષંદ' ૪/૨૩માં પાઠ-આ
મમાણે છે:

સવ્વ ગોવિન્દ જઈ વિ જોણ

હરિં મુઠું વિ આઅરેણ દેહ દિદિ જહિં કહિં વિ રાહી ।

કો-સકહ સંવરેવિ હઠ્ઠ -ળઅળ ગેહં પલોટ્ટ ॥

ઉદા. ૧૬૨ (૪૨૨/૮) સાથે સરખાવો:

દૂરદિઠઓ વિ ચંદો સુણિવ્વહ કુણહ કુમુયાળ ।

[વળ્લલગ્ગ, ૭૮ (૨)]

'ફર રહ્યો તોય ચંદ્ર કુમુદોને પરમ નિવૃત્તિકર છે.'

ગયણદિઠઓ વિ આસાસહ કુમુય-સંહાઈ ચંદો

[વળ્લલગ્ગ, ૭૭ (૨)]

'ગગનમાં રહ્યો છતો ચંદ્ર કુમુદસમૂહને આશ્વાસન આપે

છે.'

કત્તો ચગમહ રવી કત્તો વિચસંતિ પંકય-વણાઈ ।

મુયણાળ જત્થ નેહો ન ચલહ દૂરદિઠયાળં પિ ॥

(વળ્લલગ્ગ, ૮૦)

'ક્યાં સૂર્ય ઊગે છે ને ક્યાં પંકજવનો ખીલે છે ! સનનનો
ફર રહેલા હોય તોપણ તેમનો સ્નેહ જ્યાં હોય (ત્યાંથી)
ચલિત થતો નથી.'

ઉદા. ૧૬૫ (૪૨૨/૧૧) સાથે સરખાવો:

નયરં ન હોહ અટ્ટાલણહિ પાયાર-તુંગ-સિહરેહિં ।

ગામો વિ હોહ નયરં જત્થ છહ્લો જણોં વસહ ॥

(વળ્લ

‘અદ્દાલયોથી અને ઊંચા શિખરવાળા પ્રાકારોથી નગર નથી બની જતું. જ્યાં વિદગ્ધ માણસ વસે છે, (તે) ગામ પણ નગર બની જાય છે.’

ઉદા. ૧૬૯ (૪૨૨/૧૮) સાથે સરખાવો:

જત્તો વિલોલ-પમ્હલ-ધવલાઈ. ચલંતિ નવર નયનાઈ ।

આયણ-પૂરિય-સરો તત્તો ચિચય ધાવઈ અણંગો ॥

(વજ્રબલગ્ગ, ૨૯૪)

‘જે તરફ ચંચળ પાંપણવાળાં શ્વેત નયનો વળે છે, તે તરફ જ કણુ સુધી ખેંચેલા શરવાળો અનંગ દોડે છે.’

જત્તો પેસેઈ દિદ્દિઠ સરસ-કુવલઆપીઢરઅં સહઆ

મુદ્દા ઇદ્દં સલીલં સવણવિલસિરં દંતકંતીસણાહં ।

તત્તો કોઅંડ-મુદ્દિઠ ણિહિઅ-સરવરો ગાઢમાવદ્ધલક્ખો

ધૂરં આણાવિહેઓ પસરઈ મઅણો પુવ્વમારુદ્ધલક્ખો ॥

(સ્વયંભૂષણ, ૧.૧૧૯).

ઉદા. ૧૭૯ (૪૨૬.૧) સાથે સરખાવો.

સો ણામ સંભરિજ્જઈ પન્નમસિઓ જો સ્વણં પિ હિઅઆહિ ।

સંભરિઅન્વં ચ કંઅં ગઅં ચ પેમ્મં ણિરાલમ્બં ॥

(સપ્તશતક, ૧.૯૫)

‘સંભારવાનું તો તે હોય, જે હૃદયમાંથી (એક) ક્ષણ પણ ખસે. જે પ્રેમ સંભારવા જેવો કર્યો, તે નિરાધાર હોઈ ગયો (જ નાણુવો).’

ઉદા. ૧૮૦ (૪૨૭/૧) = પરમાત્મપ્રકાશ, ૨૭૧.

(પાઠાંતર: પંચહૃં નાયકુ, જેણ હોંતિ વસિ અણ્ણ, તરુવરહૃં; ઈં સુક્કાહિ પણ્ણ)

ઉદા. ૧૮૧ (૪૩૪.૧) સાથે સરખાવો:

અવિઅણ્-પેક્ષણિજ્ઞેણ તક્ષણં મામિ તેણ દિદ્ધેણ ।

સિવિણઅ-પીણ, વ પાણિણ તણ્ઠ્ઠિ અ ન ફિદ્ધા ॥

(સપ્તશતક, ૧.૯૩)

‘હિ સખી, તે ક્ષણે, જોતાં તુજા છીપે જ નહીં તેવા દર્શનીય તેને જોયાથી, (જાણે કે સ્વપ્નમાં પાણી પીધાથી) તુજા ન જ છીપી.’

ઉદા. ૧૮૨ (૪૩૮/૨) સાથે સરખાવો:

પક્ષુક્ષેવં નહ-સૂઝ-લંઢણં ભમર-ભ્રસમુવ્વહણં ।

અય-સહૃદ-થરહરંતી વિ-દુવ્વલા માલહ ચ્ચેવ ॥

(વજ્જલગ્ગ, ૨૩૫)

‘પાંખ(ના માર)થી જિંચે ફેંકાવું, નખથી મંજરી તૂટવી, શ્રેમરનો ભાર ઉપાડવો—(એ બધું) દૂખળી ને થરથરતી હોવા છતાં માલતી જ સહે છે.’

ઉદા. ૧૮૦ (૪૩૮.૩) સાથે સરખાવો:

જહ લોઅ-ગિદિઅં જહ અમંગલં જહ વિ-મુક્ક-મજ્જાઅં ।

પુપ્ફવહ-દંસણં તહ વિ દેહ હિઅઅસ્સ ગિવ્વાણં ॥

(સપ્તશતક, ૫.૮૦)

‘લોકનિર્દિત છે, અમંગળ છે, મર્યાદારહિત છે, તોપણ પુષ્પવતીનું દર્શન હૃદયને નિર્વૃત્તિ આપે છે.’

લોઓ જૂરહ જૂરહ વઅણિજ્ઞં હોહ હોહ તં નામ ।

અહિ ગિમજ્જસુ પાસે પુપ્ફવહ ન અહ મે ણહા ॥

(સપ્તશતક

‘લોક નિર્દે છે ? નિર્દેવા દો. અપવાદ થાય છે ?

આવ પુષ્પવતી, યડખામાં જૂને ઊધ નથી

[illegible]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત
શ્રી ડી. મં. ગ્રંથાલય, નવરંગપુરા
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

491.3

10293

હેમચં

(નિર્ધાર)

ભાષીય

વિદ્યાર્થેશ્વર જ્ઞાપકોશ ધ્યાનપૂર્વક

અંશ. લખિયાર્થેશ્વર ભાષાભાષી

૪/૪/૬

491.3

હેમચં

(નિર્ધાર)

10293

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અધ્યાલય

અમદાવાદ - ૬